

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ОТТОРЖЕНИЕ ЦАРИЗМОМ СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ ЗЕМЕЛЬ СРЕДНЕГО ЖУЗА И СОЗДАНИЕ НОВОИШИМСКОЙ ЛИНИИ ВОЕННЫХ УКРЕПЛЕНИЙ (1752-1755 гг.)

Кабульдинов З.Е. – директор научно-исследовательского центра «Евразия» при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, д.и.н., профессор

В период 1716-1720 годы царское правительство построило основу Иртышской линии военных укреплений, а в 1730-1740 годы – Уральской Оренбургской, когда земли Младшего и Среднего жузов были постепенно сжаты с двух сторон плотным кольцом крепостей. В последующие годы линия военных крепостей начала постепенно укрепляться. Но отрезок пограничной линии от Оренбургской до Иртышской оставался не только не укрепленной, но и представляла из себя вытянутой дуги.

Процесс казахско-джунгарского противостояния в начале 50-х годов XVIII века по времени совпал с активизацией военной машины царизма в Северном Казахстане и на юге Западной Сибири. Российская империя, вот-вот приняв часть казахов Младшего и Среднего жузов в свое подданство, не дождавшись окончательного укрепления своих границ на бывших казахских кочевьях, встала на путь дальнейшего продолжения широкомасштабного захвата земель своих новых подданных.

Вместо защиты казахских кочевий от вторжения наседавших тогда Джунгарии, а потом и китайской империи, царизм серьезно задумал отторгнуть часть северных земель казахов Среднего жуза.

Ввиду того, что староишимская линия представляла из себя вытянутую кверху дугу, а не относительно ровную линию, в высших правительственных кругах возникает идея об ее изменении в сторону “выпрямления”. Действительно, в военно-стратегическом плане прежняя линия было очень неудобной. Например, много времени уходило на то, чтобы по старой пограничной линии добираться от крепостей яйцкой и оренбургской линий до Омска и, следовательно - Иртышской линии военных укреплений.

Но вопрос о переносе староишимской линии вглубь казахских кочевий возник не сразу и имеет небольшую предысторию. Еще не успели привести верхушку казахов Среднего жуза к присяге на подданство Российской империи, как царизм сразу же перешел к составлению проектов по выдвиганию пограничной линии вглубь северных казахских кочевий.

На наш взгляд, такая оперативность во многом объяснялась рядом сложившихся военно-политических причин и обстоятельств. Во-первых, для казахов все еще была весьма велика джунгарская угроза, под прикрытием которой царизму можно было почти безболезненно провести любое изменение границ. Во-вторых, относительная гарантия безболезненного изменения существующих пограничных линий в некоторой степени обеспечивалась тем, что казахи в это время “де-юре” стали частью российской империи.

Кроме того, высвобождавшаяся от джунгарских кочевников территория, прилегающая к китайской империи, куда сразу же хлынула значительная группа казахов части Среднего и Старшего жузов, пока в какой-то степени компенсировала земельную тесноту среди последних [1,187].

Правительству были предложены два варианта изменения старых границ. Первый был предложен в 1740 году подполковником Кутузовым и представлял из себя сеть линий военных укреплений от Чернолуцкого форпоста на Иртыше до Утятского форпоста на реке Тоболе [2].

Суть плана Кутузова состояла в том, что новая пограничная черта должна была пройти вблизи “большой дороги, соединявшей сибирские остроги” [3,85]. Но этот план со временем был отвергнут потому, что не совсем учитывал естественные природно-географические и военно-политические особенности данного региона.

Согласно Указа Сената от 4 декабря 1745 года по ходатайству Оренбургского военного губернатора Неплюева и сибирского губернатора Саймонова, с целью защиты внутренней стороны от набегов степняков, была начата подготовительная работа по проведению новой линии от урочища Звериноголовская до Омска. Осматривавший эти места генерал Шашкеев представил свой план проведения новой линии. Второй проект был представлен на обсуждение правительству генералом Шашкеевым в 1746 году [4,16]. Хотя проект был разработан намного раньше, он в свое время также был отвергнут подполковником Кутузовым еще в 1743 году, “находившим местность этой линии бедною, отсутствием пресных вод, и

вообще нездоровою для заселения” [3,85].

Лично просмотревший эти два проекта командующий сибирскими линиями генерал Киндерман, опровергнув план Кутузова, представил свой план, который “далеко не расходящийся с проектом Шишкова и Сташкеева” [3,85].

Предложение Киндермана было утверждено правительствующим Сенатом в 1752 году, и в этом же году началось строительство российских крепостей на новой линии, т.е. на землях Среднего казахского жуза: Покровской, Николаевской, Лебяжьей, Полуденной, Петропавловской, Становой, Пресновской, Кабаньей, Пресногорьковской и Звериноголовской [3,85].

Новая линия должна была составить более 621 версты, и на ней планировалось построить 11 крепостей и 31 редутов. А для подробного выяснения условий проведения новой линии и возможности заселения российскими поселенцами этих мест, туда был командирован подполковник Кутузов, который под руководством генерал-майора Киндермана должен был составить подробный проект и план проведения этой линии, строительства крепостей и редутов с последующим заселением его российским населением [4,16].

Получилось так, что одним из непосредственных исполнителей альтернативного плана строительства новой линии выступил разработчик первого проекта.

В период 1752-1755 годов, в основном, был реализован план выдвижения пограничной староишимской линии вглубь казахских кочевий. Правда, позднее Новоишимская линия состояла всего лишь из 9 крепостей и 53 редутов, соединив на протяжении 540 верст Уйскую линию с Иртышской. На Новоишимской линии находились в это время около 2518 башкир, два драгунских полка, 800 казаков и 1 эскадрон регулярных войск [5,48].

Как видим, царизм, пошел на уменьшение дорогостоящих крепостей и на заметное увеличение числа форпостов. Это объясняется тем, что, во-первых, строительство крепостей обходилось значительно дороже, во-вторых, массированная атака казахов по всей новоишимской линии небольшими отрядами после изгнания джунгар, подтвердила выгодность строительства именно небольших укреплений в виде редутов, расположенных в не очень значительном расстоянии друг от друга, когда можно было плотно закрыть новую линию.

Кроме того, надо отметить, что царизм, зная обострившиеся отношения казахов и башкир и здесь смог извлечь для себя определенную выгоду, противопоставив их друг с другом, используя в своих интересах обострившиеся конфликты между ними, особенно после известных событий 1755 года: на этой линии в качестве пограничной стражи начала служить и значительное количество служивых башкир.

Естественно, при “раскладке” казаков по крепостям и редутам силы пограничной стражи несколько «распылялись». Например, на Новоишимской линии казаки были расквартированы в следующем количестве: в редуте Песчаном - 5 человек, в Пресногорьковской крепости - 15, в Пресногорьковском редуте - 9, крепости Кабаньей - 9, в редуте Избенной - 8, в крепости Пресновской - 14, в редуте Болотоколотной - 6, в редуте Сарапульской - 8, в крепости Становой - 23, в редуте Гагариной - 4, в редуте Скопино - 6, в крепости Святого Петра - 55 и так далее [6].

Конечно же, имея такой разброс военных сил, трудно было обеспечить безопасность границ. Увеличение числа редутов за счет сокращения крепостей не всегда могло гарантировать безопасность границ. И в будущем надо было ожидать на этом участке сибирских линий волну набегов и грабежей со стороны недавних хозяев этих мест.

Итак, в результате проведения «новой линии», российская граница была выдвинута вглубь кочевий Среднего жуза до 200-250 верст. Это, естественно, не могло не нарушить сложившуюся систему перекочевков, лишило казахские роды традиционных пастбищ, теперь уже оказавшихся на внутренней стороне пограничной линии [7]. Казахи навсегда потеряли свои земли, теперь оказавшиеся вдруг внутри пограничной линии.

Новая линия, по словам казахского исследователя Золотова П. “по качеству почвы и растительности своей территории не имела недостатка ни в пашенных полях, ни в сенокосах, ни в березовом и осиновом лесе, равно пригодном на все потребности населения” [8]. Правда, вода, по преимуществу была солоноватой, что не могло не доставить строителям и новым “освоителям” этих земель определенных трудностей.

Как видим, качество земель вдоль новой линии могло позволить без особых осложнений заселить его российским населением, то есть в этом плане расходы на строительство и содержание новоишимцев обещало быть в некоторой степени относительно дешевым.

Кроме того, сравнивая старую и новую линии, нельзя не заметить, что граница существенно “выпрям-

лялась”. Это обещало царизму ряд преимуществ: во-первых, резко уменьшалось количество укрепленных крепостей, форпостов и редутов; во-вторых, расстояние по новому маршруту движения от волжско-яицкого плацдарма до Омска резко сокращалось; в-третьих, Россия “приращала” свои территории новыми плодородными землями за счет отторжения исконно казахских земель, что вполне отвечало колониальным устремлениям усиливавшейся Российской империи в послепетровскую эпоху.

В этой связи нельзя не отметить, что некоторые исследователи нового и новейшего периодов вопрос переноса пограничной линии на территорию кочевий Среднего жуза мотивировали тем, что эти земли были якобы никем не заселены. С этим утверждением, конечно, мы всецело не согласны. Здесь, в основном, подхватываются “теоретические изыскания” известного царского генерала и официального историка Сибирского казачьего войска Катанаева Г.Е., который, имея задачу по теоретическому обоснованию отстаивания захваченных у казахов сибирских земель российским казачеством, не мог не получить псевдонаучные результаты. Например, какую роль он отводит казахам в заселении северных регионов Казахстана применительно к середине XVIII века в работе “К вопросу о так называемых “земельных захватах” сибирского казачьего войска”: “...вся нынешняя (к началу XX века - З.К.) Акмолинская и Семипалатинская степь представляла... в то время (середина XVIII - З.К.) или совершенную пустыню, или только частью была занята калмыками...” [9,4].

Но по сведениям сибирского историка Миллера до отторжения этих земель царизмом здесь кочевали казахи [10].

В противном случае трудно понять утверждения Апполовой Н.Г. о том, что “несмотря на то, что старая Сибирская линия утратила свое прямое назначение, ее опорные пункты (слободы Абацкая и Коркина), а также некоторые деревни оставались укрепленными. Караулы в форпостах несли служилые люди, в слободах и деревнях - крестьяне” [11,127]. Мы считаем, что некоторое продолжение функционирования военных укреплений старой сибирской линии, не говоря о новой, в первую очередь, объясняется во многом тем, что казахи региона, не согласные с переносом линии, приведшей к потере значительных пастбищных их угодий, продолжали совершать набеги как на новую, так и на старую линии.

С автохтонным населением края - казахами царизм распорядился по-своему. Все они были оттуда насильно выселены. Уже тогда небольшие группы казахов, занимавшие под зимние стоянки эти места, были вынуждены откочевать даже на юг Казахстана [1,187].

Земельные захваты царизма не могли не вызвать взрыва возмущения среди коренных жителей этих мест. Поэтому новая линия не смогла обеспечить безопасность жителей новых внутренних округов Тобольской губернии, о чем свидетельствуют многочисленные материалы. Набеги казахов по всей новоишимской линии, переросших позднее в конокрадство, удалось остановить только лишь к началу 80-х годов XIX века при активном участии правительствующего Сената [12]. Эти события достаточно обстоятельно описаны одним из известных исследователей Западной Сибири Петропавловским Н.: “...В Курганском, Ишимском и Тюкалинском округах борьба крестьян шла с киргизами. Чуть ли не последнего времени отстаивали свои права хозяев, еще в сороковых годах нашего столетия (XIX - З.К.) происходили кровавые стычки между крестьянами и киргизами...” [13].

Нежелание казахов лишиться огромного земельного массива в новоишимском районе отмечает другой видный российский исследователь XIX века Гагемейстер: “...киргиз-казаки, в свою очередь, не переставали сражаться с русскими на Ишимской линии...” [14]. Об этом же пишут известные исследователи XVIII века Паллас [15] и Фальк. Например, последний о главном назначении новой линии пишет открыто: «Ишимская линия или ряд укреплений для прикрытия границы против нападения и грабежей Средней киргизской Орды, является продолжением Оренбургской» [16]. А капитан русской армии И.Андреев, свидетель тех событий с точностью, присущей русским офицерам, четко описывает не только прежние границы русско-казахские границы, которые проходили в районе городов Кургана и Тары, но и подтверждает факт выселения коренного казахского населения: «границы сего народа, со времени взятия Сибири и по совершенном покорении татар от реки Ишима, где ныне город Ишим, на реку Тобол, где город Курган, и на реку ж впадающую Тар, где город Тара. Но в последующие времена, по учреждению и заведении Иртышской линии до крепости Устькаменогорской, отнесены также и отграничены в 1752 году Новою линиею от Звериноголовской чрез Тарскую, Ишимскую и Тобольную дистанции на крепость Омскую, то сии киргизы или, по тогдашнему названию, Казачья Орда, отошли далее в степи» [17].

Ряд исследователей нового времени, да и новейшего тоже, например, упомянутый уже нами М. Красовский, отмечают, что новая линия была построена якобы для защиты казахов от джунгар. Но в этом

отношении поучителен один весьма поучительный пример: 31 января 1755 года Указом военной коллегии Абылаю султану и его сподвижникам было отказано в прибежище на новой линии от наседавших тогда на них воинственных джунгар [3,86]. Царизм больше думал о расширении своих земель за счет казахов, нежели о защите последних от джунгарской агрессии. Поэтому мы однозначно можем утверждать, что новая линия, в первую очередь, однозначно служила царизму защитой вновь приобретенных земель от недавних его хозяев - казахов. Тем более документы того времени “пестрят” предписаниями центральных и региональных властей о необходимости соблюдения “настороженности” от таких “неприятелей”, как «киргизы» или «кайсаки». Факт джунгарской угрозы, кажется, сильно завышен позднейшими исследователями нового и, в особенности, новейшего времени. Первые оправдывали колониальный захват казахских земель, вторые выполняли установку советского тоталитарного режима, попытавшегося также по-своему обосновать и завуалировать факт аннексии Российской империей казахских земель на севере тогдашнего Казахстана.

Таким образом, в 1752 году царизм начал крупный захват казахских земель на сибирской линии уже в форме “выдвижения” первоначальной пограничной линий. В результате этих действий, казахи были выселены за новую черту, значительно “углубившуюся” в традиционные кочевья Среднего жуза до 250 верст. Казахи снова потеряли значительный массив своих исконных земель, составлявший примерно 75 тысяч квадратных километров. Это обстоятельство не могло не вызвать взрыв возмущения казахов, впоследствии вылившийся в “самовольные” переходы и набеги на этот участок пограничной линии. Правда, позднее они превратились в обычное конокрадство. Эти действия казахов не могли не сказаться на формировании специфики демографической ситуации в приграничных со степью внутренних округах - Курганском и Ишимском. Факты набегов, “незаконных” с позиции царизма перекочевков казахов на “внутреннюю сторону” надо рассматривать не как способ освоения новых земель, а как попытки вернуться на свои исконно-родовые земли, отторгнутые царизмом в 1752-1755 года в результате его колониальной экспансии.

1. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах.* - Алматы: Атамұра, 2000. - Т.3. -768 с.
2. *ГАОО, ф.1, оп.1, д.9, Л.111-113.*
3. *Красовский М.М. Область сибирских киргизов.* - СПб., 1868. -Т.1.- С.56-112. (74)
4. *Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей.* -Оренбург, 1898. - 532 с.
5. *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах.* -Алма-Ата: Наука, 1979. -Т.3. -544 с.
6. *Золотов П. Материалы по истории Сибирского казачьего войска.* -Омск, 1878. -276 с. (19)
7. *Бекмаханова Н.Е. Легенда о Невидимке.* - Алма-Ата, 1968. -374 с. (26)
8. *Золотов П. Генерал-поручик Иван Иванович фон Шпрингер.* - Омск, 1877. - 379 с. (26)
9. *Катанаев Г.Е. К вопросу о так называемых “земельных захватах” сибирского казачьего войска.* -Омск, 1898. -19 с. (4)
10. *Шалгимбеков А.Б. Военное закрепление Российской империи в Северном Казахстане во второй половине XVII - первой половине XIX века // Перспективы государственного правового и социального развития Республики Казахстан: материалы международной научно-теоретической конференции.* -Костанай, 2001. -С.316-318. (316)
11. *Апполова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI -первой половине XIX веков.* -М.: Наука, 1976. - 371 с.
12. *Кабульдинов З.Е. Об особенностях конокрадства в Курганском округе Тобольской губернии (60-70-е годы XIX в.) // Валихановские чтения-6. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 10-летию независимости Республики Казахстан.* - Кокшетау, 2001. - Т.1. - С.26-31. (31)
13. *Петропавловский Н. По Ишиму и Тоболу: из путешествий и исследований крестьянского быта Западной Сибири // Записки Западносибирского отдела Русского географического общества.* - Омск, 1886. Кн.VIII, Вып.I. (16)
14. *Гагемейстер А.Ю. Статистическое обозрение Сибири.* -СПб., 1854. - Ч.2. - 474 с. (9)
15. *Паллас. Уйская линия// Прошлое Казахстана в источниках и материалах.* -Алматы, 1997. - с.266
16. *Фальк. Ишимская линия// Прошлое Казахстана в источниках и материалах.* - Алматы, 1997. - с.266
17. *Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков.* - Павлодар, 2006. - Т.26. -с.65

Резюме

Мақалада XVIII ғасырдың ортасында орын алған Ескі есіл шебінің әскери бекіністерін Орта жүз қазақтарының жеріне жылжыту саясаты қарастырылады. Мақала жазба және мұрағат негіздерінде жазылған.

Summary

In this article the author examines the process of transferring old Ishym lines of fortifications deep into the nomads of the average Horde in the middle of the XVIII century. Paper is based on new archival materials and is addressed to specialists in the new period of national history

ҰЛТТЫҚ САЯСАТ ЖӘНЕ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ХАЛЫҚТАР

Калыбекова М.Ч. – *т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, магистратура және (PhD) докторантура институты*

XX ғ. 30-40-жж. КСРО-да қалыптасқан жағдай партиялық және мемлекеттік аппараттардың бірігіп кетуімен, қоғамдық өмірдің барлық салаларын басқарудың әкімшілік-пәрмендік әдістерінің бекітілуімен сипатталады. Әкімшілік-пәрмендік жүйенің бекітілуі, Сталиннің жеке басына табыну қоғамның дамуына барынша ықпал етті. Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО-ның саяси дамуының құрамдас бөлігі Коммунистік партия мен Кеңестік мемлекеттің ұлттық саясаты болып табылды.

Зерттеушілер халықтарды күштеп көшіру мен жер аударудың тарихын негізінен соғыспен байланыстырады. Алайда мұндай түсінік бұл проблеманың мән-жайын ашып бере алмайды. Өйткені адамдарды әлеуметтік және таптық, ұлттық азшылық және этностық топ белгілері бойынша көшіру соғысқа дейін де болған еді.

Халықтарды жаппай жер аудару сияқты болып көрмеген оқиғаның себептері неде? Бұл сұрақ бірнеше ондаған жылдардан бері қойылып келеді, бірақ бұл сұраққа әліге дейін толыққанды жауап берілген жоқ. Бұл жауаптың ресми нұсқасы осы халықтардың өкілдері соғыс әрекеттері кезінде гитлерлік басқыншылармен белсенді ынтымақтастықта болған, кеңес әскерлерінің тылында бандиттік-көтерілісші қозғалыстарын туындатты және т.б. дегенге саяды [1, 80].

Бұл оқиғаларды пайымды әрі алдын ала келісілмеген талдау мұндай тұжырымдармен келіспеуге негіз болып табылады. Егер нақты Шешен-Ингушетияны алар болсақ, күштеп көшіру бойынша операция алдын ала жақсы жоспарланғанымен, халық әбігерге түсті. Назарды басқа жаққа аудару үшін ХКК пен Шешен-Ингуш облыстық комитеті БКП(б) «Таулы жерлер жағдайларында Солтүстік-Кавказ әскери округының (СКӨО) әскери бөлімдерінің тактикалық жаттығуларына даярлықты қамтамасыз ету туралы» арнайы шешім қабылдады [2].

Таулы аймақтарда Германиямен арадағы Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін әрекет еткен қарулы бандиттер болғаны рас. Соғыс басталысымен олар өздерінің бас пайдасы үшін жағдайды пайдаланып қалуға тырысты. Жекелеген топтардың неміс командованиесімен байланыс жасағандығы, Шешен аумағына қару-жарақ пен аздаған неміс диверсанттарының тасталуы орын алғандығы белгілі болды. Дегенмен тасталған қару-жарақ пен әкелінген диверсанттардың саны Шешен аумағындағы Кеңес өкіметіне қандай да қатерлі қауіп төндіруге жеткіліксіз еді, оның үстіне диверсанттарды НКВД органдары зиянсыздандырып отырды. Олардың азын-аулағы ғана Шешен аумағынан кетіп, майдан шебінен өтіп, өз әскеріне жете алды. Соғыс жылдары ішінде грозныйлық зауыттар мен көлік коммуникацияларында бірде-бір ірі бүлікшілік (диверсия) болған емес. Мұндай жағдайлардың бірі ретінде таулы аймақтардағы «саяси бандиттер» топтарын іздеу мен жоюға жіберілген мемлекеттік қауіпсіздік жасақтарымен және әскерлерімен болған қақтығыстарды ғана айтуға болады» [3, 354].

Дегенмен 1944 жылғы 23 ақпанда таңғы сағат 5.00-де шешендер мен ингуштарды Орта Азия мен Қазақстанға толығымен көшіру бойынша операция жүргізілді. Бұл операцияны жүргізуге НКВД, МҚХК пен Смерш (әскери контрбарлау) 19 мың шұғыл қызметкері, НКВД 100 мыңға дейін офицерлері мен жауынгерлері тартылды [3, 349]. Көшіру операциясына дейін, сондай-ақ операция кезінде таулы аудандарды бомбылау үшін әскери авиация қолданылды. Жазық жерлерде көшіру операциясы қысқа мерзім ішінде (жалпы алғанда бір тәулік ішінде) және айтарлықтай қарсылықсыз және құрбандарсыз жүргізілсе, жинау пункттеріне айдап әкелінген адамдарды жазық жерлерге жөнелтуге қар мүмкіндік бермеген таулы аудандарда жаппай адам өлімі жағдайлары орын алды. Мысалы, Хайбах таулы мекенінде бірнеше жүздеген адам өртеп жіберілді. Сондай-ақ Макажой мекені мен Галанчож көлі аудандарында жаппай адам өлімі туралы мәліметтер бар. Сондай-ақ Урус-Мартан аудандық ауруханасындағы тасымалдауға жарамайтын аурулар да өлтірілді [3, 353].

Адамдарды Орта Азия мен Қазақстанға теміржол құрамдарымен жеткізу қоныстандырылғандардың жаппай өлуіне алып келді. Адамдарды айдалаға түсіріп тастады. Солтүстік Кавказдан жер аударылған халықтардың адам айтқысыз жағдайлары туралы арнайы қоныстандырылғандардың өздері былайша еске алады. Мысалы, арнайы қоныстандырылған неміс әйелі былай деп әңгімелейді: «Оларды Қарағанды қаласына алып келгенде вагондардан тірі адамдардан гөрі өліктерді көптеп алып шығып жатты. Ал

адамдарға қарау аянышты еді, олардың көздері ғана жылтырап тұрды. Біздерге немесе басқа қоныс аударылған халықтарға қарағанда олардың жағдайы аса ауыр болды ...» [4].

Қаңырап қалған шешен мекендеріне жаңа қоныстанушылар келгенше студенттер мен Грозный қаласының мемлекеттік кәсіпорындарда жұмыс істемейтін тұрғындары жіберілді. Олардың біреуі кейінірек былайша еске алады: «Студенттердің міндеті Қорған және Орлов облыстарынан қоныстанушылар келгенше шаруашылықты ретте ұстап тұру болатын. Біз малды жинап, оларға жем-шөп беруге, астықты, мүліктерді қабылдауға және т.б. тиіс болдық. Таулы ауылдарда бұл әрекетті басқаша жүргізді. Барлық мал эвакуацияланғаннан кейін «бандиттерді» тіршілік ету көзінен айыру үшін ауылдарды өртеп жіберді. Тауларда күні бойы жанып жатқан ауылдарды бақылауға болатын. Сонымен қатар тауға кеткен адамдар өз еркімен келетін болса, оларға рақымшылық жасау жарияланды. Олардың кейбіреулері қайтып оралғанымен, оларды көшіріп жіберді» [5, 62-63]. Халықтың көп бөлігі тауларда тығылып, жер аударудан құтылып қалды. Оларға қатысты жарияланған рақымшылық оларды НКВД органдары дереу құртып жібермей, айдау орындарына жөнелтетінін ғана білдірді. Алайда, құжаттарға сүйенсек, таулы аймақтардағы әскери бөлімдер онда қалған халықты қырып-жоюмен айналысты. Мысалы, мемлекеттік қауіпсіздік төрағасы Шешенстаннан былай деп хабар жеткізді: «Шешендер мен ингуштарды Галанчожд ауданына көшіргеннен кейін мал-мүлікті жинау жөніндегі мемлекеттік комиссияға көмектесу үшін майор Сайғактың оқу атқыштар полкінің бөлімдері келді. Галанчожд ауданының хуторларына түскен бөлімшелер революциялық заңдылықтар бұзылған бірқатар фактілерге, көшіруден кейін қалған, еріп жүре алмайтын шешен әйелдерін – кемпірлерді, ауруларды, мүгедектерді өз бетінше атып тастауға жол берді. Жалпы алғанда, атып тасталған аурулар мен мүгедектердің саны 60 адамға жетті» [6, 257-258].

Дегенмен егер көшірудің басты мақсаты Шешен тауларындағы кеңес үкіметі қарсыластарының әрекет ететін базаларын құрту болса, онда ол мақсат орындалмай қалды. Елуінші жылдардың аяғыда, шешендер мен ингуштардың айдаудан қайтып оралар сәтіне қарай, тауларда саны біршама абрек топтары әрекет етуін жалғастырды. Олардың ішіндегі ең танымалы Хасуха Магомадов болды, оның ізіне түсіп, 1976 жылы ғана өлтірілді.

А.Авторханов: «Шешендерді жер аударудың ресми идеологиясы – немістермен болған коллоборация екендігі – нағыз өтірік», – деп тұжырымдайды. Біріншіден, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде орыстар қоныстанған Малгобек мекенін шекарашылардың аз уақыт иеленуін есепке алмағанда, Шешен-Ингуш республикасының аумағына неміс солдаттарының аяғы тиген де емес.

Екіншіден, неміс құрылымдарына шешен-ингуштардың қосылуы мүлде мүмкін емес еді, өйткені Шешен-Ингушетияда оның құрылған уақыты ішінде міндетті әскери жұмылдыру болған емес, ал кеңес-финн соғысы кезіндегі жартылай жұмылдыру неміс-кеңес соғысы басталған уақытта барлық шешендер мен ингуштардың Қызыл Әскер қатарынан әскери міндеттен босатумен байланысты алынып тасталды (Қызыл Әскердің Бас қолбасшылығы бойынша 1942 жылғы ақпандағы бұйрық әскерден босатуды шешендер мен ингуштардың шошқа етін жеуден бас тартқан діни сенімімен уәждеді) [5, 50].

Бұл мәселе туралы А.Гунашев былай дейді: «Біріншіден, Шешен-Ингуш АКСР аумағында бірде-бір фашист болған жоқ; екіншіден, 1944 жылғы көктемде майдан алаңы алыста – Батыста болды, үшіншіден, шешендер мен ингуштардан тұратын ер адамдардың басым бөлігі Қызыл Әскерге жұмылдырылды немесе Грозный қаласының қорғаныс шебінде жұмыс істеді. Сонымен, Германияға көмектескісі келген адамдардың қандай да бір болмашы тобы болғанның өзінде, олардың әрекеті үшін еңбектеген баладан еңкейген қартқа дейінгі барлық шешен халқы не үшін жазалы болды?» [2, 46].

А.Авторхановтың пікірінше, қоныс аударудың шынайы себебі шешендердің таулықтардың ұлттық тәуелсіздігі үшін үздіксіз күресі мен олардың кеңестік отарлау режимінің рақымсыз жүйесін мүлде мойындамауы болды [5, 66]. Әрине, жаппай жер аудару туралы шешімнің негізінде бізге әліге дейін белгісіз болып келе жатқан аса терең себептер болуы мүмкін.

Түрлі халықтарды өздерінің тарихи отандарынан көшірудің себептері сырттай ерекшеленгенімен, шын мәнінде олардың сипаты бірдей болды. Сталиннің басшылығымен қабылданған тұтас халықтарды жер аударудың негізінде саяси сипаттағы себептер жатты. Мысалы, кәрістерді жер аудару себебінің ресми түсініктемесі «өлкеге жапон тыңшылығының ену жолын кесу» болды. Алайда мұндай түсініктемемен қатар одан ауқымды себепті көрсеткен жөн. Оның мәні – кеңес кәрістері жалпы алғанда КСРО-ның қиыршығыстық саясатының аманаты болғандығында. 1937 жылдың шілде айында Жапонияның қарулы әскері ішкі Қытайға баса көктеп кіріп, айдың соңында Бейжіңді алғандығы белгілі. 1937 жылы көктемде сыртқы күштердің басып кіруінен қорыққан Қытайдың негізгі саяси күштері – компартия мен гомидан – азаматтық соғысты тоқтату мен жапон басқыншыларына төтеп беру үшін бірыңғай майдан шебін құру үшін келісімге отырды. Соғысушы тараптарды қолдау мақсатында сол қарама-қарсы әлемде басты саяси

күштерді біріктіру қолға алынды. Оның негізінде идеологиялық тайталас жатты. Батыс державалары бұл соғысты тоқтатуға белсенді шаралар қабылдамады. Қалыптасқан жағдайда гомидан үкіметінің Кеңес Одағымен жақындасу әрекеті Қытай компартиясының ықпалына ұшырамай қоймады. КСРО-ның бастамасымен 1937 жылғы 21 тамызда шабуыл жасамау туралы кеңес-қытай келісімшартына қол қойылды. Соғысып жатқан тараптардың бірімен шабуыл жасамау туралы келісімшарт жасасу аталған жағдайда, шын мәнінде, одақтастық қарым-қатынасты білдірді, яғни КСРО мен Қытай Жапониямен соғыста шынымен одақтас болды. Кеңес Одағына мұндай қарым-қатынас сөзсіз қажет еді, оның үстіне ол жақындап қалған Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде өзінің оқшау қалғандығын сезінді. КСРО Қытайға экономикалық және әскери көмек көрсетті. Сонымен, 1937 жылғы 21 тамызда екі құжатқа: шабуыл жасаспау туралы кеңес-қытай келісімшарты мен Қиыр Шығыс өлкесінің шекара маңы аудандарынан кәріс халқын көшіру туралы КСРО ХКК пен БК (б) П ОК қаулысына қол қойылды. Бұл бір нәрсенің екі жағы іспетті болды. Кәрістерді «жапон тыңшылығының ену жолын кесу» деген сылтаумен жер аударуды «үлкен саясаттың» бір бөлшегі ретінде, Кеңес Одағының өзінің Қытаймен одақтастық қарым-қатынасының тұрақтылығы, өзінің Жапониямен қарым-қатынасын, қиыршығыс саясатындағы көзқарасын білдіруі ретінде қарастыру қажет [7, 46-47].

Тоталитарлық режимнің қуғын-сүргіндік саясатының жаңа бағыты ретіндегі кәрістерді жер аударуға арналған негіз осылайша даярланды, оның негізінде этностық топқа тиістілігі үшін ұжымдық жауапкершілік қағидаты жатты.

Соғыс қарсаңындағы жылдары күшейе түскен идеологиялық қайшылық пен ішкі «жауларды» іздеу нәтижесінде КСРО-ның Түркиямен, Иранмен және т.б. мемлекеттермен шекаралас аудандарда қоныстанған саны аз ұлттарға сенімсіздік білдірілді. Әзербайжан, Армения және Грузияның шекаралас аудандарында тұратын халықтар «сенімсіздер» қатарына қосылды, өйткені олардың көпшілігінің шетелдерде туысқандары болды. Олар этностық жағынан іргелес елдердің халықтарына жақын деп саналды. Бұл сыртқы әлемнен оқшаулану және жақындап қалған соғыс қаупі төнген жағдайда Кеңес мемлекеті тарапынан үлкен аландаушылық туғызды.

Халықаралық жағдайдың шиеленісуі мен соғыстың айқын қаупі төнген жағдайда Кеңес мемлекетінің ұлттық саясаты барған сайын қуғын-сүргіндік сипат алды. КСРО-ның Германиямен 1939-1940 жылдардағы құпия келіссөздері мен «Молотов-Риббентроп Пакті» деген атаумен белгілі келісімдер КСРО-ның Балтық маңы елдерін, Батыс Украинаны, Батыс Белоруссия мен Бессарабияны өзіне қосып алуына алып келді. Көп ұзамай бұл өңірлерді «кеңестендіру» мен «коллективтендіру» (ұжымдастыру) бойынша қарқынды науқан басталды және жүйе 20-30-жылдардың өзінде әзірлеген сұлба бойынша Сібірге, Орта Азия мен Қазақстанға «құлақтар» деп аталатын топтар, сондай-ақ осы халықтардың режимге ұнамаған өкілдері көшірілді. Батыс Украина мен Батыс Белоруссия аумағында тұрғылықты халықпен бірге поляк ұлтының жергілікті, сондай-ақ гитлерлік әскердің Польшаға баса көктеп енуі салдарынан бұл жерге 1939-1940-жылдары эмиграцияланған өкілдерінің айтарлықтай бөлігі өмір сүретін. Поляктар таптық тиістілігі бойынша емес, ұлттық тиістілігі бойынша көшірілген саны мол топтардың бірі болды.

Немістердің жер аударылуы Германияның нұсқауы бойынша немістер қоныстанған Еділ маңы аудандарында болуы мүмкін жаппай бүлікшіліктермен және тыңшылық фактілерімен байланыстырылады. Алайда мұрағаттардан «Германиядан берілген бұйрық бойынша неміс АКСР-і халқын Қызыл Әскердің тылындағы «бесінші отар елге» айналдыруға дайын мыңдаған және он мыңдаған бүлікшілер мен тыңшылардың Еділ маңы аудандарында болғандығы туралы әскери билік хабарлары мен басқа да дабылдарды» растайтын құжаттар анықталмады [8]. Осы жерде неміс халқының еліміздің қарсыластар әлі басып алмаған еуропалық бөлігінің барлық аудандарынан бір мезгілде көшірілгендігін айта кету керек. Ал Еділ маңы немістері АКСР-ін тарату да заңсыз еді. Алайда мұндай «әдептілікті» сақтау И.Сталинге және оны қоршағандарға тән емес еді. Бұл әрекет, әсіресе, лаңкестік іс-қимылдар Кавказ сырты және еліміздің басқа да өңірлерін қоныстанған өзге де халықтарға қатысты күшейген кейінгі жылдары айқын байқалды.

Кеңес-герман майданының ауқымды кеңістігінде үдей түскен соғыс қимылдары 1942 жылдың жазында кеңес әскерлері үшін тағы да сәтсіз болды. Батыс, Оңтүстік-Шығыс және Оңтүстік майдандардағы көптеген бөлімдері мен құрамаларынан айырылған Кеңес әскерлері Харьковтен Сталинградқа дейінгі ауқымды аумақты жау қолына қалдыра отырып, шығысқа қарай шегінді. 1942 жылдың күзінде жау әскерлері Еділ өзенінің жағалауы мен Үлкен Кавказ жоталарының сілемдеріне жақын келді. Неміс басқыншыларының қол астында жартылай Шешен-Ингуш, сондай-ақ қарашайлар, балқарлар, қалмақтар тұрған аумақ қалып қойды.

Дегенмен гитлершілердің Сталинград және Курск маңында ойсырай жеңіліс табуымен кеңес әскерлерінің шабуылы басталды. Бұл шабуыл барысында жау қолында қалған айтарлықтай аумақ босатылды. 1943-1944 жж. босатылған аумақта қалпына келтіру жұмыстарымен бірге сатқындар мен жауға дем берушілерді іздеу басталды. Гитлершілер шегініп бара жатып, өздерінің соңында тарамдалған тыңшылық желі мен бүлікшіл топтарды қалдырды. Босатылған аумақты тазарту операциясы барысында әскери жасақтар мен НКВД көптеген автоматтар мен пулеметтер, сондай-ақ артиллериялық қару мен минометтер тартып алды. Алайда НКВД органдарының басшылары жекелеген адамдар мен тұрғындар топтарынан ғана емес, тұтас халықтардың қылмыстық белгілерінен күмәнданды. Жекелеген халықтардың аумақтары жау қалында қалған кезде жаумен ниеттес болған халықты айыптау басталды. Сонымен соғысып жатқан елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету деген желеумен оларды жер аударуға сылтау табылды.

Бүгінгі күні бұл науқандардың негізсіздігі күмәнсіз. Жалпы алғанда таратылған автономды республикалардың халықтары Кеңес өкіметіне риясыз берілді және олардың Отанға деген адалдығына күмәндануға мүмкіндік беретін ешқандай себеп болған емес. Егер фашистерге қызмет еткен жекелеген адамдар болса, бұл тұтас халықты айыптап, қуғынға ұшыратуға негіз болуы тиіс емес еді. Бірақ мұндай жағдайларда заңдылық пен құқықтық нормалар есепке алынбады.

Соған қарамастан, жекелеген халықтар мен ұлттық округтерді көшіру науқаны жалғаса берді. Солтүстік Кавказдан халықтарды жер аудару барысымен қатар еліміздің кейбір өңірлерін «ұнамсыз элементтерден» тазарту жүргізілді. Әңгіме Қырымның, сондай-ақ Грузияның түріктер тұратын аудандары жайлы болып отыр. Бұл жағдайда қырым-татар халқын көшіру, сонымен бірге бұл жерлерді балкарлардан, қарайымдардан, гректерден, армяндардан және аз халықтардың басқа да өкілдерінен тазарту Қырым халқының моноұлттық сипат алуына мүмкіндік берді. Бұл халықтарды өздерінің тарихи отандарынан көшірудің уәждері сырттай ерекшеленгенімен, олар, шын мәнінде, бірдей сипатта болды. Мысалы, қырым-татар халқы неміс басқыншыларымен белсенді ынтымақтастықта болды деп айыпталды. Бұл айып олардан КСРО ыдырағанға дейін алынбады және бұрын таратылған автономды облыстар мен республикалар қалпына келтірілген кезде оларға өз Отандарына оралуға 1957 жылы құқық берілсе, ал қырым татарларына, түріктер мен немістерге мұндай мүмкіндік берілмеді. Олар тіпті ақталғаннан кейін де туған өлкелеріне еркін қоныс аудара алмады.

1956 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы өз Жарлығымен қырым-татар халқын формальды түрде ақтады. Алайда олар шынайы ақталмады, айдау алынып тасталғанымен, қырым татарларына Қырымға оралуға тыйым салынды. Жер аударудан 23 жыл өткеннен кейін КСРО Жоғарғы Кеңесі 1967 жылы дәлелсіз айыпты толықтай алып тастады, бірақ мемлекеттің бұл шешімі де нағыз ресми сипатта болды. Қырым татарларының жекелеген топтарының өз тарихи отанына оралуға деген талпыныстары жергілікті биліктің қарама-қарсы әрекетіне тап болды [9]. Қырым-татар халқының ұдайы, табанды күресінің арқасында ғана КСРО Жоғарғы Кеңесі 1989 жылғы 14 қарашада қырым татарларының Қырымға жаппай оралуына бастау болған «Халықтарды күштеп қоныстандыруға алып келген қуғын-сүргін актілерін заңсыз және қылмыстық деп тану және олардың құқықтарын қамтамасыз ету туралы декларация» қабылдады.

1944 жылы 18 мамырда таң қылаң бере, қырым татарларын көшіру науқаны басталған еді. Оны өткізуге жазалаушы жасақтарға бар-жоғы 60 сағат қана және әрқайсысында 50 вагоннан болған 70-тен астам эшалон қажет болды. Бұл науқанды іске асыру үшін Ішкі істер халық комиссариаты мен Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссариатына Қырымның тиісті органдарының қарауына 5 мың шұғыл қызметкерді іссапарға жіберуге, операцияны қамтамасыз етуге ішкі әскерден 20 мың адам бөлуге және осы мақсатта 11 атқыштар полкін және батальондар мен жеке мергендер ротасын жіберуге жарлық берілді. Көшіруге дайындық өте шұғыл әрі ұйымдасқан түрде жүргізілді, 7 мамырда көшіру бойынша басшылық Қырымға 20 мың жүкші бөлуді өтінді. Шұғыл халық санағы жүргізілді, операцияны жүргізу штабы өз жұмысын Симферополь қаласында жалғастырды, 13 мамырда арнайы қоныстандырылғандардан мал, ауыл шаруашылық өнімдерін, басқа да мүлікті қабылдауды ұйымдастыру және басшылық жасау бойынша КСРО ХКК комиссиясы келді. Қырым татарларын көшіруден екі күн бұрын Мемлекеттік комиссияға көмекке 20 мыңдай адам бөлінді [10].

Жер аудару тауқыметы Грузияның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандарына қоныстанған түріктердің де бастарына түсті. Ұлы Отан соғысы жылдары Грузия аумағына неміс басқыншылары мүлде енбеген еді. Демек кеңес түріктерін билік немістерге көмектесті деп айыптай алмады. Соған қарамастан, олар әзірленген сұлба бойынша көшірілді.

Шын мәнінде, жер аударуға негіз болды ма? 1948 жылғы 9 желтоқсанда БҰҰ-ның барлық мүшелері

ратификаттаған «Геноцидтің алдын алу және геноцид үшін жазалау туралы» Халықаралық конвенция қабылданғаны белгілі. Конвенцияға сәйкес геноцидке қандай да бір адамдар тобына қатысты оны толықтай немесе ішінара жоюға бағытталған жағдайға тікелей немесе жанама түрдегі іс-әрекеттер жатады. Геноцидтің негізінде белгілі бір қауымдастықтың ұжымдық жауапкершілік қағидаты жатады. Бұл қағидаттың негізі, өз кезегінде, аталмыш қауымдастық мүшелерінің шығу тегінің ортақтығы болып табылады. Осылайша, қуғын-сүргін бір нәрсеге жеке кінәлі адамдарға ғана емес, осындай адаммен бір топқа жататын адамдарға да қатысты болды [7, 47-48].

Қазақстандық академик тарихшы ғалым М.Қ.Қозыбаев 30-жылдардың соңынан бастап Қазақстан «сталиндік халықтар абақтысына» айналды деп тұжырымдайды [11]. Шынында да, Қазақстанның әрбір бесінші тұрғыны әлеуметтік, сондай-ақ саяси себептермен жер аударылған арнайы қоныстандырылған адам болды. Күштеп қоныс аударту НКВД-ның басшылығымен жүргізілді.

Мұрағаттық құжаттарда «жер аудару» сөзі мүлде кездеспейді. «Көшіру», «еңбек қонысы», «арнайы қоныстандыру» сөздерімен қатар ізбе-із науқандардың тізбегі сияқты өтіп жатқан оқиғалардың мәнін дәл беретін «операция» сөзі жиі қолданылады.

Тарихшы А.Некричтің пікірінше, барлық халықтарды жер аударуға БК (б) П ОК Саяси бюросының мүшесі, Мемлекеттік қорғаныс комитетінің мүшесі, КСРО Ішкі істер халық комиссары Л.П.Берия жалпы басшылық жасаған. Операцияны НКВД әскерлері жүзеге асырды. А.Некрич Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтарды жер аударуды мемлекет алдын алу шаралары (Еділ маңы немістері, курдтар, түріктер, гректер) ретінде, жазалау шарасы (шешендер, ингуштар, балқарлар, қарашайлар, қырым татарлары) ретінде және шекара маңы тұрғындарының «сенімді» қабатын қалыптастыру мақсатын көздеген әскери-стратегиялық сипаттағы шара ретінде қарастырды деген қорытындыға келді [12]. Шын мәнінде, халықтарды жер аударудың күштеу әдістерін ешқандай әскери немесе басқа себептермен ақтауға болмайды. Жер аударылған халықтарға қарсы тағылған басты айып «жаумен жаппай ынтымақтастық» жасағандығы болды. Бірақ мұндай тұжырым нағыз сандырақ еді, өйткені бұл халықтардың ер азаматтарының басым бөлігі Қызыл Әскер қатарына жұмылдырылған болатын. Мысалы, КСРО НКВД мұрағаттық деректері бойынша, Шешен-Ингуш республикасында жүргізілген үш жұмылдырудың нәтижесінде майданға 17413 адам жіберілген [13]. Ұлы Отан соғысы майдан шептерінде 20000 қалмақ солдаттары мен офицерлері соғысты. Жер аударуға ұшыраған қалмақтардың саны 91919 адам болды [13, 41-42].

Мұрағаттық материалдарды талдау нәтижесінде кеңестік органдар Қазақстан аумағына арнайы қоныстандырылғандарды қабылдау мен орналастыруға дайындық алдын ала басталған деген қорытынды жасауға болады.

Мемлекет пен партияның саясаты арнайы қоныстандырылғандарды елді мекендерге жіберіп, ауылдық жерлердегі жұмыс ресурстарының жетіспеуін толтыру болды. Сонымен қатар соғыстың алғашқы айлары Орталық Ресейден Қырғызстан мен Солтүстік Қазақстанға қорғаныстық маңызы бар өнеркәсіптік кәсіпорындардың айтарлықтай бөлігі эвакуацияланған болатын. Оларда жұмыс істейтін арзан жұмыс қолдары қажет болды. Арнайы қоныстандырылғандар дәл осындай мақсаттарға бағытталды. Бұл гипотезаны арнайы қоныстандырылғандардың Шу арнасы сияқты алып нысандар салуда қатысқандығы растайды, олардың көпшілігі ағаш дайындау орындарында, шахталарда, кеніштерде, қорғаныстық маңызы бар кәсіпорындарда жұмыс істеді [1, 11].

Шешендерді жер аудару туралы шешімді қабылдауға жеке сипаттағы себептер негіз болды деген бос пайымдаулардың тиянағы жоқ деп саналады. Мысалы, бұл туған немере ағасын шешен шопандарының өлтіргені үшін Берияның кек алуы деген өсек тарады (онда қалмақтардың, қырым татарларының және басқалардың қатысы қанша?) [1, 41]. Сондай-ақ халық арасында Берия шешендер мен ингуштардың Каспий теңізінің астында суға жібергісі келген, бірақ бұл жоспарды іске асыруға Сталин бөгет болған деген қауесет те тарады. Сондай-ақ бұл оқиғаларды Сталин мен Берияның Шешен-Ингушетия аумағының есебінен Грузия мен Солтүстік Осетияның шекараларын кеңейтуге ұмтылысымен түсіндіруге тырысу да негізсіз саналады.

Біздің ойымызша, халықтарды жер аударуды жүзеге асырудың себептері бүгінгі күні ешқандай сын көтермейді. Бұл себептерді саяси уәждермен де, лагерлік экономиканы нығайту қажеттігімен де түсіндіруге болады. Лагерлік экономика тақырыбы «табулық» проблемалар қатарына жатқызылды. Еңбек армиясын құрудың және оның қызмет етуінің тарихы, оған қатысушылардың КСРО-ның әскери қуатын күшейтудегі нақты үлесі ондаған жылдар бойы зерттеусіз қалды. Бұл тақырып тыл тарихы мен халықтың Жеңіс жолындағы еңбек ерлігі тұрғысынан жалпы қарастырылып, «еңбек майданы» деген жалпы ұғымның аясына еніп кетті. Еңбек армияшылары қызметінің ауқымы мен нәтижелері сияқты

еңбек армиясына кімнің, қашан және қандай заңдық мәртебемен тартылғандығы саналы түрде қарастырылмай, оның қыр-сыры ұмытылды. Ал уақыт өте келе, «Еңбек армиясы» ұғымы қолданыстан мүлде алынып тасталды, өйткені соғысқа еңбектеген баладан еңкейген қарияға дейінгі халықтың бәрі жанқиярлық еңбек көрсетті деп саналды.

Мұндай мекерліктің сыры қарапайым түрде түсіндірілді: Қызыл Әскер қатарына шақырылғандардың қатарынан әскери өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін ресми түрде жіберілгендермен қатар Еңбек армиясы майданға жөнелтуге болмайтын ұлттардың және таптық жағынан жат саналатын элементтер, сондай-ақ моральдық-саяси түсініктері бойынша әрекеттегі әскерге шақыруға болмайтын, яғни ең алдымен арнайы қоныстандырылғандар, айдаудағы еңбекке жегілгендер, 30-жылдары кәмпескеленген құлақтар мен байлар, олардың отбасы мүшелері, сондай-ақ 30-жылдары шаруа толқулары мен көтерілістеріне қатысушылардың және т.б. өкілдерінен тұрды (соғыстың алдыңғы және соғыс жылдарындағы осылай ресми құжаттарда шақыруға болмайтын халықтардың өкілдері, сондай-ақ моральдық-саяси белгілері бойынша шақыруға болмайтын адамдар деп көрсетілген) [14, 315].

Тоталитарлық режимге ол өзі сол сәтте қоғамнан аластатып қойған адамдардың еңбектерін объективті түрде бағалау тиімсіз болды. Осының салдарынан моральдық-саяси сапасына қарай сталиндік заңдардың критерийлеріне толықтай сай келетін және Еңбек армиясына әбден заңды түрде жұмылдырылған адамдар да ұмытылып қалды.

Соғыс жағдайында болған, ұрыс барысында аумағының, материалдық-техникалық және экономикалық ресурстарының айтарлықтай бөлігінен айырылған кез келген мемлекеттің өзінің барлық күшін, оның ішінде тыл жұмысын ұйымдастыру, яғни соғысты нәтижелі жүргізу үшін әскери экономиканың барлық құрылымын реттеу үшін адам күштерін жұмылдыруы тиіс екендігін жоққа шығаруға болмайды. Бұл үшін соғыс уақытының заңдары мен нормативтік актілері еңбекке қабілетті және әскери қызметке жарамды барлық азаматтар майданға жұмылдыруға және еңбек борыштарын атқаруға бағытталды. Алайда Екінші дүниежүзілік соғыстың тарихындағы басқыншыларға қарсы соғысып жатқан ел соғыспен қатар өзінің миллиондаған азаматтарын қоғамнан аластатып, осындай жолмен мәжбүрлі еңбек лагеріне тарту тарихта еш кездескен емес.

20-жылдардың соңы мен 30-жылдардың басында, елімізде өнеркәсіпті барынша индустриализацияландыру және ауыл шаруашылығын күштеп коллективтендіру басталғанда мәжбүрлі түрде еңбекке жегу қайтадан кең етек алды. Бұл жерде сонымен қатар жазалаушы саясаттың да қанат жайғандығын айта кету керек. 30-жылдары Қазақстан өзіндік резервацияға айналды. Ресейдің, Украинаның, Белоруссияның және басқа да республикалардың ішкі аудандарынан арнайы қоныстандырылғандардың жалпы саны 1936 жылы 360 мың адамға жетті [14, 317].

Кең ауқымды өнеркәсіптік құрылыс, табиғи байлықтар мен жаңа кен орындарын игеру арзан жұмыс күшін көбейтуді талап етті. Жазалаушы саясаттың күшеюімен Солтүстікте, Еділде, Қиыр Шығыста, Сібірде, Орта Азияда және КСРО-ның басқа да өңірлерінде еңбекпен түзеу лагерьлерінің желісі кеңейді. Осылайша күштеп еңбекке жегу жүйесі жетіліп, лагерьлік экономика қалыптасты.

Тұтас халықтарды жер аударудың негізінде сондай-ақ, саяси сипаттағы себептер де жатты. Күштеп көшіру Отанға сатқындық деген жалған жала жабумен жүргізілді, бұл адамдардың құқықтық жағынан қорғалмағандығының, жүйенің әкімшілік-пәрмендік озбырлығы мен Сталиннің жеке басына табынудың көрсеткіші болды.

Ұлттық саясатты өрескел бұзу тұтас халықтарды күштеп көшіруден ғана емес, бірқатар ұлттық-мемлекеттік автономды құрылымдарды (Қалмақ, Қырым автономды республикаларын, Қарашай-Черкес автономды облыстарын) таратудан да көрінді.

1989 жылғы 14 қарашада КСРО Жоғарғы Кеңесі күштеп көшірілген халықтарға қарсы қуғын-сүргін актілерін заңсыз және қылмыс деп тану және олардың құқықтарын қорғау туралы Декларация қабылдады. 1991 жылғы 26 сәуірде қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарды ақтау туралы РКФСР Заңы қабылданды. Онда Кеңес үкіметі жылдары «ұлттық тиістілік белгілері бойынша мемлекеттік деңгейде жала жабу және геноцид саясаты жүргізіліп, күштеп көшірілген, арнайы қоныстарда лаңкестік және зорлық-зомбылық режимі орнатылған халықтар қуғын-сүргінге ұшырады делінген. Осы халықтарға қатысты мемлекеттік деңгейде қолданылған озбырлық пен заңсыздық саясаты құқыққа қарсы саналып, қуғын-сүргін көрген халықтардың ғана емес, еліміздің барлық халқының абыройын аяқасты етті. Бұл Заң арқылы, оның алғысөзінде айтылғандай, тарихи әділеттілік қалпына келтіріліп, құқықтарды қалпына келтіретін актілерді қоспағанда, қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарға қатысты қабылданған одақтық, республикалық, жергілікті органдардың, лауазымды тұлғалардың барлық актілерінің күші жойылатындығы жарияланды; олар конституциялық емес және күшін жойған құжаттар ретінде танылды. Заңда бұл

халықтардың толық ақталатындығы мойындалды: территориялық – олардың өз еріктеріне сәйкес дәстүрлі өмір сүрген жерлеріне оралуды қамтамасыз ету; саяси – еркін ұлттық даму құқығы, өздерінің саяси құқықтары мен еркіндіктерін жүзеге асыруға басқа халықтармен теңдей мүмкіндік беруді қамтамасыз ету; әлеуметтік – қуғын-сүргін салдарынан келтірілген әлеуметтік залалдың орнын толтыру; мәдени – олардың рухани мұрасын қалпына келтіру және мәдени қажеттіліктерді қанағаттандыру бойынша іс-шаралар кешенін жүзеге асыру.

Сонымен қуғын-сүргінге ұшыраған халықтарға қатысты мемлекеттік деңгейде «озбырлық пен заңсыздық, геноцид пен жала жабу саясаты» қолданылғандығы мойындалды.

1 *Белая книга (Из истории выселения чеченцев-ингушей 1944-1957 гг.). – Грозный-Алма-Ата, 1991. – 235 с.*

2 *Гунашев А. Ичкерия: мсть истории. – Алматы, 2001. – 45 с.*

3 *Сизаури И.М. Очерки истории и государственного устройства чеченцев с древнейших времен. – М.: Издательский дом «Русская жизнь». 1997. – 355 с.*

4 *Автордың жеке мұрағатынан*

5 *Уралов А. (Авторханов А.). Народоубийство – убийство чечено-ингушского народа. – М., 1991. – 79 с.*

6 *Шахбиев З. Судьба чечено-ингушского народа. – М.: «Россия молодая». 1996. – 479 с.*

7 *Кан Г.В. История корейцев Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995. – 208 с.*

8 *Кичихин А.Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? // Военно-политический журнал (ВИЖ). – М., 1990, № 8. – С.32.*

9 *ҚР ОММ, 1137-қор, 12-тізбе, 336-іс, П.30*

10 *Ильясов Р. Крымские татары. Краткий обзор прошлого и анализ социально-экономического положения настоящего. Информационный бюллетень. Вып.5. Алтын Бесик. 1997. – С.5.*

11 *Козыбаев М.К. Немцы Советского Казахстана: факты и действительность // История Казахстана: белые пятна. – Алма-Ата, 1991. – 238 с.*

12 *Некрич А. Наказанные народы // Нева. 1993. № 10.*

13 *Так это было. Национальные репрессии в СССР 1919-1952 гг. Т.2. – Москва, 1993. – 77 с.*

14 *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы, «Арыс»-«Казахстан», 1998. – 428 с.*

Резюме

Сложившаяся к концу 30-х – началу 40-х гг. в бывшем Советском Союзе политическая система характеризовалась сращиванием партийного и государственного аппаратов, утверждением административно-командных методов управления всеми сферами общественной жизни. Утверждение административно-командной системы, культ личности Сталина наложили глубокий отпечаток на развитие общества. Составной частью политического развития СССР в годы Великой Отечественной войны являлась национальная политика Коммунистической партии и Советского государства. Грубейшие нарушения национальной политики выразились в насильственном переселении целых народов, в упразднении ряда национально-государственных автономных образований (Калмыцкой, Крымской автономных республик, Карачаево-Черкесской автономной области).

Resume

The representatives of various of the population and also whole peoples and the ethnic groups was violently moved from different regions of former the USSR to Kazakhstan during Stalin repression's. Communists accused them in cooperation with fascist Germany. But the special fate became labor army for years of the war. They showed stability and heroism on labor front. Deported people made the big contribution to national Victory that was meant not less, than heroism on front military in history of the Great Patriotic War.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯЛАР

Мұсағалиева А.С. – т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры

Ұлы Отан соғысы жылдарында кеңестік саяси репрессия одан әрі жалғаса берді. Тіпті соғыс жағдайында одан әрі қаталдандырылды. Ол түсінікті де еді. Майдан даласы мен тылдағы азаматтардың «тыңшылық», «диверсия» әрекеттері кеңестер билігі үшін өзекті мәселеге айналды. Соғыс жылдарында шығарылған заңдардың басым бөлігі жау табудың жаңа түрі болатын.

Соғыс басталған күні-ақ КСРО Ішкі істер халық комиссариаты және КСРО Прокурорының нұсқауы [1] шықты. Нұсқауда лагерлер, түрмелер және колониялардан контрреволюционерлерді, бандыларды, рецидивисттерді және басқа да қауіпті қылмыскерлерді босатуға тиым салынды. Және олардың күзеттері әскери жағдайға көшірілді. Ал 4 шілдеде КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік халық комиссары және Ішкі істер халық комиссары «Әскери жағдай жарияланған территориядағы әлеуметтік қауіпті элементтерді жер

аудару бойынша шаралар туралы» нұсқау [1, 159 б.] қабылдады. Әскери жағдайдың жариялануы сот жүйесіне әсер етпей қоймады. Жер аударылған тергелушілер мен тұтқындардың істері сотталушының тұратын жері бойынша сотта қаралатын болды. РКФСР Қылмыстық Кодексінің 58-1а, 58-6, 58-8, 58-6 баптарымен қарастырылатын қылмыстар туралы істер округтардың немесе Қызыл Армия корпусының әскери трибуналдарына, әскери қызметкерлер жасаған қылмыстар туралы барлық істер Қызыл Армияның Әскери Трибуналына, болмаса ПХК әскерлерінің немесе темір жол әскери трибуналдарына тапсырылды [2]. Әскери жағдай жарияланған жерлерде жасалған қылмыстық істер бойынша әскери трибуналдардың үкімдері кассациялық шағымдануға жатпады.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан арнайы қоныс аударушылар мен «сенімсіз» халықтар көшірілетін одақтас республикалардың қатарында болды. Сонымен қатар, республика территориясында Лагерлер Бас Басқармасының еңбекпен түзеу лагерлерінің үлкен бір бөлігі орналасты.

1941 жылы 20 қыркүйекте Лагерлер Бас Басқармасының функцияларының бірқатары ПХК арнайы бөліміне берілді [3]. Олар, тұтқындарды босату, қашқан қылмыскерлерді іздестіру, сот - тергеу органдары бойынша жіберу, тұтқындардың тұрған орнын анықтау, істерді қайта қарау, ақтау туралы қатынас хаттар даярлау. Сонымен қатар, соғыстың алғашқы кезінен-ақ контрреволюциялық қылмыстармен сотталушыларға ерекше назар аударылды. Осы жылы 25 қыркүйекте Әділет халық комиссарының орынбасары Басавин қол қойған РКФСР Қылмыстық Кодексінің 58-10 бабын қолдану туралы нұсқау шықты. Нұсқауда аталмыш баптың жазасын әскери уақытта сол жердің әскери жағдайда деп қабылданғанына қарамастан қолданылатыны айтылған [4]. Нұсқаудың республикада жүзеге асуы 1941 жылы 4 қазандағы Қазақ КСР Әділет халық комиссарының бұйрығынан [5] көрінді. Бұйрықта КСРО Әділет халық комиссариаты алқасының аталған категориядағы істер туралы шешіміне байланысты Жоғары Сот алқасының төрағасы Нұрбаевтың хабарламасы және облыстық соттардың жұмысы туралы Қазақ КСР Әділет халық комиссариаты сот органдары басқармасының бастығы Моисеевтің баяндамасы тыңдалып, облыстық соттардың қызметіне баға берілген. Облыстық соттардың жұмысындағы кемшіліктерге баса назар аударылған. Оның ішінде, жеңіл жазалауларға тоқталып өтеді. Мәселен, Шығыс Қазақстан облыстық соты Қылмыстық Кодекстің 58-10 бабымен сотталған Федотовты 2 жылға, Жамбыл облыстық соты 58-10 бабымен сотталған Тихомировке 3 жыл бас бостандығынан айырған. 58-10 баппен сотталғандардан Қостанайда Петренко, Қарағандыда Дыбленко ақталған. Бірақ, ең жоғары жаза – атуды дәйексіз қолдану фактілері де орын алғанын жасыра алмайды. Осылардың барлығынан келіп, Комиссар М.Журавлев әскери жағдайда контрреволюциялық қылмыстарға қатаң қарауды ұсынды.

Бұл бап одан кейінгі кезде де күшейе берді. 1941 жылы 15 қарашада «РКФСР Қылмыстық Кодексінің 58-10 бабының 2 - бөлігін және басқа одақтас республикалар Қылмыстық Кодекстерінің осындай баптарын қолдану туралы» КСРО Әділет халкомының № 18/28 с хаты [1, 39 б.] жарияланды. Онда былай делінеді: «Кенес өкіметін әлсірету немесе құлатуға шақыратын үгіт - насихат үшін тартылған тұлғаларға (58-10 бап) қатысты қылмыс дәрежесі туралы сұраныстарға байланысты түсіндіремін, әскери уақытта жері әскери жағдайда деп жариялағанына қарамастан, РКФСР Қылмыстық Кодексінің 58-10 бабының екінші бөлігін (өз мазмұны жағынан арнайы қорғалатын мемлекеттік құпияға жатпайтын, бірақ заңның тікелей тиым салуы немесе ведомство, мекеме және кәсіпорын өкімі бойынша жариялауға жатпайтын экономикалық мәліметтерді беру мақсатында жинау) және басқа одақтық республикалардың осыған сай баптарын қолдану қажет».

Осы жылдың аяғында әртүрлі саланың өкілдерінің соғыс жағдайында жауапкершілікке тартылу жолы туралы қабылдана бастады. 27 қарашада КСРО Жоғары Соты пленумының қаулысымен [6] саперлік (әскери инженерлік қызметкер) армияның Қорғаныстық құрылысы басқармасы жанындағы қорғаныс қызметіне тартылған адамдардың әскери трибуналдармен сотталатыны туралы айтылды.

Соғыс жылдарында елдегі темір жол қызметі мемлекеттік маңызды иеленді. Осы кезде КСРО Әділет халық комиссары темір жол транспортының линиялық соттары мен әскери трибуналдарына жіберген бұйрығында аталмыш саланың қызметкерлері Қылмыстық Кодекстің жалпы баптарымен сотталатыны айтылды, оларға әскери қылмыстар туралы ереже таратылмады. КСРО ХКК шешіміне сай, 1940 жылғы 15 қазанда Қатынас жолдары халық комиссары Қарағанды темір жолының Омбы бөлігі құрамынан бөлініп, жеке жол болып ұйымдастырылуы туралы бұйрық шығарған. Линиялық соттың құрылуы да осымен байланысты болды. Бұл соттың міндетіне темір жол транспортында еңбек тәртібін бұзуға және оған бағытталған қылмыстар туралы, сонымен қатар транспорттың қалыпты жұмысын бұзатын басқа да қылмыстық істерді қарау кірді [7]. Қарағанды темір жолы линиялық сотының жұмысын 1941 жылы 19 қазанда КСРО Әділет халық комиссариатының жүргізген ревизиясы [8] қатаң сынады. Оның ішінде, сот үдерістерінің жүргізілу барысы, қызметкерлердің жұмыс жасауы, жазалаудың әлсіздігі айтылды. Ал 1

желтоқсанда КСРО Жоғары Соты Пленумының жұмысшы колонналарында тіркелген тұлғаларды қылмыстық іске тартудың тәртібі туралы қаулысында керісінше шешім қабылдады. Қаулы бойынша Қорғаныс халық комиссариатында құрылған жұмысшы колонналарындағы адамдар қызмет кезінде орнатылған тәртіпке қарсы бағытталған қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілікке әскери қылмыс туралы Ереже бойынша тартылатын және олардың істері Әскери Трибуналға берілетін [9]. Жұмысшылар арасында қашу факторы орын алса, Қылмыстық Кодекстің 59-6 бабына байланысты сотталды. Бұның өзі еңбек армиясында болғандардың әскерилермен бірдей категорияға жатқызылғанын байқатады.

1941 жылы 14 желтоқсанда Мемлекеттік қорғаныс комитетінің қаулысымен неміс басқыншыларының әскери әрекетіне байланысты барлық линиялық соттар темір жолдардың әскери трибуналдарына айналды. Қарағанды теміржолының линиялық соты да соғыс басталған күні шығарылған әскери трибуналдар туралы ереже негізінде жұмыс істеді. Бұндай қайта ұйымдастырылу теміржол транспортындағы еңбек тәртібін бұзумен және қылмыспен күресті жүргізу қажеттілігінен жасалған. Қарағанды темір жолы әскери трибуналының екі тұрақты сессиясы, біріншісі Қарағанды сортталу станциясында, екіншісі Атбасар станциясында орналасты [10]. Сондықтан да, 1942 жылы 1 қаңтарда линиялық соттың орнына Қарағанды темір жолының Әскери Трибуналы ұйымдастырылды. Әскери Трибунал бұрынғы линиялық соттың істерін қарастырумен айналысты. Қаңтар айының өзінде-ақ Әскери Трибунал 8 контрреволюциялық қылмысты, 12 аударылуды, 14 аварияны, 5 аудару мен аварияның алдын алуды, 16 еңбек тәртібін бұзушылықты, 3 жай қозғаушы құрамға байланысты, 4 поезддарды қабылдаудың белгіленген нормаларын бұзуды, 15 Қылмыстық Кодекстің басқа баптарына қатысты қылмыс істерін қарастырды. Соғыс жағдайында темір жолдың маңыздылығы осылайша қатаң шаралардан көрінді. Алдымен еңбек тәртібін бұзушылықты жөндеу басты орынға қойылды. Темір жолдарда жүк тиелген вагондар тұрып қалатын жағдайлар көп кездесті. Ол үшін, әрине, алдымен теміржолшылар жазаланды. Мәселен, Балқаш мыс заводының транспорттық цехының бастығы Виницкий сегіз жылға, Жезқазған мыс руднигі тиеу бюросының бастығы Махин сегіз жылға бас бостандығынан айрылған. Ал аударылу, аварияға және басқа да еңбек тәртібін бұзуға байланысты айыпталған 54 адамның 3,7% ең жоғары жаза атуға, 31,3% он жылға, 31,3% бес жылға, 3,7% үш жылға, 11,1% еңбекпен түзеу жұмыстарына жіберіп жазаланған. Бірақ Әскери Трибуналдың төрағасы Федоров КСРО Әділет халық комиссариаты Әскери Трибуналдары Басқармасына жазған баяндама хатында [11] бұл жазалаудың жеңілдігіне тоқталды. Ал ақпан айында жіберілген баяндама хатта жазалаудың жолға қойылғаны көрінеді. Енді жазалау көбейді және сот үдерістері ашық болып, ақпараттар «На рельсах Караганды» газетінде жарияланып отырды. Ату жазасы 8,33% - ке, он жылға соттау 29,1% - ке көтерілді.

Ақмола қаласындағы Қарағанды темір жолының линиялық сотында 1942 жылы 392, 1943-1944 жылдарда 2220 қылмыстық істер [12] жеке адамдардың үстінен қозғалған. Мәселен, 1942 жылы вагон участогы бастығы В. Хорошилов №914 тауар поезін 2 сағат 55 минутқа тоқтатқаны үшін РКФСР Қылмыстық Кодексінің 59-3в бабының 1 бөлімімен айыпталып, 5 жылға бас бостандығынан айрылды. №1620 колоннасының бастығы Ф.Лимин демалыстан мерзімі біткен соң келмегені үшін РКФСР Қылмыстық Кодексінің 193-7 бабымен он жылға сотталды, бірақ үкімнің орындалуы соғыс аяқталғанға дейін қалдырылды, ал оны әскерге жіберді. Машинист Е.Базаров алдында келе жатқан поезддің берген дыбысын естімей, паровозды рельстен шығарып жібергені үшін РКФСР Қылмыстық Кодексінің 59-3 в бабының 1 бөлімімен айыпталып, 5 жылға бас бостандығынан айрылды, бірақ үкім соғыс аяқталғанға дейін қалдырылып, әскерге жіберілді.

Соғыс жылдарында көмір және мұнай өндіру маңызды салаларға айналды. 1942 жылдан бастап Қазақстанның өнеркәсіп орындарына жұмысшы күшін тарту бірінші орынға шықты. Әрине, алдымен, еңбекпен түзеу лагерлері тұтқындары мен жұмысшы колонналары, еңбек армиясы жұмысшылары пайдаланылды. 1942 жылы 15 сәуірдегі Қазақстан КП (б) Орталық Комитеті КСРО Ішкі істер халық комиссарына жіберген жеделдемесінде Жезқазғандағы Балқаш мыс байыту комбинатына қосымша тұтқындар бөлу мәселесі көтерілді. Қажетті жұмысшы күші 1000 адамға жеткен [13]. Осы жылы 4 мамырда Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариаты Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің хатшысы Ж. Шаяхметовке жазған хатында еңбекпен түзеу лагерлері басқармасының Қазақстан өнеркәсіптері үшін жұмысшы күшін беріп отырғанын көрсетеді. Хатта өнеркәсіптер мен құрылыстар үшін 9458 тұтқыны бар 17 контрагенттік колониялар берілгені айтылады. Бірақ комиссариат шаруашылық мекемелердің бұл контингентті дұрыс пайдалана алмай отырғанын сынайды. Деректен көріп отырғанымыздай, тұтқындар киіммен, азық - түлікпен, тұрғын үйлер мен тұрмыстық жағдайлармен қамтамасыз етілмеді. Осының әсерінен тұтқындар арасында өлім көбейген, III тоқсанда – 168 адам, ал қазан айында 176 адам, қараша

айында 276 адам, желтоқсан айында 375 адам өлген [13, 323-324 бб.].

1940-1943 жылдары Орталық Қазақстанда Жезқазған еңбекпен түзеу лагері болды. Лагерь тұтқындары КСРО түсті металдар халық комиссариаты мыс қорыту және мыс кені өндірісінің («Главмедь») Бас басқармасы Жезқазған мемлекеттік кен басқармасында, мыс қорыту заводында және завод үшін көмір өндіруде, Қарсақпай мыс қорыту заводының мыс руднигінде, Жезді марганец кен басқармасында, Жезқазғаннан Жездіге дейінгі теміржол салуда жұмыс істеді [14]. Соғыс кезінде Орталық одақтағы экономикалық объектілердің жұмыс барысы туралы ақпараттарды жиі - жиі алып отырды. Мәселен, 1941 жылғы 28 ақпандағы Жезқазған лагерінің екі бөлімін тексеру қорытындылары туралы КСРО Ішкі істер халық комиссары орынбасарының бұйрықтары [15], 1943 жылғы 23-30 сәуірде ПХК бұйрығымен жұмыс істеген комиссияның Жезқазған лагерінің жағдайы туралы актісі [16], Жезқазған комбинатының құрылысы туралы материалдар [17] және т.б. осы сияқты мәліметтер. Жалпы аталған лагерь жұмыс істеп тұрған кезде Қарлағтан бөлек болған.

1943 жылы аталған лагердің орнына Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің Жезқазған лагерлік ауданы құрылды. Онда тұтқындардың жағдайы өте нашар болды. Жылдың алғашқы төрт айында - ақ 1 100 адам өлген, лагерде аурулар мен кемтар адамдар көп болған. Осыдан кейін Лагерлер Бас Басқармасы қалыпты еңбекке пайдалануды, еңбек өнімділігін көтеруді, жоспарды орындауды қамтамасыз ету үшін лагерге ерекше назар аударды. Оның барысында азық - түлікті беруді жақсарту, медициналық қызмет көрсету, профилактикалық шаралар жүргізілген [18].

Қазақ КСР түсті металлургия министрлігінің Жезқазған мемлекеттік мыс қорыту комбинаты құрылысы соғыс жылдарында салынғандықтан, жұмысшы күші ретінде лагерь тұтқындары еңбегі пайдаланылған болатын [19]. Кейбір мәліметтерге қарағанда, Жезқазған мыс қорыту комбинатында мыс балқытуда үш мың адам жұмыс істеген [13, 97 б.]. Бұл мекеме 1941 жылы КСРО ауыр өндіріс халық комиссариаты түсті металдар Бас басқармасы («Главцветмет») жүйесінде құрылды және Қарсақпай мыс қорыту заводының мыс руднигі, 1941-1943 жылдары КСРО түсті металдар халық комиссариаты мыс қорыту және мыс кені өндірісінің («Главмедь») Бас басқармасы Жезқазған мемлекеттік кен басқармасы, 1943 жылдан Жезқазған мыс қорыту комбинаты деп аталынған [20]. Комбинат құрылыстарын салу барысында жинақталған құжаттар арасында Жезқазған лагері басшылығымен жүргізілген келісімдер, тұтқындардың жұмысқа тартылу дәрежесі, олардың саны туралы мәліметтер бар. Мәселен, соғыс аяқталғаннан екі айдан кейін ПХК Лагерлер Бас Басқармасы бастығы Наседкинге Қарлағ басқармасы бастығының жіберген баяндама хатында [21] Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің соғыс жылдарында Қазақ КСР түсті металлургия министрлігінің Жезқазған мемлекеттік мыс қорыту комбинатына жұмысшы күшімен қамтамасыз етіп тұрғаны туралы толық мәліметті береді. Тұтқындар келісімшартқа тұрды. Жұмысшы күші Қарлағ құрамына кіретін Жезқазған лагерлік ауданы арқылы жүзеге асырылды және «Петро», №31/32 шахталары басқармаларын, «Кресто - Орталық» карьері ашылуы кезінде жұмыс істеді. 1944 жылы комбинаттың көптеген шахталарында жұмыс күшін лагерлер тұтқындары қамтамасыз етті және мыс кенін өндірудің 80% лагерь тұтқындары қызметіне тиесілі болып келді.

Лагерлер Бас Басқармасы тұтқындардың тұрғын үй - тұрмыстық жағдайын жақсартуда және өндірісте дұрыс пайдалану бойынша шаралар жүргізуде Жезқазған мыс комбинаты келісім шартты орындамағаны туралы КСРО Түсті металлургия халық комиссариатына хабарламалар жіберіп тұрды. Оны Комиссариат Жезқазған комбинаты директорына қызметтік хаттар арқылы хабарлады [22].

Осы жылдарда қазақстандық жұмысшы колонналары өнеркәсіптегі еңбекті ұйымдастыруда үлкен роль атқарды. Бұл колонналар Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің шешіміне сай әскери алынғандардың белгілі бір категорияларынан жасақталған болатын. Негізгі жұмысшы күшін жергілікті халық құрады, арнайы қоныс аударушылар ПХК құзырында болғандықтан бөлек тізіммен беріліп отырылды. Олардың жұмысшы колонналарына тартылуын Мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы И.Сталин тікелей өзі шешіп отырды.

Жұмысшы колонналарында болғандардың жағдайы туралы мәліметтерді 1942 жылғы 4 сәуірдегі Орта Азия әскери округы әскери кеңесінің Қазақстан КП(б) Орталық Комитетіне жазған хаты [13, 326-327 бб.] береді. Жұмысшылардың материалдық - тұрмыстық қамтамасыз етілуі, тұратын жері, азық-түлікпен қамтамасыз етілуі толығымен олар еңбек ететін мекемелерге жүктелген. Осы міндеттерді толық атқармай отырған өндіріс орындары мен жеке объектілерге Әскери Кеңес шағымданған. Бұндай хат осы жылы Астрахань еңбекпен түзеу лагері басқармасынан [13, 329 б.] да келіп түскен. Хатта Доссор - Астрахань мұнай құбыры құрылысында жұмыс істейтін тұтқындардың тұрмыс жайы сипатталған.

1942 жылы теміржолдағы қылмыстық істердің қозғалуы күшейе бастады. Аталмыш жылдың қаңтар және маусым аралығындағы КСРО Әділет халық комиссариаты Қарағанды және Сталин - Магнитогорск

теміржолындағы мемлекеттік және еңбек тәртібін бұзғаны және аударылу, авариялар туралы істер бойынша әскери трибуналдың сот практикасы жайлы Теміржол және су транспорты басқармасы бастығына жазған баяндама хатында [23] жартыжыл қорытындысы жасалған. Баяндама хатта 105 адамға 92 іс ашылған. Қылмыстық істерге байланысты қолданылған шаралар төмендегідей: ең жоғары жаза – 1, он жылға - 4, бес жылдан он жылға – 14, үш жылдан бес жылға – 34, 2 жылдан 3 жылға - 15, еңбекпен түзеу жұмысына – 6, уақытша жазалауға – 6 адам тартылды. Бірақ КСРО Жоғары Соты Әскери алқасы шешімі бойынша ең жоғары жаза жеті жыл мерзімге бас еркіндігінен айыруға ауыстырылып, еңбекпен түзеу лагеріне жіберілетін. Тәртіп бұзушылықтың 52% авария мен аударылуға байланысты болды, қылмыстар Қоңырат руднигінде, Қарағандыкөмір трестінде, Сталин - Магнитогорск теміржол магистралында болған.

Біздің ойымызша, қылмыстық істердің көп болуы теміржолда жұмыс істеу кәсібін жақсы игермеген адамдардың келуінен туындады. Қылмыстық істерден мысалдар келтірілік [23]. Қоңырат руднигі транспорттық бөлімі қозғалыс қызметі бастығы Олейникті және басқалардың айыптаған істе айтылғандай, поездар қозғалысына байланысты жұмысқа техникалық қолдану ережесін тапсырмаған адамдар жіберілгендіктен, поездар соғылған, мемлекетке материалдық шығын келген. Олейник РКСФР Қылмыстық Кодексінің 59-3 в бабының 1 бөлімі бойынша бес жыл мерзімге бас бостандығынан айырылып, еңбекпен түзеу жұмысына жіберілді. Атбасар станциясы депосының машинист көмекшісі В.Кандольский машинист жоқ кезде паровозді жүргізіп, жолда тұрған еңбек поезін шетінен қағып өткен, соның әсерінен паровоз бен бес вагон бүлінген. В.Кандольский жоғарыдағы баппен сотталып, Қызыл Армия қатарына алынып, соғысқа аттандырылды. Сот барысында кейбір адамдардың жазықсыз жазаланғаны да көрінеді. РКСФР Қылмыстық Кодексінің 59-3 в бабының 1 бабымен сотталған Қарағандыкөмір трестінің транспорттық бөлімінің бас кондукторы Петрашов пен станция бойынша кезекші Орауылқановтар ақталған. Себебі поезд шахта разьезінде дұрыс құрастырылмаған, сигналдарсыз жүрген. Бас кондуктордың қарсылығына қарамастан, тресттің транспорттық цехы әкімшілігінің өкімі бойынша поезд жіберілген.

Соғыс жылдарында ең үлкен мәселе жұмысшы күшінің жетіспеуі болып қала берді. Тылда отырған Қазақстан өнеркәсіптері үшін еңбек өнімділігін арттыру аса қажет еді. 1942 жылы 20 маусымда Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінің Әскери бөлімі Қазақ әскери комитетіне жазған хатында [13, 328 б.] Қарағандыда жер астындағы жұмыс үшін әскери міндеттілерді сұрады. Хаттың мазмұнынан төмендегі мәселелерді анықтауға болады. Қарағандыға бұрын келген әскери міндеттілердің 35% ғана жер астындағы жұмысты істеуге жарамды болған, сондықтан да облысқа алдымен соғысқа саяси - моральды белгісі бойынша шақырылмаған әскери міндеттілерді және жастарды сұратқан. Біздің ойымызша, бұл жерде заңсыздықтар орын алған. Алдыңғы жіберілген әскери міндеттілердің ішінде денсаулығына байланысты соғысқа алынбағандар көп болған, соның әсерінен де олардың көпшілігі жер асты жұмысына жарамаған, ал соңғы категориядағылар арасында ондай адамдар сирек кездеседі. Бұған дәлелді 1942 жылы 16 қазанда Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінің әскери бөлімінің Орталық Комитеттің кадр бойынша хатшысына Орта Азия әскери округіне кіретін Қазақстан облыстарындағы адам ресурстары туралы берген анықтамасындағы ақпарат береді. Анықтама Мемлекеттік қорғаныс комитетінің қаулысына сай Қазақ КСР бойынша 19 пен 50 жас аралығындағы әскери міндеттілерді 100 000 адамды құрылыстар мен өндірістерге жұмысқа жіберуге байланысты жасалған. Ақпарат бойынша, осы жылдың 15 қазанына дейін республиканың он облысында бос ресурс ретінде 20 118 адам есептелген, оның 9 926-і әскерге жарамсыздар, 5 491-і саяси-моральды белгісі бойынша шақырылмағандар, 3401-і 45 жасқа дейінгі кәрістер, 1300-і әскер қатарына шақырылатындар болған. Құжатта қаулыны орындау үшін осы адамдарды алғанның өзінде республикада 79 882 адамның жетпейтіні көрсетілген. Және де бұлардың басым көпшілігі жергілікті қазақтар, себебі басқа ұлттың өкілдерінің саны бөлек берілген.

Ұлы Отан соғысы жылдарында кеңестік еңбекпен түзеу лагерлері ерекше маңызға ие болды. Оның экономикалық жағынан тиімділігі бірінші орынға шықты. 1942-1943 жылдары экономиканың маңызды секторлары (көмір өндіру, тоқыма, химия, газ өндірісі) әскери категорияға кіргізілді [24, 79 б.]. Лагерь тұтқындары Орталық Қазақстанның өнеркәсіп орындарында жұмыс істеп, мемлекетке зор пайда әкеліп жатты. Тақырып бойынша құжаттарды сараптау еңбекпен түзеу лагері бөлімшелері арқылы жүйенің толық тарихын ашуға мүмкіндік береді. Осы себептерден Ұлы Отан соғысы жылдарында Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің тұтқындары көбейе берді. Кеңестер Одағының түпкір-түпкірінен әртүрлі қылмыспен айыпталғандар келіп жатты. Оның бірнеше себептері бар еді. Ең бастысы Қазақстан майданнан алыс тылда жатты, бұл өнеркәсіп орындарын дамытуға қажетті фактор болды. Ал арзан жұмыс күші ретінде тұтқындар пайдаланылды. Тұтқындар контингенті әртүрлі сипатта қалыптасты,

олардың ішінде саяси қудаланғандар да, жергілікті тұрғындар арасынан қылмыстық іс қозғалғандар да кездесті.

Біздің ойымызша, соғыс жылдарында өнеркәсіп орындарына арзан жұмысшы күші керек болғандықтан, адамдарды ұсақ қылмыстық жазамен де түрмеге отырғыза берген. «Ескі Жезқазған» деп аталатын қорда 1930-1947 жылдар аралығында кеңестік түрмелерге қамалған адамдардың көпшілігі жергілікті болып келеді және ұсақ - түйек жазаларға тартылған [25].

КСРО ПХК Қарағанды құрылыс мекемесі 1943 жылы 16 наурызда №00486 бұйрығымен ұйымдастырылды. Мекеме 1943 жылы 9 наурызда Мемлекеттік қорғаныс комитетінің «О развитии и добыче угля открытым способом в Карагандинском угольном бассейне» деп аталатын №3013 қаулысын орындау мақсатында ашылды. Көмір разрезі құрылысы еңбекпен түзеу лагерлерінің тұтқындары күшімен салынды, қосымша арнайы қоныс аударушылары, неміс тұтқындары мен еңбек армиясындағылар пайдаланылды [26]. КСРО ПХК көмір разрезі құрылысы және еңбекпен түзеу лагерлерінің басқармасы 1943 жылдың 25 сәуірінен бастап жұмыс істеген. Басқармадағы тұтқындар мен еңбек армиясындағылар тобы көмір разрезі құрылысында, теміржолдарда, тұрғын үйлерді салуда пайдаланылған. Алғашқы айлардағы 3000 тұтқынның 374-і контрреволюциялық қылмыс үшін, 115-і түрмелерден тергеуге тартылғандар, 105-і әскери қылмыспен айыпталғандар, 488-і қылмыстық іс, 1918-і басқа қылмыстары үшін сотталғандар болып табылды. Еңбек армиясындағылар 5000 адам, олар тұтқындардан бөлек, бірақ лагерлерде ұсталды [26, 7-8 бб.].

Осы жылы да Жезқазған комбинатында Қарағанды еңбекпен түзеу лагері тұтқындары жұмыс істеп жатты. Олардың жағдайын Лагерлер Бас Басқармасы қадағалап отырды. Жезқазған лагерлік ауданында тұтқындардың жағдайы нашар болып қала берді. Комбинат басшылығы шахталарда қауіпсіздік шараларын да, жылу жүйесін де, жұмысшыларының тұрмыстық хал-жайын қалыпты түрде ұстай алмады. Техникалық қауіпсіздік шараларды сақтамағандықтан тұтқындар ауыр жарақаттар алды [27]. 1945 жылы 6 ақпанда П.Жданов №31 шахтада камерада электр энергиясын бөлу кезінде люкке құлап, төс клеткасының оң жақ қабырғасын сындырған. 9 ақпанда осы шахтада кен түсіретін шұңқырға құлап түсіп, тұтқын Төре Ошаров қаза тапты. 12 наурызда №1 шахтада тасып шығаруда вагонетка рельстен шығып кетіп, артқы жағы көтеріліп барып, дөңгелегі тұтқын Е.Виноградованың аяғын сындырды. 24 наурызда №33 шахтада тасып шығарушы вагонетка рельстен шығып кетіп, тұтқын А.Макаровты қабырғаға жапсырып, оның сол жақ қабырғасын сындырды. 3 сәуірде №1 шахтада тағы да вагон рельстен шығып кетіп, кузов аударылып, тұтқын Исламовтың оң аяғын сындырды. Үш күннен кейін «Петро - Орталық» шахтасында осындай жағдай қайталанып, шашылған кен И.Левицкойдың аяғын жарақаттады, ал «Златоуст» карьерінде В.Лукияновтың аяғы рельстердің арасында қалып, сынды. Сонымен қатар, төбе жабындысының құлауынан бірнеше тұтқындар №7 шахтада В.Голощанов, №32 шахтада И.Решетов, В.Қарабаев, №31 шахтада Ф.Мецгер өлді.

Соғыс жылдарында репрессияның практикалық қолданылуы мемлекеттік органдардың басшылығымен жүзеге асырылып отырылды. Алдыңғы «үлкен террор» кезіндегідей екінші жаһандық соғыс кезінде де ең жоғары - ату жазасы саяси қылмыскерлерді жазалауда басты орында болды.

1. *Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий.* – М.: Республика, 1993. – 245 с., 158 б.

2. *Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай – ҚО ММ), 1257-қ., 1-т., 1-іс, 132-п.*

3. *Астана қалалық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай – АҚ ММ), 406-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 91-п.*

4. *АҚММ, 406-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 92-п.*

5. *ҚОММ, 1257-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 112-117-п.*

6. *АҚММ, 406-қор, 1-тізімдемем, 1-іс, 1-п.*

7. *АҚММ, 406-қор, 4-тізімдеме, 210-іс, 101-п.*

8. *АҚММ, 406-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 26-28-п.*

9. *АҚММ, 406-қор, 1-тізімдеме, 1-іс, 2-п.*

10. *АҚММ, 406-қор, 4-тізімдеме, 210-іс, 101-п.*

11. *АҚММ, 406-қор, 1-тізімдеме, 5-іс, 14-20-п.*

12. *АҚММ, 406-қор, 1-тізімдеме, 5-іс, 44-48-п.*

13. *Депортированные в Казахстан народы. Алматы: «Арыс» - «Қазақстан», 1998. – 428 с., 326 б.*

14. *Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай - РФ ММ), 9414-қор, 1-тізімдеме, 62-іс, 2-16-п.*

15. *РФ ММ, 9414-қор, 1-тізімдеме, 32-іс*

16. *РФММ, 9414-қор, 1-тізімдеме, 62-іс, 2-16-п.*

17. *РФММ. 9414-қор, 1-тізімдеме, 28, 30-іс.*

18. Жезқазған қалалық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай – ЖҚММ), 381-қор, 1-тізімдеме, 24-іс, 181-п.
19. ЖҚММ, 381-қор, 1-тізімдеме, 121-іс.
20. ЖҚММ, 381-қор, 1-тізімдеме, 1-іс.
21. ЖҚММ, 381-қ., 1-т., 24-іс, 171-181-пп.
22. ЖҚММ, 381-қ., 1-т., 24-іс, 68-п.
23. АҚММ, 406-қор, 1-тізімдеме, 5-іс, 58-63-пп.
24. История Сталинского ГУЛАГА. (конец 1920 –х – первая половина 1950-х годов): Собрание документов: В 7 т. Т.1. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. - 728 с.
25. ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есептер бойынша Комитетінің Қарағанды қаласындағы филиалы, 16-қор, 1-тізімдеме, 37118- іс.
26. ҚОММ, 1108-қор, 1-тізімдеме, 14-іс, 7-п.
27. ЖҚММ, 381-қор, 1-тізімдеме, 24-іс, 181-п.

Summary

This article discusses the implementation of political repression during the Great Patriotic War. Including the republic's economy, the rail industry and labor camps. With the fate of the sources is justified politically repressed people who were working in the colonies and in the labor armies.

Резюме

В данной статье рассматривается проведение политических репрессий советской властью во время Великой отечественной войны в народном хозяйстве республики, железнодорожной отрасли и исправительно-трудовых лагерях. С помощью источников обосновываются судьбы политически репрессированных людей, которые были в рабочих колоннах и в трудовых армиях.

ЗАДАЧИ РАЗВИТИЯ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РК В ПЕРИОД ФОРСИРОВАННОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Найманбаев Б.Р. – доцент Южно-Казахстанского педагогического университета, к.и.н.

Численность населения Республики Казахстан по итогам переписи населения 2009 года составила 16004,8 тыс. человек. По сравнению с предыдущей переписью 1999 года казахстанцев стало больше на 6,8%, или на 1022,9 тысячи человек. В послании Президента РК Н.А. Назарбаева «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана» подчеркивается, что «государством будут созданы все необходимые условия для увеличения численности населения страны к 2020 году на 10%» [1].

Улучшение демографических показателей отразилось как в естественном приросте, так и в положительном сальдо миграции. Наивысший показатель положительное сальдо миграции имело в предкризисном 2006 году – 33041 чел. В 2008 году показатель упал до 1117 человек, вновь резко поднявшись в 2009 году до 7052 чел., что свидетельствует о тенденции выхода из кризиса.

В период с 1991 по 2010 год в миграционной ситуации Казахстана наблюдались различные тенденции. Если на протяжении 1990-х годов преобладающей была тенденция эмиграции, то, начиная с 2004 года, стал наблюдаться миграционный прирост. Данный прирост происходил преимущественно за счет прибытия в республику оралманов и сокращения эмиграции. В последние годы эта тенденция также начинает меняться в сторону отрицательного сальдо внешней миграции.

Подобная благоприятная миграционная ситуация сложилась, начиная с 2004 года, когда впервые с 1968 года в республике наблюдался миграционный прирост в 2789 чел. Следует учитывать, что в данной статистике не учитывается трудовая миграция, а только миграция на постоянное место жительства, поэтому общий иммиграционный поток с учетом трудовых мигрантов очевидно значительно больше. К примеру, в 2007 году в Казахстан прибыло 58810 трудовых мигрантов.

Наиболее интенсивный отток населения пришелся на первую половину 1990-х годов, когда за период с 1992 по 1994 гг. из страны выбыло 1125 тыс. чел., в то время как число прибывших составило всего 343 тыс. чел. В целом, миграционная убыль в начале 90-х годов составила: в 1990 году – 55,8 %, в 1992 году – 89,3 % от величины естественного прироста населения. В 1993 и 1994 гг. миграционные потери не только поглотили естественный прирост населения, но и превысили его в 1,4 и 2,8 раза соответственно. Пик эмиграции пришелся на 1994 год, когда она составила более 477 тыс. чел. [2].

Следует отметить, что анализ статистической информации показал скудость публикуемых данных по

различным критериям. Так, в публикациях Агентства РК по статистике вообще отсутствуют данные об иностранной рабочей силе, о количестве получивших гражданство, о других видах временной миграции.

В Республике Казахстан вопросам миграции уделяется значительное внимание. Стратегическим документом в сфере миграции является Концепция миграционной политики на 2007-2015 годы. Для нейтрализации отрицательных последствий и усиления положительного эффекта, получаемого в результате трудовой миграции, создана широкая система национального и межгосударственного регулирования этого процесса.

Принята Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 годы (одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 28 августа 2007 года № 399). Концепция нацелена на совершенствование существующих и развитие качественно новых направлений управления миграционными процессами в Республике Казахстан.

Концепция определяет целью миграционной политики Республики Казахстан уменьшение негативных последствий миграционных процессов в рамках сохранения и развития национальной идентичности и безопасности страны путем максимального сокращения незаконной и формирования селективной миграции.

Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам миграции» от 6 июля 2007 года внесены важные изменения и дополнения в Закон РК от 13 декабря 1997 года «О миграции населения». С принятием Закона «О миграции населения» совершенствуется механизм ходатайства лиц о признании оралманами, предусматривается создание центров адаптации и интеграции оралманов, включение в квоту иммиграции оралманов на основании критериев и в порядке, определяемом Правительством Республики Казахстан. С 2009 г. в Казахстане началась реализация проекта «Нурлы кош» («Светлое кочевье»), являющегося частью государственной программы управления миграцией. Его цель – рациональное расселение на добровольной основе соотечественников, вернувшихся из-за рубежа, а также граждан Казахстана, проживающих в менее развитых регионах страны.

Анализ миграционной политики демонстрирует существование ряда проблем, связанных с обеспечением управляемости миграции. Недостаточная эффективность управления обусловлена в большей степени отсутствием единого государственного органа в сфере миграции, разделением соответствующих функций среди различных государственных органов: прием в гражданство Республики Казахстан, противодействие незаконной миграции – Министерство внутренних дел Республики Казахстан; выдача виз – Министерство иностранных дел Республики Казахстан; анализ и прогнозирование миграционных процессов, квотирование иностранной рабочей силы – Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан; контроль за пересечением иностранными гражданами Государственной границы – Комитет национальной безопасности; расселение сельского населения – Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан; мониторинг и контроль за выполнением недропользователями условий контракта по вопросам замены иностранных работников отечественными специалистами – Министерство энергетики и минеральных ресурсов Республики Казахстан; документирование оралманов – Министерство юстиции Республики Казахстан; обустройство оралманов, регистрация иностранцев, занимающихся религиозно-просветительской деятельностью - местные исполнительные органы.

При этом, каждый из вышеназванных органов сосредоточил свои усилия, в первую очередь, на узко-ведомственных вопросах. По причине отсутствия четкого межведомственного взаимодействия, существующее разграничение полномочий перечисленных государственных органов ведет к разобщенности действий и размыванию пределов ответственности.

Так, задача по формированию государственной политики в области миграции и ряд функций по выработке предложений, регулирования, межотраслевой координации в сфере миграции возложены на Министерство труда и социальной защиты населения через Комитет по миграции. Однако, вопросы миграции для данного Министерства на фоне других решаемых и профильных задач (вопросы регулирования трудовых отношений, безопасности и охраны труда, занятости, социальной защиты населения, обязательного страхования, пенсионного и социального обеспечения) не являются приоритетными.

Фактически миграционные функции реализуются ведомством – Комитетом по миграции, который в силу своего статуса не может реально координировать деятельность всех указанных государственных органов и комплексно проводить государственную политику в сфере миграции.

Кроме того, не располагая ни административными, ни экономическими ресурсами, Комитет по миграции затрудняется реализовывать возложенные на него функции. В результате, распространились нарушения миграционного законодательства как отечественными, так и иностранными работодателями.

В силу специфики основных функций органы внутренних дел сконцентрировались на противодействии нелегальной миграции и на вопросах гражданства, в то время как Комитет по миграции Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан больше внимания уделяет вопросам трудоустройства, расселения и адаптации оралманов.

Отсутствие единого уполномоченного органа приводит также к статистическим расхождениям среди государственных органов. Такое расхождение наблюдается между Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан и Министерством внутренних дел Республики Казахстан относительно численности временно зарегистрированных трудовых мигрантов и количества оралман, получивших казахстанское гражданство.

Миграция серьезно отразилась на этнодемографической структуре казахстанского общества. Общество становится все более восточным, значительно усилилась доминанта казахов. На этом фоне усиливается централизующая и консолидирующая роль казахского населения как доминирующей этнической группы.

Изменения в этнодемографической структуре представляют собой достаточно сложный процесс, который не может быть объяснен лишь характеристикой изменений статистических показателей. Происходят глубокие социальные изменения, в том числе меняется культурная и языковая среда, в которой усиливаются казахские компоненты. Параллельно происходит закрепление рыночных отношений, базирующихся на общелиберальных подходах, в которых этнические ценности размыты.

Все это опосредует развитие общества по двум конкурирующим между собой моделям. В наиболее выигрышной ситуации оказываются те социальные агенты, которые развиваются на стыке, в зоне совмещения этих двух моделей. Они мыслят по-рыночному, стремятся жить в соответствии с законом, укреплять свой экономический статус и конкурентоспособность, а с другой – способны оперировать культурными инструментами – владеют казахским языком, знают традиции, глубоко интегрированы в общественные процессы.

Вместе с тем, в условиях укрепления моноэтнических тенденций укрепляются риски дифференциации, то есть разделения государствообразующего этноса. На фоне возрастания численности и доли титульного этноса в структуре общества усиливаются процессы его дифференциации. Казахская среда подвергается воздействию процессов расслоения по уровню доходов, религиозности, языковым, политическим предпочтениям. Следует понимать, что единство казахской этнической среды обеспечивает идея государственной независимости и наличие весомой иноэтнической группы.

Сегодня миграция становится одним из вызовов для Казахстана, встраивающегося в глобальный мир. В настоящее время Казахстан входит в топ двадцатку стран мира по количеству международных мигрантов, находящихся в стране, и по высокому процентному соотношению количества международных мигрантов в общем населении, согласно данным ООН (2006). Эксперты международных организаций отмечают, что наша республика занимает 15 место среди всех государств мира по масштабам миграции. В миграционные процессы по Казахстану было вовлечено около 2,5 миллионов человек или 16 % всего населения.

Устойчивый экономический рост, социальная стабильность и повышение уровня жизни превратили страну в центр притяжения миграционных потоков. Казахстан является одной из немногих стран, последовательно осуществляющих этническую миграционную политику. За годы независимости на историческую родину вернулось более 650 тысяч этнических казахов. Ежегодно увеличивается численность привлекаемой иностранной рабочей силы. Казахстан является также страной транзита мигрантов и страной, посылающей мигрантов, но доминирующими трендами являются этническая и трудовая миграция.

Анализ показывает, что в ближайшей перспективе не ожидается значительный рост экономически активного населения. С 2012 года прогнозируется некоторое снижение. Принимаемые на сегодня меры по увеличению рождаемости не способны привести к росту населения трудоспособного возраста в пределах обозримого экономического горизонта, т.е. в ближайшие 15-20 лет. В то же время дополнительная потребность в рабочей силе составит в 2015 году – 593 тыс. чел. (Ежегодное увеличение потребности в среднем на 64 тыс. чел.).

По результатам социологического мониторинга миграционных настроений в Казахстане, проведенных Институтом сравнительных социальных исследований «ЦЕССИ-Казахстан» можно сделать вывод, что проблема миграции неуклонно актуализируется. За период с 2003 года число респондентов, отмечающих актуальность миграционной проблемы, выросло в 2,5 раза. Если в августе 2003 года ее отмечало 5,2 %

опрошенных, то в следующем временном отрезке почти 13% респондентов. Кривая динамики по годам практически имела постоянную тенденцию подниматься по оси x. В октябре 2005 года – 8,2 %, в июне 2007 г. – 8,7 %, в ноябре 2007 г. – 10,1 %, в мае 2008 г. – 10,3 %.

Еще один показатель, подтверждающий рост актуальности вопросов миграции во временном периоде, заключается в сравнении этого процесса с другими социальными проблемами. Так, за 2003–2008 годы миграционная проблема по своей актуальности обогнала такие вопросы, как религиозная экспансия – в 2,3 раза, межнациональные отношения – в 1,6 раза, актуальность демократии – в 2 раза, безопасность на дорогах – в 1,6 раза. Вплотную приблизилась к таким проблемам, как обострение проблемы СПИД, ухудшение морали и культуры, недостаточное качество образования и слабый демографический рост.

Это указывает на то, что миграционная проблема начинает все чувствительнее влиять на общественные настроения, становясь зачастую фактором обострения межэтнических и религиозных проблем. При этом под напором миграционной проблемы у населения может меняться баланс приоритетов развития – отступать важность демократии или наращивания демографического объема страны. Взамен может начать доминировать чувство «неполной» безопасности. Подобная тенденция наблюдается в некоторых странах-донорах, как Россия, Франция и др. По крайней мере, население обеспокоено миграционным вопросом практически наравне с эпидемическим вопросом.

Особый прогресс миграционной проблемы следует отметить, начиная с 2005 года. 2007 – 2008 годы также серьезно усилили актуальность миграции в общественном сознании.

Общество преимущественно поддерживает если не консервативную, то, по крайней мере, очень умеренную миграционную политику. Если нужны трудовые ресурсы, то их следует привлекать, но необходимо максимально, до предела использовать внутренний людской потенциал. В случае его недостаточности, следует привлекать только наиболее квалифицированные человеческие ресурсы, или создавать возможность для иммигрантов занимать малопрестижные ниши трудового рынка.

1. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана» // Страна и мир, № 4, 1 февр. 2010, С.1-3.

2. Миграция населения. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический справочник. Алматы, – 2000; Демографический ежегодник Казахстана: статистический сборник, – 2001– 2007.

Резюме

В условиях форсированной модернизации резко возрастает значение трудовых ресурсов, качественного человеческого капитала. Форсированное индустриально-инновационное развитие требует привлечения значительных человеческих ресурсов, в то время как численность населения РК не позволяет реализовать эти задачи в полной мере. Следовательно, в современных условиях развитие миграционной политики должно основываться на создании благоприятного законодательства для активизации трудовой миграции.

Summary

In the forced modernization dramatically increasing importance of labor, quality of human capital. Accelerated industrial and innovative development require significant human resources, while the population of the Republic of Kazakhstan does not allow to realize these objectives in full. Therefore, in the current context, the development of migration policy should be based on the creation of favorable legislation to enable migration.

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Орумбаев С.Т. – д.и.н., профессор КазНПУ им. Абая

Казахстан с самого начала обретения независимости и суверенитета осознал свою историческую миссию быть мостом между Западом и Востоком, активно позиционировать себя во всех крупнейших акциях миропорядка. Только за последние два года страна стала председателем сразу трех важнейших международных организаций – ШОС, ОИС и ОБСЕ. Это говорит о высоком авторитете и солидном весе Казахстана, влиятельности его Лидера на мировой арене. В этом особенность инновационного развития нашей страны, свободного от тоталитарного наследия и рудиментов советской эпохи.

Будучи прозорливым политиком, Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев четко обозначил контуры обозримого будущего нашей страны в геополитическом пространстве, особо подчеркнув, что «Наша главная цель - к 2050 году войти в число **30-ти самых развитых государств мира**. Наши **достижения** и наша **Казахстанская модель развития** должны стать **основой нового политического курса**. Стратегия Казахстан-2050 – это **гармоничное развитие** Стратегии Казахстан-2030 на новом

этапе. Это ответ на вопрос, **кто мы, куда идем и где хотим быть к 2050 году. Уверен, что молодое поколение интересует именно это»** [1].

Современная образовательная система Казахстана находится в поисковом режиме, обусловленном отходом от традиционных методов обучения и переходом к инновационным и исследовательским парадигмам. В этой связи, в молодежной в целом и студенческой среде в частности, происходит ломка устоявшихся стереотипов на процессы образования.

Деструктивные тенденции, порожденные рыночными отношениями в экономике, индивидуализм, молодежная субкультура, влияние религиозного экстремизма через оккультно-мистические секты и группы на деидеологизированное сознание и психику молодежи, и другие деструктивные факторы глобализации, стали оказывать серьезное воздействие на процессы воспитания и образования. Эти угрозы вызвали в нашем обществе риски суицида, террористические проявления и экстремистские выпады, наркотизацию населения. Все это чревато массовым девиантным поведением в молодежной и студенческой среде.

Эти вышеотмеченные риски становятся для казахстанского социума вполне реальными, а не гипотетическими угрозами и вызовами безопасности. Следовательно, только через инновационные пути и средства в образовании можно эффективно воздействовать на учащуюся молодежь, а образование в целом становится важным фактором национальной безопасности Казахстана.

В условиях быстрых социально-экономических перемен, увеличения темпов и требований современной жизни как снежный ком нарастают острые социальные и экономические стрессы, кризисные ситуации в семье, с которыми не могут справиться и родители и дети. Депрессии, пессимистическое восприятие окружающей действительности, острая разочарованность в жизни, ощущение психологического дискомфорта и дисгармония межличностных отношений, к сожалению, все чаще ведут к суицидальному аффекту, как наиболее короткому пути решения проблем. Суицид воспринимается некоторыми личностями как наилучший выход из сложившейся ситуации.

Данная проблема становится актуальной и для Казахстана, так как с каждым годом все больше детей и подростков пытаются свести счеты с жизнью. Суицидальные проявления характерны, как правило, для детско-юношеского возраста, когда у молодых людей еще не окрепла психика, не выработался жизненный опыт и иммунитет. Указанная проблема становится одним из деструктивных факторов развития общества, поскольку негативно сказывается на процессах воспитания и обучения подростков, подрывает образовательную систему, ведет к ослаблению Казахстана.

Динамика развития суицидального поведения состоит из нескольких стадий. Первая из них – стадия вопросов о смерти и смысле жизни. На этой стадии у подростков возникают пассивные мысли о лишении себя жизни, самоубийстве. В этот период формируются суицидальные мысли в виде заявлений о том, что «надоела такая жизнь», «вот бы уснуть и не проснуться» и т.д.

Вторая стадия – это суицидальные замыслы. Это активная форма проявления желания и высказывания намерения покончить с собой, которая сопровождается разработкой плана реализации суицидальных замыслов, продумываются способы, время и место совершения самоубийства.

Третья стадия – собственно суицидальная попытка [2].

По данным Всемирной организации здравоохранения, Казахстан занимает одно из первых мест по суициду среди несовершеннолетних. ВОЗ предсказывает, что к 2020 году количество самоубийств может увеличиться на 50%, что составит почти 1,5 млн. человек. Эти ужасающие цифры были названы в ходе заседания на тему «Девочки Казахстана: право на жизнь».

В этот раз исследователи общественного фонда «Институт равных прав и возможностей» сфокусировали внимание на женской части подросткового населения. Ими было опрошено 317 девушек в возрасте от 15 до 19 лет из Алматы, Алматинской области, Астаны, Семей и Балхаша. Самыми распространенными причинами суицида среди девочек-подростков координаторы проекта назвали эмоциональное и физическое насилие, невнимание родителей, черная полоса, травля со стороны ровесников, финансовые затруднения в семье. Опрос показал, что девочки предпочитают искать поддержку среди сверстников и родителей, а к школьным психологам идут в последнюю очередь. Основной причиной этого исследователи называют тот факт, что школа – это монополия педагогов, поэтому психолог вынужден взаимодействовать с ними, и не может находиться по другую сторону баррикад. Чаще всего услуги психологов формальны: преимущественно они заняты составлением планов, отчетов и прочей бумажной волокитой.

Как сообщает сайт «Социальное действие», созданный по инициативе информационного центра по

содействию рабочим и социальным движениям, в конце сентября 2012 года в Алматы прошла пресс-конференция, организованная студентами университета международного бизнеса (UIB), где было заявлено о намерении создать общественное движение «Молодежь против суицида». По мнению выступающих студентов, большая часть суицидов в республике происходит из-за Единого национального тестирования (ЕНТ). Лидеры движения говорят, что именно тестирование и стресс после него, приводят к тому, что казахстанские юноши и девушки теряют интерес к жизни.

Первой причиной суицидов среди школьников является ЕНТ, считают они. Преподаватели должны в школах не просто готовить к сдаче тестирования, давать им знания, но и подготавливать детей морально. «Сегодня преподаватели, напротив, нередко принижают школьников, утверждая, что ребенок не справится с заданием и не наберет пороговый балл. Это очень сильно влияет на еще не окрепшую психику ребенка», - сказала студентка Дарья Гросс.

В апреле 2012 г. В клубе Института политических решений прошло заседание, посвященное ЕНТ. Президент Психологической ассоциации З.Кененбаева говорила о том, что наши психологи не умеют готовить детей к ЕНТ: «В наших вузах психологов этому не учат, им дают только теорию, а там практическая работа. Показатель суицидов вырос с внедрением ЕНТ. Самое интересное, суицидальные дети – не те, которые не сдали, а те, которые не прошли на грант».

Учитывая это обстоятельство, в июне 2011 года глава правительства поручил Министерству образования и науки РК разработать комплекс мер по борьбе с детским суицидом. После этого вице-министр МОН РК на заседании Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте РК сообщил о том, что в республике действует 359 мобильных групп, которые занимаются не только тщательным изучением каждого случая суицидов или их попытки, но и профилактикой этого явления [3].

Серьезную опасность для Казахстана на сегодняшний день представляет религиозный экстремизм, порождением чего являются участвовавшие в последнее время террористические акты в различных регионах страны. Среди факторов возникновения религиозного экстремизма можно отметить повсеместное нарушение социальной справедливости, коррупцию, низкий жизненный уровень и бедность населения страны. В качестве причин, способствующих возникновению религиозного экстремизма, указывается деятельность зарубежных миссионеров, отсутствие правовых аспектов урегулирования межрелигиозных конфликтов в Казахстане, полное бездействие властей. Немаловажным фактором приобщения граждан к экстремистским формам вероучения является религиозная безграмотность населения.

В своем Послании народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Президент РК Н.А. Назарбаев отмечал: «Государство должно пресекать экстремизм и радикализм, откуда бы они ни исходили. Мы должны формировать новые надежные механизмы преодоления социальной, этнической и религиозной напряженности и конфликтов. Необходимо жестко пресекать деятельность нетрадиционных сект и сомнительных псевдо-религиозных течений. Нам нужно усилить профилактику религиозного экстремизма в обществе, особенно в молодежной среде» [4].

Сегодня, по некоторым экспертным оценкам, до 10% населения страны можно отнести к глубоко религиозным людям, строго соблюдающим обряды и предписания соответствующих религий. Отмечается стабильный рост желающих больше знать о религии, участвовать в религиозных практиках, соблюдать религиозные нормы.

Само по себе повышение степени религиозности не должно нести в себе конфликтного потенциала. Однако отдельные международные террористические и религиозно-экстремистские организации предпринимают целенаправленные шаги по закреплению своего влияния на территории Центрально-Азиатского региона, в том числе и нашей страны.

В этих целях эмиссары таких организаций предпринимают попытки вовлечения граждан Казахстана в террористическую деятельность. Особое беспокойство вызывают процессы распространения радикальной религиозной идеологии в Интернете, в результате чего в последнее время в Казахстане осуществлен ряд террористических актов.

Несмотря на это, с 2005 по 2012 годы в Казахстане предотвращены попытки совершения 46 насильственных экстремистских акций террористического характера. Осуждено более 300 человек, причастных к террористической и экстремистской деятельности. Изъято более 200 единиц огнестрельного оружия, свыше 5 тысяч боеприпасов к ним, более 50 единиц взрывчатых веществ общим весом свыше 400 килограмм [5].

Важнейшей задачей для казахстанского общества, системы образования является воспитание молодежи и студенчества в духе патриотизма и религиозной толерантности, базирующихся на научных и образовательных парадигмах. В этой связи 15 ноября 2012 г. в Астане состоялся II Форум религиоведов Казахстана, организованный Агентством РК по делам религий совместно с МОН РК. В нем приняли участие известные казахстанские ученые-религиоведы, теологи, преподаватели предмета «Основы религиоведения», представители религиозных объединений и общественных организаций, СМИ.

С докладом «Государственно-конфессиональные отношения в РК: проблем и перспективы» выступил руководитель Агентства Кайрат Лама Шариф, который привел слова Президента РК о том, что в Казахстане общество не отделено от религии, и поэтому государство не может отстраняться от регулирования общественных отношений в этой сфере.

На форуме отмечалось, что 25 октября 2011 г. вступил в силу Закон РК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». Своевременным шагом стала перерегистрация религиозных объединений. По состоянию на 1 января 2011 г. в стране действовало 4551 религиозное объединение. После перерегистрации, завершившейся 25 октября 2012 года, их численность снизилась до 3088. Перерегистрация позволила уточнить вероисповедную принадлежность многих общин. И на основе работы экспертов предложена новая классификация религиозных объединений. Если ранее в стране насчитывалось 46 конфессий, то теперь их 17 [6].

Под сокращение подпали те конфессии, которые коммерциализировали свою деятельность, прикрываясь псевдорелигиозными лозунгами. К примеру, церковь Саентологии. Эксперты и религиоведы, проводившие экспертизу, пришли к выводу, что эта организация не является религиозной, то есть она не признана религией. Было выяснено, что саентологи занимаются чем угодно, но только не религиозной деятельностью. Главная задача последователей основателя учения Рона Хаббарда – продать как можно больше книг, услуг и билетов на семинары по схеме обычного маркетинга. Нужно продать товар, то есть семинары по так называемому очищению от «инграмм», которые записаны у них в голове. Без них, якобы, они никак не спасутся, и мир погибнет в страшной катастрофе. Именно господину Хаббарду и приписывают знаменитую цитату: «Хочешь разбогатеть – придумай новую религию» [7].

На форуме говорилось о необходимости профилактики религиозного экстремизма, разоблачения антигуманной идеологии фанатизма и радикализма, искажающие истинную сущность религиозного учения. О том, что именно молодежь, прежде всего, подвержена деструктивному воздействию со стороны экстремистских сил.

Выступление вице-министра образования и науки РК было посвящено взаимодействию, науки, системы образования и религии для устойчивого развития казахстанского общества. Было отмечено, что отдельные преподаватели «Основ религиоведения» недостаточно компетентны в вопросах религии и порой пытаются навязать ученикам собственное мнение, далекое от общепринятого. В связи с этим необходимо развернуть поэтапную переподготовку преподавателей, ведущих этот предмет, с обязательной процедурой сертификации и желательным организовать интернет-ресурс для педагогов [6].

В выступлениях других ораторов высказывалась мысль о необходимости закрытия в Казахстане сайтов террористических и экстремистских организаций, крайне негативно влияющих на неокрепшую психику молодежи. Попутно заметим, что блокировка интернет-сайтов, пропагандирующих идеи терроризма, невозможна из-за размещения соответствующих серверов в европейской зоне, о чем сообщил на пленарном заседании Мажилиса Парламента РК заместитель председателя КНБ РК К. Абдиказимов. В то же время, по его данным, в 2011-2012 гг. решениями судебных органов закрыто до 950 сайтов, пропагандирующих терроризм, идеологию насилия, экстремизм, но они вновь появляются под другими названиями, маскируя свою псевдорелигиозную деятельность [8].

Учитывая вышеизложенные обстоятельства, мы можем предложить Мажилису Парламента внести соответствующие поправки в статью 4. *Виды национальной безопасности* Закона РК «О национальной безопасности Республики Казахстан» наряду с другими, следующий вид национальной безопасности: *Безопасность системы образования*. Кроме того, в статью 6. *Основные угрозы национальной безопасности* указанного закона отдельно выделить *угрозы в сфере образовательной системы Казахстана*.

Таким образом, в этой небольшой статье мы попытались остановиться на отдельных деструктивных проблемах, которые оказывают негативное воздействие на развитие образования в стране, требующих своего решения на самом высоком уровне. В частности, суицидальные проявления среди молодежи, экстремистские выпады исламистов, крайне отрицательно сказываются на генофонде нации, подрывают здоровые устои общества, оказывают психологическое воздействие на внутривнутриполитическую обстановку и

стабильность, что в конечном итоге ведет к подрыву национальной безопасности Казахстана.

1. *Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства»* http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstana.

2. Дюркгейм Э. *Самоубийство (социологический этюд)*. – М.: Мысль, 1994. – С. 286.

3. <http://www.nomad.su/> 6 ноября 2012 г.

4. *Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства»* http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstana.

5. См.: *Антитеррор – это не только силовые акции. Казахстанская правда*. 27 июня 2012 г.

6. *Религиозная грамотность – залог безопасности общества. Казахстанская правда*. 16 ноября 2012 г.

7. *Церковь саентологии в Казахстане теперь вне закона*. <http://www.nomad.su>. 15 ноября 2012 г.

8. См.: <http://www.zonakz.net/articles/58185>).

Резюме

В статье рассматриваются некоторые деструктивные факторы в системе образования Казахстана. Автор приходит к выводу о том, что указанные риски негативно влияют на процессы образования и воспитания молодежи и тем самым создают реальную угрозу национальной безопасности Республики Казахстан.

Summary

The article discusses some of the destructive factors in the education system of Kazakhstan. The author comes to the conclusion that these risks have a negative impact on the formation and education of youth, and thus pose a real threat to the national security of the Republic of Kazakhstan.

ОРУЖИЕ И ЗАЩИТНОЕ СНАРЯЖЕНИЕ КЫПЧАКОВ

Пилипчук Я.В. – к.и.н. доцент (Украина)

Одним из наиболее важных аспектов жизни кочевников в эпоху Средневековья была война. Большой вклад в исследование вооружения и защитного снаряжения кыпчаков внесли Г.Федоров-Давыдов и С.Плетнева [Федоров-Давыдов 1966; Плетнева 1974]. Сейчас этой проблематикой занимаются А.Евглевский, Т. Потемкина, В. Иванов, Ю. Худяков, Ю. Кулешов [Евглевский, Потемкина 2000; Иванов 1987; Иванов 2006; Худяков 1997; Потемкина, Кулешов 2008]. Задачей данного исследования является реконструкция кыпчакского комплекса вооружения, а также анализ его основных черт.

Особенное значение для всадника имело защитное снаряжение. Максимальная защита могла сохранить жизнь человеку и минимизировать последствия от столкновения с врагом. Кочевники уделяли этому вопросу не меньшее внимание чем жители государств с оселым населением. Не были исключением и кыпчаки. Для них были характерны сферические шлемы с наносниками и надбровными дугами. Кроме того, присутствовали железные маски для лица. Маски имели портретную схожесть с лицом владельца. На месте глаз, ноздрей и уст были найдены прорезы. При жизни пользовались маской как забралом. Маска была массивной и крепились на шлеме. Уши в таких масках бронзовые с продетыми в уши бронзовыми кольцами. К шлемам крепилась бармица из кольчуги, которая защищала шею воина [Федоров-Давыдов 1966, с. 32-35]. В Волго-Уральском регионе весь шлем был найден только на памятнике Лебедевка II в одиночном захоронении. Он был изготовлен из трех треугольных пластин усиленных наваренными сверху узкими прямоугольными пластинами. Венчал шлем полый цилиндр с шляпкой [Иванов 1987, с. 187]. Г.Федоров-Давыдов делил шлемы на несколько типов: 1) плавно изогнутые и вытянутые шлемы. К передней части прикреплен наносник, который переходил в надбровные дуги. К шлему крепилась бармица; 2) сфероконические шлемы с вырезом впереди которого прикреплялась маска; 3) сферические шлемы, склепанные из четырех листов. Швы укрыты полосками железа. По краю обруч, а сбоку козырек (назатыльник). Присутствовала бармица. Некоторые шлемы имели небольшой стержень сверху. Такие шлемы имели аналогии в Западной Европе и Византии. Это было привозное изделие; 4) неглубокие сфероконические шлемы с ровным краем, с бармицей. Такой тип характерен для Руси; 5) крутобокие шлемы большого размера с наносником, надбровными дугами и вырезами для глаз. Такие шлемы имели круговые бармицы. Большинство таких шлемов было найдено на

Руси [Федоров-Давыдов 1966, с. 32-35].

С. Плетнева основываясь на материалах иконографии кыпчакских каменных изваяний разработала собственную классификацию шлемов. Она выделяла три типа: 1) сфероконические; 2) полусферические; 3) полуайцеvidные. Сфероконические шлемы были типичны для Руси и для кочевников. На каменных изваяниях изображены четыре подтипа этого вида шлемов: 1) гладкие; 2) гладкие с обручем по краю и иногда с навершием; 3) шлемы склепанные из четырех частей, с обручем, вертикальными полосами, навершием и нередко разными украшениями корпуса; 4) шлемы близкие по форме и декору к 3-му подтипу, но с наносником. Второй вид был характерен для кочевников и Руси. Полусферические шлемы делились на три подтипа: 1) гладкие; 2) шлемы с обручем и иногда меридиональными полосами; 3) шлемы с наносником. Полуайцеvidные шлемы напоминали полусферические, но были выше их. Они были склепаны из узких, сходящихся к вершине полос. У кыпчаков доминирующим видом шлема был сфероконический, а из подтипов самым распространенным был гладкий шлем с обручем [Плетнева 1974, с. 25-26].

Тяжеловооруженные воины владели кольчугами и принадлежали к знати. Для них также были характерны копье и сабля. Легковооруженные воины противостояли врагу с помощью лука, стрел и сабли. Сабли были однолезвийными, с сильно искривленными клинками с выгнутым эфесом. Важным элементом защитного снаряжения был щит. Щит в Таганче украшен пятью серебряными бляхами. Четыре из них, прибиты на верхнюю часть щита, были круглыми. Только одна из них – сердцевидная крепилась к нижней части щита. Такие щиты могла себе позволить только знать. Использование щита было характерным во время поединков всадников, но к ним кыпчаки прибегали только тогда, когда не было другого выбора (Федоров-Давыдов 1966, с. 36). Среди средств защиты были пластинчатый доспех и кольчуга. Кольчуга обычно не изображалась на кыпчакских каменных скульптурах. Она была принадлежностью богатых воинов. Кольчугу ложили свернутой в узел около головы погребенного. В некоторых погребениях она была натянута на тело погребенного. Кольчуга представляла собой долгую (ниже ремня) рубашку до середины предплечья и имела воротник. Для того, чтобы кольчуга не скользила, ее крепили к телу ремнями и бляхами из войлока и металлических пластин [Федоров-Давыдов 1966, с. 35].

Нужно сказать, что характерной особенностью доспеха кыпчаков были нагрудные ремни и бляхи. По способу переплетения ремней боевой бюстгальтер имел три вида: 1) круглые бляхи с ремнями, перекинутыми вверх на плечи и отходящими в стороны. Между собой бляхи соединялись поперечным прямым или коленчатым ремешком; 2) второй тип был близок первому, но боковые ремни продвены не под руки, а на предплечья; 3) третий тип включал серию блях с дополнительными ремешками, отходящими от них вниз. Иногда был еще один ремешок от соединяющего бляхи поперечного ремня. Обычно бляхи и ремни были гладкими, но иногда бляхи были с дополнительными выпуклыми умбонами и мелкой насечкой по краю. Ремни, закинутые за плечи и проходившие подмышками, скрещивались на спине. В отдельных случаях они сшивались. Реже на спине и на груди, прикреплялись две бляхи, соединенные между собой поперечным ремешком. При этом нужно принимать во внимание, что далеко не на всех статуях с нагрудным доспехом изображались спинные крепления. Это было зачастую связано с тем, что статуи статуй были слабо обработаны. Изобразительные возможности статуй были ограниченными. На кыпчакских каменных статуях кольчуга не изображалась, но находки кольчуг в погребениях указывают на то, что кыпчаки просто не желали усложнять дело детализацией статуи [Плетнева 1974, с. 26-29].

Находки доспехов кыпчакских воинов чрезвычайно редки. Весь доспех был найден в кургане Лебедевка-2. В трех случаях в Волго-Уральском регионе были найдены отдельные железные пластины. Обычно же исследователи находят в захоронениях несколько пластинок панциря или обрывки кольчуги. Изготовление доспеха было делом трудоемким и дорогостоящим. Поэтому в могилы их ложили редко. У кыпчаков было два типа доспехов: 1) из широких железных пластин, подвижно соединенных кольчужными кольцами; 2) из узких железных пластин, соединенных неподвижно соединяющимися железными штифтами [Иванов 1987, с. 186-187].

В курганном погребении вблизи с. Джангала 19 был найден хорошо сохранившийся доспех. Он представлял собой безрукавную рубашку. Пластины были скреплены ремешками. Они имели отверстия с боков и по верхнему ровному краю. Нижний край был округлым. На плечах находились по три наплечника (в виде дугообразных пластин). В погребении Цозаровка 250 был найден панцирь перекинутый через спину коня [Федоров-Давыдов 1966, с. 35].

С. Плетнева предполагала, что наряду с легким доспехом кыпчаки имели и панцири. Части доспеха в

виде наплечников изображены на нескольких статуях, а полностью доспех изображен на одном изваянии. Нагрудник доспеха сплошной, с изгибом на спине. Живот и бока защищены длинными металлическими полосами, прикрепленными к поясу. На нагруднике прикреплены круглые обычного вида бляхи. Сзади панцирь доходил до талии и заканчивался такой же оковкой, как на воротах и рукавах. Нагрудная и наспинная части соединялись наплечниками – ремнями или металлическими изогнутыми на плечах пластинами. Шею защищал прилегающий высокий воротник, выступающий из круглого выреза панциря. Воротник состоял из мелких металлических пластинок и был частью панциря. Сложно сказать был панцирь железным или кожаным. Он мог быть комбинированным – из толстой кожи с металлическими обоями и пластинками [Плетнева 1974, с. 29]. Доспехи передавались в наследство знатью. В случае победы над врагом кочевники захватывали его защитное снаряжение как трофей. Количество защитного снаряжения найденного в могилах невелико. Его в два раза меньше (в 9% погребений) чем сабель (всего в 18% погребений) найденных в погребениях [Евглевский, Потёмкина 2000, с. 117-180; Потёмкина, Кулешов 2008, с. 271-294].

В отличие от комплекса вооружения западных кыпчаков-половцев в комплексе вооружения восточных кыпчаков меньшую роль играло защитное снаряжение, поскольку кыпчаки противостояли таким же подвижным воинам, как и они сами. Предметы защитного снаряжения в памятниках восточных кыпчаков встречаются очень редко, но они однозначно находились на вооружении. В Северном Казахстане были найдены панцирные пластины. По форме пластин и способу их соединения панцири могут быть отнесены к типу ламелярных панцирей. Пластины имели прямоугольную форму с округлым краем и отверстия, через которые крепились ремешками в составе панцирного набора. Найденные в Северном Казахстане пластины различались по форме и соответственно принадлежали к разным доспехам. Североказахские пластины имеют отличие от кимакских и более похожи на кыргызские и киданьские. Они представляли собой куяки с коротким подолом и рукавами. Кыпчаки имели и пластинчатые панцири. Ламелярные панцири использовали и в Западном Казахстане. Для защиты от поражения стрелами и другим оружием восточные кыпчаки также использовали кольчугу и сфероконический шлем [Худяков 2011, с. 43-44].

Оружие кыпчаков не отличалось от традиционного кочевнического комплекса вооружения. Оно делилось на древковое (копья, стрелы, луки) и клинковое (сабли, мечи, кинжалы). В комплексе Лебедевка II были найдены полный комплект вооружения, который включал саблю, лук, шлем, панцирь. Сабли крепились на левом боку на двух тонких ремешках, прикрепленных к поясу. Г. Федоров-Давыдов делил сабли на несколько типов и подтипов. Типы: 1) широкие малоизогнутые; 2) более узкие и сильнее изогнутые. Подтипами широких малоизогнутых были: 1) с прямым брусковидным перекрестием и с рукояткой более узкой чем клинок; 2) такая же как и тип 1, но без перекрестия. Вероятно, оно было деревянным. Подтипами более узких и сильнее изогнутых были: 1) с брусковидным перекрестием; 2) Перекрестие имеет расплющенные и опущенные вниз концы; 3) без перекрестия. Ширина рукояти такая же, что и у клинка. Перекрестие было деревянным. С. Плетнева разработала свою классификацию сабель. На каменных изваяниях сабли изображены как изогнутые клинки с прямыми или изогнутыми вниз перекрестиями. Сабли отличались большим разнообразием. Их насчитывалось четыре типа, которые отличались кривизной клинка и оформлением клинка. Первый тип характеризовался кривизной не более 300 мм., без навершия и перекрестия. Вторым типом был во многом аналогичный первому, но имел короткое перекрестие и навершие в виде усеченного конуса. Третий тип был без навершия и перекрестия, с кривизной клинка 500 мм. Четвертым типом имел аналогичный клинок, но имел прямое перекрестие и круглое цилиндрическое навершие. Сабельный удар был режуще-секущим и поражал большую площадь чем меч. Сабля позволяет призвести две фазы удара – поражение и извлечение. В кыпчакскую эпоху она была длиннее чем у хазар и печенегов. Со временем кривизна клинка увеличилась. Это связано с большим изгибом. Саблей с большей кривизной клинка было более удобно осуществлять фехтовальные приемы в бою. Сабли середины XI века были грубой работы. Клинок имел по ширине 25-30 мм., при толщине у основы 5-7 мм. Длина сабли составляла 750-800 мм. Клинок имел треугольное или пятиугольное сечение. Эфес состоял из короткой, около 80-100 мм., брусковидной крестовины и деревянной рукояти. Эфес дополнялся стальным обрезанным коническим или цилиндрическим навершием [Федоров-Давыдов 1966, с. 22-23; Коровкин, 2005; Плетнева 1974, с. 31; Иванов 1987, с. 185-187; Евглевский, Потёмкина 2000, с. 118].

XII в. был временем активного заимствования типов сабель характерных для народов Северного и Южного Кавказа, Руси и Волжской Булгарии. От сабель предыдущего периода их отличала более выраженная кривизна клинка, более разнообразная геометрия, место расположения наибольшего изгиба относительно основы клинка. Кроме сабель с шириной клинка 30 мм. были распространены сабли с

шириной 40 мм. включительно. Обух клинка имел двустороннюю заточку. Длина клинка составляла 800-850 мм. Клинки имели пятиугольное сечение. Конструкция гарды имела форму крестовины. Форма крестовины зависела от места изготовления. Для сабель русского и возможно болгарского производства характерны ладьевидные крестовины, квадратного или прямоугольного сечения, украшенные ромбовидными выступами, что выполняли роль перекрестия. Для сабель изготовленных на Кавказе и в Предкавказье были характерны шаровидные утолщения на концах. Навершие имело форму урезанного конуса или цилиндра. Наиболее разнообразными были сабли XIII в. Они имели изогнутый клинок длиной 850-1000 мм., который имел сечение близкое к ромбовидному, что достигалось за счет уменьшения длины клинка от середины полосы до обуха. Клинки этих сабель имели меньшую ширину у острия. Этот тип клинков был широко распространен от Руси до Кавказа. Крестовины характеризовались разнообразием форм [Коровкин 2005].

Относительно восточнокыпчакских сабель, то они были слабоизогнутыми. Найденая на памятнике Королевка в Казахстане сабля имела однолезвийный клинок, скошенное к спинке острие, а перекрестие было напускным, прямым, ладьевидным с расширением в центре в сторону рукояти. Несмотря на то, что сабли встречались в погребениях восточных кыпчаков нечасто, есть все основания предполагать широкое распространение этого оружия у восточных кыпчаков [Худяков 2011, с. 43].

Мечи с односторонним лезвием длиной 1,1-1,15 м. найдены в погребениях у Челкар, Пришиб и Ново-Збуровка. В условиях ближнего боя кыпчаки могли использовать кинжалы. Это оружие было найдено на памятниках Жартас, Тасмола и Королевка. Кинжал не был популярным и его находили на периферии кыпчакского ареала. Кинжалы имели однолезвийный, трехгранный в сечении, прямой клинок без перекрестья. В Волго-Уральском регионе однолезвийные мечи (по другой терминологии палаши) были двух типов: 1) короткий, не более 70 см., клинок с прямым перекрестьем и круглым навершием; 2) клинок длиной более 100 см. без навершия и перекрестия. Мечом можно было нанести рубящий удар [Федоров-Давыдов 1966, с. 24; Худяков 2011, с. 43; Евглевский, Потёмкина 2000, с. 117-118; Иванов 1987, с. 185-187].

Копье было связано с ведением боя конницей и было призвано выбивать противников из седла. Оно сравнительно нечасто встречалось в погребениях. Наконечники копий найдены в Донецкой, Николаевской и Воронежской областях. Всего существовало пять типов копий по форме пера наконечника: 1) в виде конусовидной заостренной трубки; 2) с плоским пером в виде вытянутого равнобедренного треугольника, нижние грани короткие, слегка вогнутые; 3) с плоским листовидным широким пером; 4) с ромбическим плоским пером; 5) ланцетовидно-ромбические. Долгодревковое оружие еще встречалось в форме пики [Коровкин 2005; Федоров-Давыдов 1966, с. 24]. В трех погребениях Волго-Уральского региона были найдены наконечники копий двух видов. Первый из них характеризовался треугольным по форме и в сечении пером с несомкнутой конусообразной втулкой. Второй из них был характерен листовидным, овальным в сечении пером с втулкой в виде раструба [Иванов 1987, с. 186].

Но наиболее распространенными типами оружия конечно же были лук и стрелы. Это были, как правило, сигмообразные луки уйгурского или тюркского типов. Длина напряженных дуг могла достигать до 1400-1500 мм., а сила натяжения тетивы до 40-50 кг. Стреляли луки стрелами длиной до 900 мм. Луки носили слева. Лук, как правило, находился поверх сабли. Колчаны носили на правом боку. Для предания большей жесткости в месте нагрузки лук укреплялся срединными или концевыми костяными накладками. В Волго-Уральском регионе было найдено несколько типов накладок. Первый – срединные, овальной формы с закругленными концами. Второй – концевые с характерными выемками для тетивы. Третий – срединные с лопаткообразными концами [Федоров-Давыдов 1966, с. 25, 29-30; Иванов 1987, с. 185; Плетнева 1974, с. 29-31]. При натягивании тетивы основную нагрузку нес большой палец, а указательный помогал, нажимая сверху. Важным был медленный спуск натянутой тетивы. Для стрельбы на ходу с коня были необходимы длительные тренировки, которые, как правило, кочевники проходили на охоте и военных сборах (Кушкумбаев, 2009, с. 135). Стрелы делились на: а) трехлопастные с широкими лопастями; б) четырехгранные: 1) бипирамидальные, вытянутые; 2) бипирамидальные с короткой верхней частью; 3) бипирамидальные с короткой нижней частью; 4) пирамидальные вытянутые; 5) пирамидальные с дуговидными гранями; в) плоские: 1) листовидные; 2) ланцетовидные; 3) ромбические; 4) ромбические с удлиненной нижней частью; 5) ромбические с вогнутой нижней и изогнутой верхней ударными гранями; б) жаловидные, треугольные; 7) срезни, в форме треугольника; 8) в виде лопаточки с округлой нижней частью и ровно срезаной верхней; 9) срезни в виде вытянутой лопаточки с слегка закругленной верхней ударной гранью; 10) такие же, но ударная грань вогнутая; 11) такие же как и 9 тип,

но с более короткими, сходящимися под тупым углом верхними гранями; 12) в виде лопаточки с раздвоенным широким концом; 13) фигурные; 14) треугольные с жаловидными разветлениями снизу; 15) с широкой лопастью, срезаной под острым углом сверху и округлым краем снизу; г) костяные наконечники: 1) пулевидные; 2) четырехгранные с внутренней втулкой; 3) трехгранные; 4) с плоским черешком и листовидным пером; д) некоторые стрелы с прорезью в широкой части. В Волго-Уральском регионе встречалось несколько типов наконечников стрел. Это: 1) трехгранное в сечении перо; 2) плоские листовидной формы; 3) плоские ромбической формы; 4) плоские треугольной формы, максимальная ширина приходилась на основание пера; 5) двурогие (охотничьи); 6) треугольной формы, но в виде перевернутого основанием вверх треугольника, максимальная ширина приходится на режущую грань; 7) прямоугольной формы, чуть сужающиеся к основанию; 8) в виде вытянутой лопаточки с закругленной верхней ударной гранью; 9) аналогичный, но ударная грань слегка вогнута; 10) вытянутая лопаточка, заканчивающаяся двумя короткими ударными гранями, сходящимися под тупым углом; 11) аналогичный, но ударная грань имеет треугольный вырез; 12) фигурный, с небольшим пером, ударная грань имеет треугольный выступ; 13) полукруглой формы, с небольшим пером, прямой или вогнутой ударной гранью; 14) с коротким, круглым в сечении пером конусовидной формы; 15) аналогичные, но с длинным пером. Отдельно стоит сказать, о костяных наконечниках стрел. Они также делились на несколько типов: 1) втульчатые, пулевидной формы; 2) черешковые, листовидной формы и треугольного сечения; 3) черешковый с треугольной головкой ромбического сечения [Федоров-Давыдов 1966, с. 27-29; Иванов 1987, с. 183-184].

Кыпчакские воины носили стрелы в берестяных колчанах. Колчаны восточных кыпчаков имели цилиндрический приемник. По форме колчаны делились на два типа: 1) с горизонтально срезанным верхом; 2) открытый колчан с карманом. Стрелы в колчанах первого типа помещались наконечниками вверх. Верхняя поверхность приемника украшалась костяными накладками с геометрическим или зооморфным орнаментом. На тасмолинском колчане сохранились обломки трех горизонтальных поясков, состоявших из костяных пластин. Пластины покрывали верхнюю или нижнюю часть колчана. Незакрытыми оставались небольшие участки бересты. Колчан второго типа был найден на памятнике Жаргас в Казахстане. Он имел продолговатый, расширяющийся к днищу приемник и карман, возвышающийся над горловиной. Стрелы в нем помещались наконечниками вверх. Колчаны подвешивались к поясу с помощью петель, железного крюка и ремешков. Сложно сказать какова была реальная вместимость колчанов, но известно, что в колчане могли быть стрелы разных типов [Худяков 2006, с. 42-43]. В Волго-Уральском регионе колчаны были найдены на 33 погребениях. Все они были берестяными конусовидной формы, длиной 35-90 см. Устье как правило было в два раза уже донца. Ремни для привешивания крепились с помощью железных, реже костяных петель. К поясу колчан привешивался при помощи железного крючка с широким плоским щитком прямоугольной или овальной формы. В Волжско-Уральском регионе колчаны также украшались костяными пластинами с орнаментом [Иванов 1987, с. 184-185].

Многое о кыпчакских колчанах можно узнать по иконографии каменных изваяний, которые изображали кыпчаков со стрелами и колчанами. По способу ношения стрел колчаны делились на: 1) простые глухие длинные футляры, в которых стрелы помещались на всю длину и не были видны при ношении. Такие колчаны встречались в XI-XII вв.; 2) футляры с расширяющейся верхней частью изображавшей, крышку, прикрывавшую острия стрел; 3) колчаны у которых передняя часть короче задней. Наконечники стрел в таком случае были видны и легко вынимались. Высокая стенка предохраняла владельца колчана от ранения наконечниками; 4) открытые, довольно короткие футляры, стрелы из которых торчали без предохранения [Плетнева 1974, с. 31]

Большую роль у восточных кыпчаков играла тактика отступления, поскольку для них было важно сделать стремительный набег и отступить с минимальными потерями. На вооружении они имели луки со срединными боковыми накладками и одной срединной фронтальной накладкой. Срединные боковые накладки лука были найдены на памятнике Мыржик в Центральном Казахстане. В погребении в Дальверзине был найден лук со срединной фронтальной веслообразной накладкой. Это были луки так называемого монгольского типа. Несмотря на редкость находок, вполне возможно, что луки монгольского типа широко использовались кыпчаками. Имея его на вооружении можно было вести скоро стрельный массированный обстрел войск противника. Наконечники стрел были железными и костяными. Наиболее распространенными были железные стрелы с плоскими наконечниками ассиметрической ромбической, удлиненно-ромбической, секторной, полулунной, вильчатой формы и наконечники с затупленным острием – томары. Эти стрелы превосходили в скорости трехлопастные стрелы, но уступали

им в дальности и точности полета. Они были характерны для массированного обстрела войск противника. Для пробивания панцирных и кольчатых доспехов использовались наконечники с удлинненно-ромбическим и удлинненно-треугольным пером, четырехгранные в сечении стрелы вытянуто-пятиугольной формы, прямоугольные наконечники с затупленным острием. Они пробивали металлические пластины, рассекали или раздвигали кольца кольчуги. В случае нехватки стрел с железными наконечниками использовались стрелы с костяными наконечниками, которые использовались при массированном обстреле войск противника. Костяные наконечники стрел с ромбическим в сечении пером удлинненно-ромбической и удлинненно-треугольной формы были найдены в кыпчакских могильниках Казахстана [Худяков 2011, с. 41-42].

Данная статья посвящена исследованию истории военного дела кыпчаков. Комплекс вооружения кыпчаков были типично кочевническим. Наиболее распространенным типом защитного снаряжения были сфероконические шлемы и кольчуга. На вооружении также находились ламеллярные панцири. Но кольчуги и панцири использовали только знатные кыпчаки. Небогатые кочевники использовали защитное снаряжение из кожи животных. Наиболее распространенным оружием были лук, стрелы и сабля. Меч и копье были оружием знати. Наблюдались и региональные отличия. Комплекс вооружения восточных кыпчаков по сравнению с восточноевропейским кыпчакским был ориентирован на противостояние легковооруженным всадникам, в то время как у восточноевропейских кыпчаков комплекс вооружения был ориентирован на войну с латной конницей ромеев, венгров, русов, волжских болгар. Восточноевропейские кыпчаки заимствовали типы вооружения и защитного снаряжения характерного для народов Восточной Европы и Кавказа. Под влиянием соседей кыпчакские сабли на Востоке Европы имели большую кривизну клинка чем в Центральной (в русской терминологии Средней) Азии. Эволюция клинка была обусловлена необходимостью использовать приемы фехтования при бое.

1. Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли // *Степи Европы в Эпоху средневековья. – Донецк: Донецкий Национальный университет, 2000. – Т. 1. – С. 117-180.*

2. Иванов В.А. Военное дело кочевников Южного Урала и Приуралья // *Военное дело Древнего населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 172-187*

3. Иванов В.А. Кыпчаки в восточной Европе // *История татар. - Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. - Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. - С. 492-503.*

4. Коровкин Д. Половцы 12-13 век. // *Воин. – №1. – М., 2005. <http://swordmaster.org/2010/08/17/polovci-12-13-vek.html>*

5. Кушкумбаев А.К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование. Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 170 с.

6. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. – М.: Наука, 1974. – 200 с.

7. Потёмкина Т.М., Кулешов Ю.А. Погребения восточноевропейских средневековых кочевников с защитным вооружением: этнокультурный и социальный аспекты // *Степи Европы в эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий Национальный университет, 2008. – Т. 8. Золотоордынское время. – С. 271-294.*

8. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1966. – 274 с.

9. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. – Новосибирск: Наука Сибирское Отделение, 1997. – 160 с.

10. Худяков Ю.С. Комплекс вооружения восточных кыпчаков в эпоху развитого Средневековья // *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011 – С. 41-46.*

Резюме

Данная статья посвящена исследованию истории военного дела кыпчаков. Комплекс вооружения кыпчаков были типично кочевническим. Наиболее распространенным типом защитного снаряжения были сфероконические шлемы и кольчуга. На вооружении также находились ламеллярные панцири. Но кольчуги и панцири использовали только знатные кыпчаки. Небогатые кочевники использовали защитное снаряжение из кожи животных. Наиболее распространенным оружием были лук, стрелы и сабля. Меч и копье были оружием знати. Наблюдались и региональные отличия. Комплекс вооружения восточных кыпчаков по сравнению с восточноевропейским кыпчакским был ориентирован на противостояние легковооруженным всадникам, в то время как у восточноевропейских кыпчаков комплекс вооружения был ориентирован на войну с латной конницей. Восточноевропейские кыпчаки заимствовали типы вооружения и защитного снаряжения характерного для народов Восточной Европы и Кавказа. Под влиянием соседей кыпчакские сабли на Востоке Европы имели большую кривизну клинка чем в Центральной (в русской

терминологии Средней) Азии. Эволюция клинка была обусловлена необходимостью использовать приемы фехтования при бое.

Summary

This article is devoted to the study military history of Qipchaqs. Set of weapons of Qipchaqs were typically nomadic. The most common type of protective equipment was sphericoconical helmets and chain armor. Lamellar armor was also used. But the chain mail and armor were used only by noble Qipchaqs. Poor nomads used protective equipment from animal skin. The most common weapon was the bow, arrows and sabres. Sword and spear were the weapon of nobility. Regional differences were also noticeable. Set of weapons of Eastern Qipchaqs compared with Eastern European Qipchaqs was oriented at countering lightly armed horsemen, while in Eastern European Qipchaqs set of weapons has been focused on the war with Heavy cavalry. Eastern European Qipchaqs borrowed types of weapons and protective equipment typical for the people of Eastern Europe and the Caucasus. Under the influence of neighbors Qipchaqs sabres in Eastern Europe had a greater curvature than the blade in Central (in Russian terminology Middle) Asia. The evolution of the blade was driven by the need to use the techniques of fencing in this fight.

ТҮРКІСТАН АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ҮЙІРМЕСІНІҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНАН

Сайфулмаликова С.С. – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасы, т.ғ.д.*

Ресейдің қазақ өлкесін зерттеуі ХҮІІІ ғасырдан басталды. Алғашқы ұйымдастырылған экспедициялар өлкенің табиғаты, халқы, тарихы, шаруашылығы жөнінде материалдар жинақтаумен бірге қазақтардың көрші халықтармен қарым-қатынасына да ерекше назар аударды. 1768-1774 жылдары Ресей Ғылым Академиясының экспедициялары, 1823 жылы Азия Департаментінің арнайы тапсырмасымен А.И.Левшиннің экспедициясы, 1820-1821 жылы А.Негридің Бұхараға, 1825-1826 жылы Ф.Ф.Бергтің Каспий теңізінің шығыс жағалауына, 1841-1842 жылғы Данилевскийдің Хиуаға дипломатиялық миссиясы, 1848-1849 жылы А.И.Бутаковтың Арал теңізін зерттеуге арналған экспедициялары ұйымдастырылды. ХІХ ғасырда ұйымдастырылған экспедициялар ғылыми мақсатпен бірге, әскеру барлау, дипломатиялық миссияларды да орындады.

Қазақстан, Орта Азияның Ресей құрамына қосылу үрдісінің аяқталуымен бірге аймақта арнайы өлкені зерттейтін ғылыми мекемелер мен ұйымдар құрылды, енді өлкені зерттеу міндеті осы мекемелердің құзырына өтті. Мұндай ғылыми мекемелер мен ұйымдар әскери шенеуліктер, түрлі билік сатысындағы басшылар, ғалымдар, гимназия оқытушылары, дәрігерлер сынды жалпы өлке тарихына қызығушылық танытқан әртүрлі маман иелерін біріктіргенімен де геосаяси мақсатпен де ұштасып жатты. Алғашқы құрылған мекемелер қатарында Ресей Императорлық Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімі (1867), Батыс Сібір бөлімі (1877), Түркістан бөлімі (1896), Семей бөлімшесі (1902), Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы (1887), Орта Азиялық ғылыми қоғам (1871), Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі (1895) сынды және тағы да басқа ғылыми мекемелер мен ұйымдар болды.

Орта Азияны жаулау соғыстары аяқталғаннан кейін Түркістан өлкесін географиялық, экономикалық, этнографиялық, тарихи, археологиялық жағынан зерттеу қажеттілігі туды және мұның бастауында Императорлық Археология комиссиясы, Императорлық қоғамының жаратылыстану, антропология, этнография салаларының ғалымдары тұрды. 1893 жылы Санкт-Петербург университетінің арнайы жолдама-сымен шығыстанушы В.В.Бартольд Орта Азияға аттандырылды, мақсаты Шу мен Іле аймағын зерттеу болатын. Ол аяғынан алған жарақатына байланысты Талас өңірін зерттеуді жүргізе алмады, бірақ В.В.Бартольд Императорлық қоғамның Түркістан бөлімінің мәжілісінде өлкені археологиялық жағынан зерттеп және тарихи ескерткіштерін қорғау жөнінде ұсыныс жасайды. Бұл ұсынысты Түркістан генерал-губернаторы барон А.В.Вревский мен Н.П.Остроумов қолдап, нәтижесінде 1895 жылы 11 желтоқсанда Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі құрылды. Үйірменің құрметті төрағасы генерал-губернатор барон Александр Борисович Вревский болды. Түркістан генерал-губернаторы үйірмені ашудың алғашқы салтанатында-ақ, өлкені зерттеудің негізгі мақсаты жөнінде былай деп хабарлады: «Түркістан өлкесінің тұрғындары жөнінде мәліметтер мардымсыз болды, үйірменің мақсаты Орта Азияның ежелгі тарихын тереңірек көрсету үшін көбірек материал жинау. Орта Азия ұлы арийліктердің ежелгі отаны. Мәдениеті жоғары ежелгі арийліктер уақыт өте келе, еркін өмір сүру үшін қоныс аударуға мәжбүр болды. Шығыстан шыққан жабайы халық арийлік мәдениеттің ізін жойып, біздің ата-

бабаларымыз Европаға қоныс аударды. Тағдыр біздерді бұрынғы ата-бабамыз арийліктердің жеріне қайта алып келді. Бұрынғы арийлік мәдениет гүлденген жердің тарихи ескерткіштерін жинау және сақтау біздің қасиетті борышымыз»[1,2-с]. А.Б.Вревский сөзінің саяси астарлары болды, Орта Азияны арийліктердің отаны деп көрсете отырып және археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу кезінде зерттеушілерге барлық заттай материалдық деректерден арийліктердің қолтаңбасын іздеуге деген үндеу жатты. Үйірме мүшелерінен бөлек әртүрлі мақсатта келген шетелдік ғалымдардың негізгі бөлігінің арасында да осындай арийлік мәдениеттің ізін табу мүддесі жоғары тұрды. Бұл археологиялық зерттеулер кезіндегі балбал тастарға қатысты және олардың қайда қаратылып тұрғанына, өліктің басының қайда қаратылып тұрғанына назар аудару мен христиандықтың ізін табу сынды ізденістерінен көрінеді. Үйірме 1917 жылға дейін Орта Азиядағы шығыстанудың алғашқы орталығы болды және археология, тарих, этнография, география салаларымен бірге өлкедегі халықтың тілін зерттеумен де айналысты.

Үйірме мүшелерінің қатарында В.В. Бартольд (академик, шығыстанушы), Михайл Степанович Андреев (этнограф, ғалым, кейін КСРО Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі), Василий Федорович Ошанин (Ташкент қыздар гимназиясының директоры), Евгений Тимофеевич Смирнов (Сырдария статистикалық комитетінің мүшесі), И.П. Остроумов (Ташкент ерлер гимназиясының директоры), Нил Сергеевич Лыкошин (Самарқан облысының әскери губернаторы), Николай Иванович Корольков (Сырдария, Ферғана облыстарының әскери губернаторы, Ресей Империясы Әскери Кеңесінің мүшесі), Василий Андреевич Каллаур (Әулиеата уезінің бастығы), Кастанье Иосиф Антонович (Орынбор гимназиясының француз тілінің мұғалімі), В.П. Наливкин (Ташкенттегі орыс түземдік мектебінің оқытушысы), Ильи Титович Пославский (әскери инженер), Николай Николаевич Пантусов (археолог, этнограф, географ, фольклоршы) Александр Александрович Семенов (тарихшы, исламтанушы, иранист), Михайл Степанович Андреев (этнограф, ғалым, Түркістан оқытушылар семинариясының оқытушысы), Иван Васильевич Аничков (заңгер, археолог), Терентьев Михаил Африканович (әскери шығыстанушы, тарихшы, лигвист, заңгер), Николай Гурьевич Маллицкий (Ташкент мұғалімдер семинариясының тарих, география пәнінің оқытушысы), Әбубакир Ахмеджанұлы Диваев (этнограф, фольклортанушы), Василий Лаврентьевич Вяткин (тарихшы, археолог) Николай Гаврилович Хлудов (суретші), Владимир Андреевич Мустафин (әскери прокурор), К.К. Арсланов, Л. Зимин, Александр Леонтьев Аниховский (археолог), П.А. Комаров, Модест Дмитриевич Любавкий, молда Әлім Әбілқасымов, Сайд Гани Сайд Азимбаев (Ташкенттің ірі саудагері), Самуил Иванович Петухов (инженер), Юрий Дмитриевич Южаков (жазушы, әскери шенеулік), Юргенсень Юстась (пастор), Николай Иванович Янцын, Сералы Лапин және т.б. болды. Құрметті мүшелерінің қатарында Бұхар әмірі Сейд Әлімхан, Хиуа ханы Асфендияр, Ташкент бас казиы Мұхитдин қожа хахим Ишанов, бұрынғы Шахрисяб бектері Жорабек, Бабабек те болды. 1898 жылы үйірменің 124 мүшесі, 1904 жылы 44 мүшесі болатын, жалпы саны үнемі өзгеріп отырды. Үйірме мүшелері басқа қоғамдардың құрамында болды. Сонымен бірге үйірменің негізгі мүшелері осы аймақта қызмет жасады, ал оның кейбір ғана мүшелері Ж.И.Кастанье, И.В.Аниховский сындылар Орынборда тұрғанымен үйірмемен тығыз байланыста болды.

Үйірме құрметті төрағалардың меценаттық қаржыларымен және үйірме мүшелерінің 5 рубль жарнасымен ғана өмір сүрді. Алғашқы ашылған жылы барон А.Б. Вревский үйірме қорына 250 рубль аударды. 1903 жылы Орыс комитетінің үйірме қорына бөлген 600 рубль ақшасына алғаш рет Отырар қаласының орнынан археологиялық қазба жұмысы жүргізіледі.

1895 жылы 19 қазанда үйірменің 21 баптан тұратын жарғысын Халық ағарту Министрі граф Делянов бекітті. Жарғыда үйірменің негізгі қызметі; құрамы, мүшелікке және қызметкерлерікке қабылдаудың шарттары, мүшелік жарна құны, үйірме басқармасын құрудың ережелері, археологиялық қазба жұмысын жүргізудің шарттары анықталып көрсетілді. Жарғының §2 бабына сәйкес үйірменің негізгі қызметі мынадай болды; а) Түркістан өлкесіндегі ескі ескерткіштермен танысу; б) оған сипаттама жасап, аймақтың археологиялық картасын жасау; в) археологиялық ескерткіштерді қорғау; г) археологиялық қазба жұмыстарын жер иелерінің келісімімен жүргізу; д) жергілікті және археологиялық материалдарды баспа үшін өңдеу. §3 бапқа сәйкес үйірменің құрметті төрағасы міндетті түрде Түркістан генерал-губернаторы болды. Үйірмеге мүшелікке кіргізуде біліміне, ұлтына, жынысына қараған жоқ, археологияға қызығушылық танытқан, мүшелік жарна төлейтін барлық адамдар қабылданғанымен, бірақ жасы кәмелетке жетпеген, оқу орындарының оқушылары, әскери қызметтегі төменгі шендегілер мен юнкерлер, сот ісі бойынша құқы шектелгендер қабылданбады.

Үйірме мүшелерінің қызметі басқарманың назарында болды. Мысалы, §9 бапқа сәйкес басқарма үйірменің істерін қарап, қандай археологиялық ескерткішке қазба жұмысымен жүргізуге болатынын

анықтап және қазба жұмысын жүргізуге үйірме құрамынан адамдарды белгілеп, кейін жергілікті әкімшілікпен және Императорлық археология комиссиясымен келісімге келді. Әрбір жылдың 1 желтоқсанында басқарма үйірме мүшелерінің есебін жалпы жиналысқа салып, жүргізілген қазба жұмыстарының қорытындысын қарады. Үйірме басқармасының негізгі қызметтерінің бірі жергілікті полицияға үйірменің жалпы жиналысының болатын уақыты, күні, мекенін хабарлап және екі апта бұрын алдын-ала газетте талқыланатын мәселеге хабарлама жасалды, §10 бапқа сәйкес қазба жұмыстарының сипаттамасы жасалды. Табылған заттар заңды түрде Императорлық археология комиссиясына өткізіліп отырылды [1,4-5].

Үйірме археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді, ескі қалалардың орнын, ирригациялық құрлыстарды, тастағы жазуларды, балбал тастарды зерттеді, эпиграфика, нумизматика саласында зерттеулер жүргізді, және шығыс қолжазбаларын аударды. Үйірменің тағы бір қызметі саз балшықтан жасалған табыттардағы адам сүйектерін (оссуарии) де зерттеді. Үйірме 1895 жылдан 1917 жылға дейінгі аралықта «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мәжіліс хаттары мен хабарламалары» деген атпен 21 басылымын шығарды. Бұл басылымдардан бөлек үйірме Наршахидің «Бұхар хандығы» атты еңбегін Н.С.Лыкошин аудармасымен, И.И.Трофимофтың «Мұсылман династияларының хронологиялық кестесі», М.А.Терентьевтің «Мұсылмандардың жыл санауы», молда Әлім Әбіл Қосымұлының сартша жазылған «Түркістан тарихы» атты еңбектерін жарыққа шығарды.

1896 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы 1876 жылдан Ташкентте жұмыс жасап келе жатқан көпшілік музейге үйірменің музейін қосу жөнінде ұсыныс жасайды. 1899 жылы Әбубәкір Диваев үйірменің жеке өзінің тұрағы болмауына байланысты жәдігерлерді көпшілік музейге өткізді.

Үйірменің жылына бірнеше рет отырыстары өткізілді және үйірме мүшелері әр отырыста есеп беріп отырды. Отырыстарда әртүрлі мәселелер қаралатын. Мысалы, 1896 жылы үйірменің сәуірдегі өткен мәжілісінде М.А.Терентьев үйірме мүшелерін тастағы жазудың көшірмесін алу әдісімен таныстырған. Маусымда өткен мәжілісте В.В.Бартольдтың «Орта Азиядағы арийлік мәдениетке қатысты пікірі» деген мақаласы талқыға салынып және Наршахидің «Бұхара тарихы» атты еңбегін аудару мәселесі қаралып, еңбекті аударуға Н.С.Лыкошин өтініш білдірді. Қазан айындағы мәжілісте Әулиеата уезіне жасаған В.А.Калаурдың, И.В.Аничковтың археологиялық сапарына байланысты есептері тыңдалып және үйірменің уақытша мұрағатын ашу жөнінде мәселе қаралған. XII ғасырдағы парсы тіліндегі Мұхаммад Наршахидің «Тарихи-и-Бұхара» қолжазбасына орыстардың ерекше қызығушылық танытуының ерекше себебі болды, өйткені ежелгі жер, адам аттарынан арийліктің, немесе христиандық іздері табыла ма деген үміт те болатын. Н.С.Лыкошин өз аудармасының кіріспесінде былай деп жазады. «Ежелгі атаулармен берілетін Бұхараның өткен тарихы Түркістан археология әуесқойларының жұмысы үшін өткен тарихқа жол нұсқайды» [2. 2-б].

1895-1896 жылы үйірменің алғашқы ғылыми жинағы шықты. Бірінші жинаққа В.А.Калаурдың «Әулиеата уезінің ежелгісі», «Ақтөбенің қираған орны және Әулиеата уезіндегі кейбір археологиялық жаңалықтар» М.С.Андреевтің «Түркістанның археологиялық жағынан қызықты жерлері», Н.С.Лыкошиннің «Түркістан археология әуесқойлар үйірмесі құрылынғанға дейінгі Түркістан өлкесінің археологиялық ізденістерінің очерктері», «Ташкент маңына жасалған бірнеше археологиялық сапарлардан», М.А.Терентьевтің «Мұсылмандық жыл санау», Н.П.Остроумовтың Ескендір Зұлхарнайын (Александр Македонский), Ә.Ә.Диваевтың «Ташкент уезі Ақжар болысының ескі сайлары», И.В.Аничковтың «Әулиеата уезінің Бесағаш селосына жасалған археологиялық іс-сапардан» атты мақалалары жарияланды.

1897 жылы шыққан екінші жинаққа Н.Малицкийдің «Сырдарияның төменгі орта ағысындағы ежелгі ескеркіштер», Әулиеата уезінің Тараздан (Талас) Шығыс Түркістанға қарай ескі керуен жолындағы ежелгі ескеркіштер», «Өзгенттің ежелгі тас молаларындағы жазулар», Н.С.Лыкошиннің «Тосыннан табылған археологиялық жаңалықтар», В.А.Калаурдың «Әулиеата уезіне барған археологиялық іс-сапары» П.Дьячковтың «Әулиеатадағы әулие Қараханның ата-тегіне қатысты» мақалалары енді. Үшінші жинаққа В.Калаурдың Әулиеата уезіндегі балбал тастар, В.А.Мустафиннің «Балбал тастар», И.О.Аничковтың «Жаңақент туралы аңыз» Н.О.Малицкийдің Түркі тамғаларының орхон жазбаларымен байланысы және тағы да басқа мақалалар жарияланды. Үшінші жинақтағы балбал тастарға қатысты мәліметтер үйірме мүшелерінің арасында үлкен талас туғызды. Өйткені, 1894 жылы Томск қаласында дәрігер, жазушы В.М.Флоринскийдің «Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни. Опыт славянской археологии» деген еңбегі жарық көрген болатын. Еңбек түркі жазуына қатысты және Орталық Азияны ежелгі дәуірде кімдер мекендеді деген сұрақты қайта көтерді. Автор Орталық Азия арийліктердің отаны деген тұжырымды ұстана отырып және славяндардың арғы тегі арийліктер, балбал тастарда ежелгі славяндардың бейнесі бар деген өзінің көзқарасын ұсынды. Ол еңбегінде былай деп жазады: «Грек, латын, келт пен германдықтар Европа елінде өмір сүргенде славяндардың негізгі бөлігі

Азияда тұрды. Олар Бактрия, Согдианамен көрші жатты. Ирандықтар біздің ата-бабамызды турас (көшуші) және дасас (кедей) деп атады. Гректер оларды скифтер немесе сақ, массагет деген атаумен берді. Арийлік көшпелілердің бір бөлігі Закаспийлік Парсы патшалығына бағынып, кейін олар Ресейдің бір бөлігіне қоныстанғанда сарматтар деп атады.

Славян тілінің лексикалық, грамматикалық құрылымын зерттесек славян-литов тілі, ежелгі үнді тілдері туыс олар пра-арийліктерден шықты. Сырдарияның ескі төрт атауы және Іле, Лепсінің де түп тамыры арийлік.

Семейден Верныйға дейін жатқан жасанды төбешіктердің формасы, орналасқан жерлері Сібір, Солтүстік Кавказ, Новороссийск ескерткіштерімен салыстырсақ олардың барлығының бір ғана халыққа тән екенін көреміз. Патша қорғандарын жасауға соңғы славян тайпалары араласты [3,10,17-6]. Жоғарыдағы В.М.Флоринскийдің тұжырымына сүйенсек, темір дәуіріндегі қазақ жерін мекендеген сақтар саяандардың тегі болып шығады. Соңғы жылдары В.М.Флоринскийдің осы еңбегі Ресейде қайта басылып шықты және шет елдік ғалымдардың арасында Н.С.Лыкошиннің жеке тұлғасына деген қызығушылық жоғары болып отыр.

В.М.Флоринскийдің жоғарыдағы тұжырымдары Түркістан археология әуесқойлары үйірмесі мүшелерінің арасында қызу талқыға түсті. Мұны үйірме мүшелерінің басылымға шығарған мақалаларынан көреміз. Мысалы, В.А.Мустафин балбал тастарға қатысты шыққан еңбектерді талдап және қазақ жерінен табылған балбал тастарды көрсетеді. Автор былай деп жазады; «Балбал тастар туралы алғаш жазған Вильгельм Рубрук болатын, ол кумандардың қайтыс болған тумаларына тастан ескеркіш орнататынын жазды. Ғалымдардың арасында балбал тастарға қатысты екі пікір бар, бір ғалымдар оларды түркі халықтарына, екінші ғалымдар арийліктердің мәдениетіне жатқызады. 1869 жылы граф А.С.Уваровтың ұйымдастыруымен өткен бірінші археологтардың съезінде де балбал тас мәселесі қаралды. Г.И.Спаский, Паллас балбал тастарды ғұндардың, Гюльденштед ноғайлардың, граф Уваров скифтердің, Терещенко бір халықтың емес бірнеше халықтың туындысы деп, В.В.Бартольд, А.А. Ивановский, Г.И.Потанин, Радлов түріктердің ескеркіштері деп санады. Радлов қолында қылышы және ыдысы бар тас бейнелерді VII-VIII ғасырдағы түркілерге жатқызды. Алғаш Жетісу мен Түркістан өлкесінде балбал тастарды тапқан 1870 жылы Колпаковский болды. 1885 жылы Каллаур Жетісуда, 1886 жылы Қаратауда тапты»[4,95,97-6]

Автор сонымен бірге Ресей мен қазақ өлкесінде табылған балбал тастардың біраз өзгешелігі бар екенін талдап көрсетеді. «Ресейден табылған балбалдарға қарғанда өңделуі тұрпайы, құлағында әшекейлер жоқ, негізінен балбалдар ер адамдар, ал Ресейде, керісінше әйел адамдар, балбалдардың басы шығысқа қаратылған»- деп талдап, балбал тастарды түркі тайпаларына жатқызады»[4,105-6]. Автор В.М.Флоринскийдің еңбегіне қатысты ойларын былай тұжырымдайды; - «В.М.Флоринскийдің көптеген пікірі дәлелденбеген негізсіз және барлығымен де келісуге болмайды. Сонымен бірге еңбекті археологияға қосылған үлкен үлес деп бағалаймын. Автордың эрудициясы мен көзқарастары, қорытындылары түркі мектебі өкілдерін ұзақ таластарға апарды. Балбал тастардың шығу тегін зерттеу арийліктердің өткен тарихына қатысты болғандықтан ескерткіштерді зерттеу үйірме мүшелерінің басты міндеті болып табылады» [4,106,108-109-6].

Үйірменің ғылыми жинағына балбал тастарға қатысты Н.Малицкийдің «Балбал тастар», Н.Пантусовтың «Лепсі уезінің Сергипололь станциясындағы балбал тастар» Н.Жетібаевтың «Мүк сөзі, қорғандар мен балбал тастар» мақалалары жарияланды. Н.Пантусов өз мақаласында балбал тастардың шығу тегіне қатысты мәселені қозғамайды, табылған балбал тастардың сипаттамасын береді. Ол Лепсі уезінде көптеген басы бар немесе тек денесі сақталынған балбал тастарды көп кездесіргенін көрсетеді. «Казактар бұл тастарды үй қажетіне, яғни қора-қопсы, мекен-жай құрлысына, қабырға, баған тұрғызу үшін пайдаланады»[4,145-6]. Н.Пантусов мақаласында осы балбалдарды өз құрылысына пайдаланған адамдардың тізімін берілгенімен, бірақ балбал тастардың ғылым үшін қаншалықты құндылығы және оның казактар қолында қор болып жатқаны жөнінде ешбір өкінішті пікірлерді кездестірмейсің. Н.Жетібаевтың та мақаласында балбал тасқа қатысты мәселе көтеріледі. «Түркі, моңғол, қытайлықтар Азияның тұрғылықты ежелгі халқы. Олардың барлығында пұтқа табынушылық болды. Олар өзінің пір тұтқандарын тастан қалап соған табынды. Балбал тастар жеке басқа табыну ғұрпынан қалған белгі»,- деп көрсете отырып, славян немесе арийліктерге қатысты деген пікірлер мүлдем айтылмайды.[4,214-6].

Үйірменің зерттеулері Жетісу, Сырдария облыстарындағы ежелгі қалалар, тастағы жазулар, балбал тастар, қорған, мазарларға қатысты әртүрлі бағытта жүрді. Н.Н.Пантусовтың зерттеулері Жетісу облысымен, ал В.А.Каллаурдың археологиялық зерттеулері Сырдария облысымен байланысты болды. Н.Н.Пантусов Жетісу облысының Қапал, Лепсі, Верный уездерінде зерттеулер жүргізді. Ол Лепсі уезіндегі Қозы

Көрпеш Баян сұлу ескерткіші мен Қапал уезіндегі Ш.Уәлихановтың мазарының сипаттамасын береді. «Шоқанның мазар Қоянкүз бен Алтын Емел станциясы аралығында жатыр. Оның мазары сұлтандар мазарының арасында, қазіргі кезде қираудың қарсаңында тұр. Шоқан моласы күйдірілген кірпіштен қаланған төрт мұнарадан тұрады, жоғары жағындағы күмбездің орны қалмаған. Ұзындығы 7 ½ аршин, көлемі 6 аршин, биіктігі 4 аршин. Ақ плитадан жасалған мраморда «1865 жылы қайтыс болған штаб-ротмистрі Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың мүрдесі жатыр. Түркістан генерал-губернаторы фон-Кауфманның қалауымен ғылымдағы еңбегі үшін Уәлихановқа 1881 жылы генерал лейтенант Колпаковский ескерткіш қойды» деп жазылған. Шоқан ескерткішінің жанында майор Ералы Әділов, Қожа Ахмед Ералин, Мамадайыр Ералин, Қасым Ералиннің мазарлары бар деп жазады[5, 150-б]

1897 жылы Пантусов Қапал уезі Балғалы болысындағы Тамғалы тастағы суреттердің сипаттамасын жасады. Ол қалмақ, тибет жазулары, тамғалар және жылан бейнелерінің 18 тастағы суреттерін тапты. Қапал уезіндегі Айыркезең шатқалындағы суреттер жөнінде былай деп жазды; «Айыркезең шатқалында марал, ешкі суреттері, Шолай сайында тибет жазулары мен әртүрлі аң бейнелері тасқа түскен. Жергілікті қазақтар бұл ескерткіштерді жоңғарлардан қалған деп дейді». Н.Н. Пантусов мұндай тастағы суреттерді Верный уезінің Күргі болысындағы Қапшағай, Жалмақтас, Қараеспеден де табады. Лепсі уезіндегі Сарқан станицасына жақын Басқан өзенінің сол жағалауынан үлкен тастағы пайғамбардың саусағының іздері бейнеленген тасты тапты. Жергілікті халық тасты Әулиетас деп атайды. Қапал уезіндегі қазақтар Келіншек тас деп атаған тасты қағазға түсірді. 1900 жылы Жаркент уезінің Кеген болысындағы Арасан аймағындағы тастағы тибет, моңғол жазуларының да суреттемесін жасады[6,137-138-б].

1889 жылы Ядринцев экспедициясының Күлтегін ескерткішін, ал 1891 жылы Радлов экспедициясының Онгин ескерткішін табуы және 1893 жылы Томсеннің тастағы жазу құпиясын түркі жазуы деп жариялауынан кейін, үйірме мүшелерінің Жетісу аймағынан да тастағы жазуларды таба бастауы ғалымдардың назарын Орта Азияға аударды. 1896 жылы Каллаур Талас өзенінің бойындағы Дмитриевка селосы маңындағы Айыртап ой шатқалындағы тастағы жазуды тапты, кейін жазудың қағаздағы көшірмесі Петербургке жіберілді. Тастағы жазу орыс, шет ел ғалымдарының арасында қызығушылық туғызып, жазуды В.В.Радлов оқиды 1898 жылы фин-угор ғылыми қоғамының философия магистрі Генрих Иоганн Гейкель мен барон Карл Мунке басқарған экспедиция Талас өзенінің жоғары ағысында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп екінші тастағы жазуды табады.

1899 жылы В.А.Каллаур Перовскі уезінің территориясындағы Приречный болысындағы 1220 жылы монғолдар қиратқан Сунақ қорған қаласының ескі орнына, Скобелов селосынан жиырма шақырым жерде жатқан Бестам бекінісіне, Голочаев болысындағы Ашынас бекінісінің ескі орнына, Кентөбе болысындағы Қышқала бекінісінің орындарына зерттеулер жүргізді. Ол Аққорған, Миирам, Абызтөбе, Ескі Өзгент, Балапан төбе, Ордакент, Ақтөбе, Қызыл қала бекіністерін сипаттап көрсетеді. В.А. Каллаур Ашынас бекінісі бес қақпасы бар бекініс, ал Қышқала 1388 жылы Темір қиратқан Жент қаласының орны деп жазады. Сонымен бірге В.А.Каллаурдың жазбаларында Қасым ата, Қорасан баба, Бесайыс ата кесенелерімен бірге Көккесене мавзолейінің суреттемесі және қожа, сунақтарға қатысты да мәліметтер беріледі.

Қорыта келе, Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің алдына қойған басты мақсаттарының бірі аймақтан арийліктерден, христиандардан қалған орындарды табу деген үндеумен жүріп және ішінара Н.Н.Пантусовтың Алмалық қаласының ескі орнынан тапқан құлпытастағы несториандық крест сынды жекелеген заттар, жазулар тапқанымен, үйірме мүшелері негізінен түркі тайпаларынан, жоңғарлардан қалған ескерткіштерді көбірек тауып отырды.

1 Туркестанский кружок любителей археологии за первый год его деятельности. (11 дек. 1895г-11 дек.1896 г) – Ташкент. Типо-Литография торг. Дома Ф.и Г.Бр. Каменьские. -1896.

2 Наршахи М.История Бухары. - Ташкент.- 1897

3 Флоринский В.М.Первобытные славяне по памятникам их доисторической жизни. Опыт славянской археологии.-Томск.-Типо-Литография П.И.Макушина.-1894

4 Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана.-Туркестан. «Туран». - 2011. - 447 с

5 Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год второй.- Ташкент. Типо-Литография торгового дома «Ф. и Г. Бр Каменьские. -1899.

6 Лунин Б.В.Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг) «Издательство АН Узбекской ССР».-Ташкент.-1958.- 319 с.

Резюме

В данной статье освещается вопрос о создании Туркестанского кружка любителей археологии. Автор рассматри-

вает состав кружка, его становление, основные археологические исследования, а также проблему арийского вопроса.

Summary

In this article is considered the question about creation of the Turkestanian circle of amateurs of archeology. The author considers about structure of this circle, its formation, the main archeological researches, and also a problem of an Aryan questions.

РОЛЬ СТАРШИХ СУЛТАНОВ В ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНОЙ СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ КАРКАРАЛИНСКИМ И КОКПЕКТИНСКИМ ВНЕШНИМИ ОКРУГАМИ (1824-1868 гг.)

Саяхимова Ш.Н. –

к.и.н., старший преподаватель кафедры истории Казахстана КАТУ им. С.Сейфуллина

В новой системе политико-административного управления, вводимой во внешних округах, существенная роль отводилась султанам. Обратимся к материалам административно-территориального устройства Каркаралинского и Кокпектинского внешних округов, для определения роли султанов в новой системе местного управления, выявления степени соответствия правового статуса старшего султана во властной иерархии и статуса его реального влияния, механизмов взаимодействия султанов с местным и центральным аппаратом управления. Из среды заслуживших доверие правительства влиятельных чингизидов избирались старшие султаны в Среднем жузе. Компетенция старшего султана приравнивалась земским чиновникам России. В записках неизвестного лица сказано, что старший султан – это земский чиновник, которому «по избранию его родичей вверяется от Российского правительства местное правление». «Он распоряжается всеми способами к сохранению тишины и порядка и к достижению благосостояния подведомственных ему людей. Все эти дела он проводит через окружной приказ» [1, с.51].

По «Уставу о сибирских киргизах» 1822 г. старший султан избирался только султанами, его приравнивали к чину майора российской службы.

Ага султан являлся председателем окружного приказа и всю свою деятельность должен был проводить только через этот орган. Специальный параграф Устава оговаривал выплату жалования старшим султанам - 120 рублей в год. Кандидатура старшего султана заранее определялась областным управлением, а позже – соответствующим военным губернатором. Поэтому выборы в основном носили формальный характер. Султаны, бии и старшины приглашались для представления им старшего султана. При выборе ага султана соблюдался старый обычай: как некогда хана, поднимали на белом войлоке. Царское правительство утверждало награды султанам, старшинам, повышало в чинах за усердную службу и преданность. Постепенно старший султан становился лишь орудием в руках царского правительства.

Главной заботой правительственных органов являлось склонение казахов к окружной системе.

Итак, во главе Каркаралинского приказа, основанного царскими властями 8 апреля 1824 г., был назначен майор Турсун Чингизов, внук хана Букея. По донесению полковника С.Б.Броневского генерал-губернатору Западной Сибири М.П.Капцевичу, из старших сыновей покойного хана Бокея на должность старшего султана могли претендовать трое – султаны Батыр, Тауке и Турсун. Последний сразу же после смерти Бокея «заступил в здешних волостях» на ханский престол, хотя правительством в этом качестве не был утвержден.

В «Формулярном списке о службе старшего султана Каркаралинского внешнего округа указывается, что Турсун Чингизов «до вступления в службу в 1817 году во время бытности с депутацией в Санкт-Петербурге у высочайшего двора жалован золотой медалью на алой ленте, 22 февраля 1827 года получил чин подполковника. В 1830 году награжден золотой медалью, бриллиантами украшенной, на голубой ленте» [2].

В документе «Дело о выборах старших султанов, заседателей и волостных управителей во внешних окружных приказах и волостях Сибирских киргизов» в донесении о подполковнике Турсуне Чингизове указано, что в 1837 кончился трехгодичный в этой должности срок и с разрешения начальника Омской области, и по согласию народа вновь оставлен. «В 1840 году 22 августа на основании 1356 ст. 3 тома учреждения, приглашены султаны округа для выбора на трехлетие старшего султана, но по этому приглашению никто из них к назначенному сроку не явился, а волостные управители прислали свои отзывы, что они оставляют старшим султаном Турсуна Чингизова» [3].

В 1843 году Турсун Чингизов был уволен со службы «по болезненным припадкам с приложением Медицинского Свидетельства для выдачи ему по отставке Аттестата» [4]. Т.Чингизов в 1844 г.

«Всемиловейше пожалован дипломом на дворянское достоинство» [5], так как согласно Устава через 9 лет службы (3 срока) старший султан мог рассчитывать на дворянское звание.

Итак, потомок хана Букея Турсун Чингизов 6 раз подряд избирался старшим султаном Каркаралинского внешнего округа.

В 1843 году 26 июля «согласно выбору утвержден старшим султаном Кушбек Таукин, который во время нахождения депутации от Каркаралинского округа к высочайшему двору награжден 18 мая 1830 г. золотой медалью на Александровской ленте. Таукин за усердие к службе и доброе поведение получил повышение в чине и стал капитаном. 3 марта 1840 г. пограничный начальник Ладыженский наградил похвальным листом за верное, точное и усердное исполнение поручений Каркаралинского окружного приказа по делам службы.

«С 1 мая по 10 июня 1840 года командовал отрядом киргизов из 200 человек, собранных из Каркаралинского внешнего округа и присоединенных к военному отряду казаков для усмирения отрядов под предводительством Кенесары Касымова, откуда возвратился с болезнью».

В 1841 г., августа 11 - за усердную службу получил чин майора.

За попечение к отрядам, командированным для преследования мятежных киргизов, снабжение их всем нужным, за усердие и распорядительность при принятии в волостях мер осторожности, устройством вооруженных партий киргизов, генерал-губернатором Западной Сибири князем Горчаковым объявлена полная благодарность – 1846 г.

Состоял под следствием и судом с 16 февраля 1846 по делам:

а) о незаконном сборе денег с волостей Каркаралинского округа по 300 руб. с каждой для подарка бывшему пограничному начальнику генерал-майору Вишневному;

б) за послабление в незаконном сборе управителем Джагалбайлинской волости Бекайдаром Курмановым с киргизов его ведения баранов, и решительным определением Областного правления сибирских киргизов, изъясненном в указе от 26 мая 1846 г. За № 2988, ему сделан строгий выговор в присутствии Каркаралинского окружного приказа с взысканием употребленных на прогоны при производстве следствия денег 39 руб. 78 коп. серебром.

Согласно выбору от должности старшего султана был уволен в 1849 г. [6, с. 578].

Следующим ага султаном был избран Кунанбай Ускенбаев, который 30 июля 1844 г. утвержден управляющим Кучук-Тобыклинской волости.

В «Формулярном списке о службе старшего султана Каркаралинского округа хорунжего Кунанбая Ускенбаева» указывается, что он «из бийских детей, имеет скотоводство. В июне 1846 года был произведен в хорунжие и в октябре 1849 года утвержден старшим султаном Каркаралинского внешнего округа [6, с.314, 331]. Из-за многочисленных жалоб на Кунанбая Ускенбаева в 1852 году был отстранен от должности старшего султана.

Следующим был избран Тюлюк Турсунов сын Турсуна Чингисова, который в начале служил заседателем, в августе 1841 года «произведен в чин хорунжие за содействие и преданность правительству при восстановлении порядка в Киргизской степи, в 1847 году награжден суконным халатом, а 1852–1855 годы был старшим султаном Каркаралинского внешнего округа» [6, с. 353, 633-634].

После Тюлюк Турсунова стал ага султаном Чалгинбай Биралин, который 23 июля 1843 г. утвержден волостным управителем Мамбетай-Тобыклинской волости, «имел золотую медаль на Аннинской ленте и бронзовую в память войны 1853-1856 годы», 6 октября 1855 году стал старшим султаном, а в декабре произведен в хорунжие. В 1858 году 22 августа вновь утвержден старшим султаном, «за особую преданность правительству и полезную службу высочайше награжден золотой медалью на Аннинской ленте в апреле 1859 года.

Следующим старшим султаном Каркаралинского округа вновь был избран Кушбек Таукин. Император, согласно положению сибирского комитета, «30 октября 1860 г. Высочайше повелел не считать майору Кушбеку Таукину бытности его под судом препятствием к получению наград и прочих преимуществ по службе, кроме ордена св. Владимира за выслугу лет и знака отличия беспорочной службы. Имеет золотую медаль на Александровской ленте и бронзовую в память войны 1853-1856 годы. Согласно выбору был утвержден старшим султаном Каркаралинского внешнего округа на трехлетие в 1861 году 9 сентября [6, с.579].

После Кушбека Таукина был вновь утвержден старшим султаном Чалгинбай Биралин на трехлетие 21 сентября 1863 г., приказом военного губернатора, отданным по области сибирских киргизов от 10 января 1863 года за успешный и бездоимочный сбор ясака прежних лет с киргизов Каркаралинского внешнего округа объявлена признательность его превосходства. Ч.Биралин «произведен в чин сотника в 1866» [5].

А 27 августа 1866 г. султан хорунжий Солтабай Биралин утвержден старшим султаном.

Султан Досум Жангиров являлся кандидатом в старшие султаны в 1868 г., но не успел [7, с. 63], так как по реформам 1867-1868 гг. были образованы уезды и управляли российские чиновники.

Старшие султаны были самыми богатыми феодалами. Они располагали крупными земельными владениями в виде сенокосных, луговых угодий и зимних стойбищ. На обширных участках паслись тысячи голов скота.

Следует отметить, что Устав 1822 года явился первым опытом в постепенном формировании казахского чиновничества. При выборе кандидатур предпочтением пользовались потомки Бокейхана и Аблайхана.

Итак, уменьшался напор оппозиции, которую они могли возглавить в процессе упразднения ханской власти в Среднем жузе.

По «Уставу» 1822 г. главной опорой царизма в казахской степи, через которую рассчитывалось осуществлять российскую власть, были султаны. Это объяснялось отсутствием иных социальных сил, которых можно было использовать в качестве аппарата управления в Среднем жузе.

Кокпектинский внешний округ просуществовал 24 года. За этот период старшими султанами были избраны: Кисык Тезеков, Тлеуберды Козыбаев, Ханкожа Татенов и Альхан Тлеубердин. Все старшие султаны проявляли лояльность к российским властям. А зачастую верно служили. Это лишний раз подчеркивает строгую избирательность в выборе и назначении кандидатур султанов царской администрацией. В этом смысле показательна история избрания первого старшего султана Кокпектинского округа.

Первым старшим султаном был избран Кисык Тезеков, который до открытия Кокпектинского округа являлся старшиной Кенже-Мурынской волости. На эту должность его избрали 4 мая 1831 года. В именном списке Аягузского округа 1842 года имеется характеристика его личности. Кисык Тезеков окончил Омское военное училище. «Очень богат, умен, ответствен, но иногда вспыльчив». Был на приеме у Западно-Сибирского генерал-губернатора князя А.М.Горчакова. Он же успокоил народ и остановил переход в Китай, после смерти Кожакелды батыра. За оказание помощи Российским солдатам в 1828-1833 годы, в период восстания Ханкожи Сиванкула и за заслуги перед царской Россией, был избран старшим султаном Кокпектинского внешнего округа, хотя не происходил из чингизидов [8].

Введение по Уставу в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве нового территориально-административного деления привело к тому, что в некоторых округах начинают выдвигать на должность старших султанов почетных казахов из сословия «черной кости». Так, например, известно, что старшие султаны Кокпектинского внешнего округа Кисык Тезеков, Тлеуберды Козыбаев и Альхан Тлеубердин были выходцами из черной кости. Такая политика была совершенно не случайной. Она вполне соответствовала логике имперской политики, развивавшейся в направлении ликвидации традиционных политических институтов казахского общества. Политика царской России наносила сокрушительный удар сословию чингизидов, которые лишались важнейших своих функций – осуществление власти в казахском общественно-политическом устройстве.

К моменту избрания ага-султаном Кийсыку Тезекову было 62 года. К этому времени он уже сделал карьеру военного: в 1833 году был произведен в чин поручика, с 1843 года - штабс-капитан. По формулярному списку о службе известно, что «штабс-капитан Кийсык Тезеков, исправляющий должность старшего султана Кокпектинского окружного приказа, имеет золотую медаль на Аннинской ленте. Конкурентом его на выборах был управляющий Бура-Найманской волости Ибрайым Кылышев. Но предпочтение было отдано Тезекову. «С утверждения его сиятельства генерал-губернатора Западной Сибири допущен к исправлению должности старшего султана Кокпектинского окружного приказа с 1844 г.».

Царская администрация отмечая, что старший султан Кокпектинского внешнего округа Кисык Тезеков «способен и достоин», утвердила его на следующее трехлетие с 20 сентября 1847 года, а по истечении срока правления вновь был утвержден на следующее трехлетие 26 ноября 1850 года [9]. Архивные документы свидетельствуют о многочисленных наградах, материальных поощрениях, льготах, предоставляемых преданным царскому правительству султанам. Например, как указано в формулярном списке о службе заседателя от казахов Кокпектинского округа Тлеуберды Козыбаева за 1848 год, избранный после Кисык Тезекова в июле 1853 года старшим султаном этого округа, он был награжден чином 12-го класса, подарен зеленым почетным кафтаном, обложенным золотым галуном и шпагой [10].

Тлеуберды Козыбаев 4 июля 1844 года был утвержден заседателем от казахов в Кокпектинский округ и вновь утвержден в следующее двухлетие 20 сентября 1846 года. С 16 ноября 1851 года он служил советником от казахов в Пограничном управлении сибирскими киргизами» [11, с. 300-301].

После Тлеуберды Козыбаева старшим султаном в Кокпектинский округ в 1856 году был избран Ханкожа Татенов. По формулярному списку «султан Хангожа Татенов 47 лет, из штаб-офицерских детей, пожалован в чин капитана 1830 году 24 октября, утвержден султаном Баян-Аульского округа 24 октября 1851 года» [61, с.495-496]. К концу 1853 года снят с должности из-за того, что был против оспопрививания, считая привитых детей крещенными, так как во время прививок делались крестики на руках [12, с. 27].

В Положении от 23 февраля 1855 года было разрешено допустить «... в число избираемых по киргизской степи в старшие султаны лиц не только султанского происхождения, но и всемиловейше пожалованных офицерскими чинами, прослуживших при этом не менее трех лет заседателями окружных приказов или волостными управителями» [13, с. 187]. Это был сильный удар по политическому статусу султанов, нанесенный положением Сибирского комитета о порядке избрания старших султанов. Был введен порядок избрания двух старших султанов, один из которых являлся кандидатом. Видимо, данная мера вводилась в связи с необходимостью оперативной замены старшего султана в случае его неугодности правительству или по совершении должностного преступления. Царская администрация стремилась ущемить интересы казахской аристократии.

Выборы старшего султана Кокпектинского округа 1859 года проходили уже в соответствии с новым положением и достаточно активно. Было два кандидата на должность старшего султана: Тана Тлемисов и Альхан Тлеубердин. Тана Тлемисов являлся старшиной волости Назар-Байжигит. Был награжден золотой медалью на голубой ленте Святой Анны. Имел армейский чин сотника. Его отец Тлемис был знатным бием. Участвовал в подавлении движения Сиванкула, успокоил народ, собравшийся перебежать в Китай. В специальном списке данным Аягузскими военными имеется характеристика, где отмечалось, что он авторитетный, ответственный, но в политическом отношении неблагонадежный. Послужные списки ярко отражают степень участия служащих во всех событиях, происходивших в казахской степи. Так, в формулярном списке о службе управителя Назар-Муруновской волости Кокпектинского округа Таны Тлемисова указывается, что «в 1842 г. по выбору народа был допущен к управлению Назар-Муруновской волости. Но будучи волостным управителем, Тлемисов какое-то время находился под судом, за «передержательство в своих аулах преступника Биту Джеманова». По решению Пограничного управления сибирских киргизов 23 августа 1849 года в присутствии Кокпектинского приказа ему был сделан строгий выговор с «внушением избегать связей с людьми подозрительными», а также «взысканы с него издержки по данному делу в количестве 94 рублей, 7 копеек серебром» [14].

Второй кандидат Альхан Тлеубердин был, что называется не «из простых». Его отец Тлеуберды Козыбаев из рода сарыжомарт служил переводчиком в Кокпектинском приказе, и избирался старшим султаном Кокпектинского округа с июля 1853 года на трехлетие. Он свободно владел русским языком, активно участвовал в подавлении движения Сиванкула, выступал с призывами помогать в пользу Российского государства. Альхан Тлеубердин, до избрания его старшим султаном, был правителем Сарыжомарт-Наймановской волости. В формулярном списке о его службе в качестве управителя Сарыжомарт-Наймановской волости Кокпектинского округа указывается, что ему «25 лет, имеет серебряную медаль на Аннинской ленте, жалованье имеет 42 рубля 88 копеек. Был допущен к управлению Сарыжомарт-Наймановской волости Кокпектинского округа с 1844 года, 17 октября » [11, с.479-480]. Будучи старшиной Тайынты-Таргынской волости, большинством голосов был избран старшим султаном округа.

Колониальная власть опиралась на наиболее преданных людей, антиправительственные действия султанов пресекались, ужесточалась система карательно-репрессивных мер. Царская администрация понимала, что ликвидацией политической самостоятельности казахского общества невозможно добиться полного подчинения казахских родов и племен, и поэтому была продумана система социально-экономического характера.

По принципу лояльного отношения и преданности российской власти шло формирование и среднего слоя чиновничьего аппарата - волостных управителей. Колониальные власти через султанов, биев и старшин надеялись получить каналы воздействия на кочевые коллективы и, таким образом, обеспечить контроль над территорией Казахстана, особенно в приграничных с Китаем районах. Поэтому на данном этапе реформирования старшие султаны и волостные управители, наделенные определенными полномочиями, были активными проводниками колониальной политики в степном крае.

Таким образом, открыв и обустроив Кокпектинский округ, российское самодержавие практически завершило административно-политическое подчинение и территориальное обустройство Среднего жуза. С основанием Кокпектинского округа открывались возможности освоения земель Старшего жуза, были

укреплены границы с Китаем и создан плацдарм для дальнейшего продвижения Российской империи на Восток.

Анализ материалов по истории основания и деятельности Каркаралинского и Кокпектинского внешних округов свидетельствует о том, что в практике управления региональных окраин царизмом использовались различные способы и уровни взаимодействия с верхушкой местной элиты. В процессе реформирования системы управления и формирования местной чиновничьей бюрократии царизм лавировал между различными социальными группами казахской знати в интересах империи. Если на начальном этапе реформирования в соответствии с Уставом 1822 года казахская родовая аристократия временно сохраняла свое политическое влияние под контролем российской колониальной администрации, то в последующем различными законодательными актами реальная власть старших султанов была сведена к нулю.

Это достигалось посредством привлечения в чиновничье-бюрократический аппарат представителей не только «белой кости», но и выходцев из «черной кости», при этом главным критерием выступала не принадлежность к той или иной группе, а лояльность политике царизма.

Итак, опираясь на султанов, царская власть осуществляла свою имперскую политику, направленную на присоединение Казахстана к России и превращению богатого края в свою колонию.

Пограничное с Китаем положение Кокпектинского округа не могло не учитываться российскими властями. Как известно, пограничные области формирующейся Российской империи, характеризующиеся еще не определившимися и не устоявшимися границами и именуемые в литературе рубежом или «фронтиром», занимали особое место в системе административно-территориального устройства империи. Границы Кокпектинского округа представляли тот самый неопределившийся рубеж, а потому местная администрация, сосредоточивая в своих руках военную и гражданскую власть, имела широкие полномочия и была ответственна за укрепление границ империи. При формировании администрации округа в первую очередь учитывалась благонадежность и преданность колониальной власти чиновников коренной национальности.

Колониальное господство Российского самодержавия осуществлялось с помощью поэтапных административных реформ, которые привели к окончательной ликвидации ханской власти, потери кочевой государственности в Казахстане [15, с. 66].

По сути, царизм перешел от политики ограничения местного самоуправления к его практической ликвидации.

1. Кусайынулы К. *Читая документы о казахстанско-российских отношениях в XVII-XIX веках.* - Алматы, 2001

2. ЦГА РК, ф. И-374, оп. 1, д. 1201, лл. 42- 43.

3. ЦГА РК, Ф. 374, оп. 1, д. 807, л. 1.

4. *История Казахстана в русских источниках XVII – XX вв.* Т. 8, ч. 1, -А., 2006.

5. ЦГА РК, Ф. 345, оп. 1, д. 1632, лл. 362 -368.

6. Нәсенов Б. *Абралы-Сарыарқаның кіндігі.* -Новосибирск, 2002.

7. ГАР ВКО. Ф. 58. Оп. 1. Д. 5. Л. 2.

8. ЦГА РК. Ф. 374. Оп.1. д. 2552, Л. 115. *Формулярные списки о службе. 1850 г.*

9. ЦГА РК. Ф. 374. Оп.1. д. 2552, Л. 116. *Формулярные списки о службе. 1853 г.*

10. *История Казахстана в русских источниках XVI – XX вв.* – Алматы, 2006. –Т. 8. – Ч. 1. – 716 с.

11. *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. Сборник документов и материалов.* – Алма-Ата: Наука, 1964. – 574 с.

12. Алтынбаев К. *Кокпекты.* – Новосибирск. 2002. – 172 б.

13. *Материалы по истории политического строя Казахстана.*– Алма-Ата, 1960. – Т. 1. – 441 с.

14. ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. д. 2695, лл. 113-114. *Формулярные списки о службе. 1852 г.*

15. Сергазинов Б.Р. *Мнимые свободы или колониальное господство Российского самодержавия.* // *Вестник ЕНУ, 2004. № 1.* – С. 66.

Түйін

Бұл мақалада XIX ғ. 20-60 жж. Орта жүзде сыртқы Қарқаралы мен Көкпекті округінің ашылған жәйі және сайланған аға сұлтандар туралы мәліметтер берілген. Аға сұлтандардың рөлі және әкімшілік-басқарудағы орны көрсетілген. Ресей патшалығының отарлау саясатымен тікелей байланысты болғанын автор ҚР орталық мемлекеттік мұрағатының деректері негізінде дәлелдеген.

Summary

The given article is regarded to the opening of the eighth Karkalynsky and Kokpekty region in the Middle zhuz. The

author considers rather important role of sultanates which became the part of the colonial politics of imperial Russia. The article is based on data of the central archives of Kazakhstan.

ЛИДЕР ПАРТИИ «АЛАШ» О ПЕРЕСЕЛЕНИИ РУССКОГО КРЕСТЬЯНСТВА НА ТЕРРИТОРИЮ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Урашев С.А. – профессор КазНПУ им. Абая

После буржуазно-демократической революции (февраль 1917 года) в России началось массовое оживление социального движения. В Казахстане стали, как грибы, возникать рабочие, молодежные, общественные и политические организации. 21-28 июля 1917 года в Оренбурге состоялся первый Всеказахский съезд, на который прибыли делегаты от Акмолинской, Семипалатинской, Уральской, Семиреченской, Ферганской областей и Букеевского ханства. Председателем съезда был Х.Досмухамедов. На этом съезде было решено создать казахскую национальную партию «Алаш» [1]. Программа партии принятая на съезде в декабре 1917 года, включала в себя требования автономии Казахстана, всеобщего избирательного права, свободы слова, печати, союзов, неприкосновенности личности, изменения аграрной политики в пользу казахов. Партию Алаш возглавили лидеры национального движения – Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов, Халел и Жаханша Досмухамедовы, Мухамеджан Тынышпаев, Елдос Омир, Абдулхамит Жуждыбаев, Магжан Жумабаев, Алихан Букейханов.

Алихан Нурмухамедович Букейханов родился в 1870 году (имеют место другие данные) Токрауынской волости Каркаралинского уезда, Семипалатинской волости. В 1879 году Алихан поступает на учебу в Каркаралинское медресе, но не испытав удовлетворение ни качеством знаний, ни преподаваемыми предметами, он переходит в начальную трехклассную городскую русско-казахскую школу, которую закончил в 1886 году. После окончания школы он прибыл в Омск, где был зачислен «пансионером» в местное техническое училище. После окончания технического училища Алихан поступает в Санкт – Петербургский Императорский Лесной институт по специальности лесного экономиста, после окончания которого возвращается в Омск, где провел более 14 лет своей жизни (1894-1910). В годы жизни в Омске Букейханов принимает активное участие, как в общественной, так и политической жизни края. Отметим только один из эпизодов его многогранной деятельности в омский период. Алихан Букейханов в 1896-1901 гг. принимает непосредственное участие в знаменитой «Экспедиции Ф.А. Щербины», производившей работы в областях Степного края. Молодой Алихан всесторонне исследует его экономическую, хозяйственную структуру, производит перепись населения и его хозяйства, изучает культуру, быт и традиции народа [2].

Образованная в 1895 году экспедиция Ф.Щербины произвела тщательное исследование 12 уездов Степных областей – Омского, Петропавловского, Акмолинского, Кокчетавского, Атбасарского, Семипалатинского, Павлодарского, Каркаралинского, Усть-Каменогорского, Зайсанского, Кустанайского и Актюбинского.

Работы этой экспедиции на местах выразились в производстве:

1) сплошной по хозяйственной переписи всего киргизского (далее казахского – С.У.) населения, которая давала возможность произвести массовый учет хозяйств населения и скота и выяснить, какими площадями разного рода пастбищ, и в течение какого времени пользовались казахские общины;

2) бюджетных учетов, которые давали возможность определить продовольственные и другие потребности средней казахской семьи, и средства для их удовлетворения;

3) исследования естественно-исторических условий: рельефа местности, почвенных особенностей, лесной и травяной растительности и водных источников.

На основании данных этих исследований, дополненных общими описаниями аулов, общин и волостей, экспедиция:

А) разбила площадь каждого обследованного уезда на отдельные местности или районы, составляющие зимовочные (кыстау), весенние и осенние пастбища (кузеу) и летовочные угодья;

Б) разделила эти районы на несколько групп по наиболее общим качественным признакам угодий;

В) определила для каждой группы количество земли, необходимое для прокормления в течение соответственной части года (а, в общем, и в течение целого года) одной единицы скота (лошади);

Г) установила среднее по уезду число единиц скота (в переводе всякого скота на лошадь) в казахском хозяйстве;

Д) исчислила для каждой группы районов, при посредстве данных, указанных в пунктах «в» и «г», общую площадь земли, необходимую для обеспечения каждого казахского кочевого хозяйства (т.е. установила земельную норму для среднего по уезду хозяйства);

Е) сделала подобное же исчисление количества земли, необходимого для каждой общины и групп районов, и наконец,

ж) путем сопоставления последних количеств с теми площадями, которыми казахи пользовались до работ экспедиции, сделала выводы об излишках и недостатках земли по каждому району в отдельности... Местные исследования экспедиции заняли 6-ть лет. Из 12-ти обследованных уездов материалы разработаны и отпечатаны по 8-ми уездам¹ /Примеч. Находятся в разработке данные по уездам: Акмолинскому, Петро-Павловскому, Семипалатинскому и Зайсанскому/. Площадь земель в этих 8-ми уездах, находящаяся в пользовании казахов до работы

экспедиции составляла ..... 45.889.000 дес.

Из того подлежит оставлению казахам

по нормам экспедиции ..... 23.297.000 дес.

Или 51%

Зачислено излишками для целей переселения ..... 22.592.000 дес.

Или 49%

Оставленной по норме экспедиции казахам земли

Приходится в среднем на хозяйство (всех 124.600) .....187 дес.

Эта средняя цифра по отдельным уездам колеблется

В пределах 138 – 261 десятин

Если же взять отдельные зимовочные и летовочные нормы на хозяйство, то они для отдельных районов по уездам составят на хозяйство:

Зимовочные .....от 70 до 300 дес.

Летовочное ..... от 24 до 144 дес.

вообще же до .....444 дес.

Однако, несмотря на значительность этих цифр, нормы экспедиции распоряжением Министерства Земледелия и Государственных имуществ (циркуляром 5-го марта 1901 г., № 1) были повышены еще на 25%. С этой надбавкою вышеприведенные цифры изменятся таким образом:

Оставлено казахам из прежней площади

(23.297.000 + 5.824.000 надбавки) .....29.121.000 дес.

Или 63%

В среднем на хозяйство .....234 дес.

Причем в отдельных районах эта цифра

поднимается до .....555 дес.

Независимо сего из всего количества излишков данного района $\frac{1}{3}$ оставлялась в пользу казахов.

Такие размеры землепользования, по удостоверению экспедиции, не только в состоянии вполне обеспечить существующие потребности казахского кочевого населения и хозяйства, но и представляют значительные ресурсы для расширения этого хозяйства в будущем [3].

Судя по выводам экспедиции Ф.А. Щербины, более 50% казахской земли должно было быть передано переселенцам из Центральных губерний России. Это не могло не вызвать возмущения со стороны казахов. *«Между тем, – читаем в одном из документов, – самый факт устройства переселенцев на землях, находившихся прежде в пользовании казахов, вызывает на местах сильные протесты. Заинтересованное, главным образом, в лице богатых и влиятельных родовичей, в сохранении за туземными обществами прежнего простора землепользования казахского население во многих местах отнеслось враждебно к изъятию земель, признанных излишками для кочевников».*

Появление в степи землеустроительных партий вызвало целый ряд жалоб и ходатайств казахов о прекращении землеотводных работ и водворение на их землях переселенцев. В чем же заключались предъявляемые жалобы казахов: «1)у них отбирались некоторые участки лучших покосов, оставляя им, казахам, чрезмерно малое количества названных угодий, 2)на изъятие под переселенческие участки лучшие угодья, оставляя казахам солонцы и т.п. малоудобные или вообще неудобные; 3)на изъятие из пользования казахов крайне важных для них водных урочищ; 4)на преграждение некоторыми участками

караванных и скотопрогонных трактов; 5)на совершенное неприятие в расчет некоторых из таких трактов при вычислении излишних сверх нормы земель и на отчисление под другие тракты слишком малых количеств сказанных излишков; б)на заграждение некоторыми участками удобных проходов на летовки. На составление для таких проходов слишком узких полос; 7)на оставление казахам во многих местах столь неудобных по конфигурации клиньев, втиснутых между переселенческими участками, что пользование ими как пастбищем представляется совершенно невозможным, и 8)вообще на малое внимание к заявлениям казахов, и к их интересам, приносимых в жертву переселенческому делу».

Но все эти справедливые жалобы казахов, которые утверждали, что все земли Степного края являются их собственностью, были восприняты русской администрацией как голословные, ссылаясь на ст. 119 Степного Положения, в котором говорилось: «Земли, занимаемые кочевниками, и все принадлежности сих земель, в т.ч. и леса, являются государственной собственностью» [3, с. 22 – 24].

...Крестьянская колонизация началась за много лет до разрешения переселения, и правительству приходилось считаться с существующим фактом. Так в 1866 году образовались крестьянские поселки в Акмолинской области, причем переселенцы устраивались арендуя потребное количество земли у казахов. Убедившись в высоком качестве своих участков, новоселы начинали вызывать к себе земляков или принимать случайных переселенцев. С течением времени и увеличением населения, в отношениях между хозяевами – казахами и арендаторами – переселенцами возникали недоразумения, кончавшиеся вмешательством администрации. При этом крестьяне обыкновенно возбуждали ходатайство об образовании русского поселения на занятой ими земле. На почве арендных соглашений совершалась первоначальная колонизация и других местностей казахской степи в областях Тургайской и Семипалатинской. Однако естественный переход от арендного пользования казахскими участками к собственному землепользованию, сопровождался всюду большими затруднениями для переселенцев [3, с. 11].

В 1874 году генерал – губернатор Западной Сибири Хрущов А.П. возбудил ходатайство об активном заселении казахской степи русскими поселенцами. Стремление и желание генерал-губернатора было несправедливым. Дело в том, что после отмены крепостного права (1861 г.) русские крестьяне, обобранные своими же помещиками, лишённые земельных наделов вынуждены были искать лучшую долю и земли на окраинах Российской империи и, в частности, на территории Казахстана. Особо массовый приток переселенцев начался в северные области Казахстана и, в частности, в Акмолинскую область, входившая в состав Степного генерал-губернаторства. Степной край, составлявший в административном отношении области: Акмолинскую, Семипалатинскую, Уральскую и Тургайскую, занимал обширную площадь в 1.606.687 кв.верст, что равнялось 1/3 всей Европейской России или почти половине всей Западной Европы.

Акмолинская область.....179.200 кв.верст
 Семипалатинская область.....442.245 –«-«-«-
 Уральская область.....284.412 –«-«-«-
 Тургайская область.....400.830 –«-«-«-

Население этого края, крайне немногочисленно по отношению к пространству – 2.643.250 человек или 1,6 жителей на 1 кв. версту, – составляли казахи (72,1%), казаки (9,62%) и крестьяне – переселенцы (10,46%). Остальные 7,8% приходились на дворян, духовенство, купцов, мещан и разночинцев.

По данным 1900 года, население это распределялось по областям следующим образом:

Области	оседлое население	кочевое	всего
Акмолинская	361.770	412.224	803.991
Семипалатинская	94.352	591.701	686.053
Уральская	238.713	452.974	691.687
Тургайская	41.224	420.292	461.687
ВСЕГО	786.059	1.907.191	2.643.250

Большая часть края была занята казахами, у которых и шло массовое изъятие плодородных земель [3, с. 4-5].

Засельщикам участков при поселении предоставлялись некоторые льготы:

1) право выбора участка, льгота от платежа податей и от натуральных повинностей, кроме воинской, на 10 лет, если переселенцы в течение двух лет обзаведутся постройками и приступят к распашке надела,

2) безвозвратные пособия:

А) на первоначальное обзаведение по 20 руб. И 100 дерев, б) на земледельческие орудия и на приобретение скота по 20 рублей.

Но несмотря на все эти привилегии и оказанную правительством продовольственную помощь, ново-

селяне не могли удовлетворительно устроиться и много терпели от неудачного выбора участков, незнакомства с местными климатическими условиями и подряд нескольких неурожайных лет. С большим успехом шла в это время самовольная колонизация.

Неудачи правительственной колонизации 80-х гг. заставили местную власть принять меры к приостановке прилива переселенцев. Но на практике оказалось невозможным остановить движение в казахские степи переселенцев, количество коих ежегодно возрастало:

Годы	Число семей	Число душ
1860 – 1875.....	30.....	150.....
1876 – 1878.....	227.....	1700.....
1879 – 1881.....	304.....	1800.....
1882 – 1884.....	373.....	2200.....
1885 – 1887.....	418.....	2500.....
1888 – 1890.....	2140.....	12000.....

[3, с. 12].

По мнению лидера партии «Алаш» А.Н. Букейханова: *«Переселение в Акмолинскую область продолжается 30 лет, более, нежели в другие области Киргизского края»* [4].

А.Н. Букейханов – ученый лесовод, историк, этнограф, экономист, животновод смело критикует политику Российской империи, связанную с переселенческим вопросом. Он предпринимает все меры для приостановления все возрастающей волны переселенцев. В своих публикациях он гневно осуждает, разоблачает колониальную политику русского правительства, с научным обоснованием доказывает несостоятельность переселенческой политики относительно казахских степей, пригодных, в основном, для скотоводческого хозяйства, многочисленными примерами доказывает всю пагубность переселенческого дела для самих же крестьян в социальном и экономическом отношениях, вынуждая последних перейти от земледелия к скотоводству [2, с 34-35]. В своей работе, я использую великолепные статьи А.Н.Букейханова: «Русские поселения в глубине Степного края», «Переселенцы в Тарских урманах», «Переселенческие наделы в Акмолинской области», «Кризис канцелярского переселения», опубликованные в разные годы в журнале «Сибирский вопрос», в которых он жестоко осуждает бездумную переселенческую политику русского крестьянства русским правительством в Степной край и, в частности, Акмолинскую область.

Акмолинская область была образована согласно «Временному положению управления степных областей» в 1868 году. Занимая огромную территорию Центрального и Северного Казахстана, она граничила на севере с Тобольской губернией, на западе – с Тургайской, на юге с Сыр-Дарьинской и на востоке с Семипалатинской областями. Область была разделена на уезды: Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Петропавловский и Омский [5].

Какую цель преследовала царская администрация стремясь заселить огромную территорию казахского края русскими и украинскими крестьянами? По данному вопросу Министерство внутренних дел России вошло в сношение с министрами: военным, финансов и Государственных имуществ, которые дали свои отзывы. Первым откликнулся военный министр (1881-1898) генерал-адъютант Ванновский П.С., который нашел, *«Что с военно-политической точки зрения, желательно возможно скорейшее заселение не только Акмолинской области, но и прочих наших Азиатских окраин коренным русским населением»* [6]. В чем заключалась необходимость заселения Казахстан русскими людьми, столь отдаленный край Российской империи? Генерал считал, что русское население необходимо довести до такой численности, *«Чтобы войска там расположенные находили на местах средства для комплектования и мобилизации личным составом, не требуя для того значительного количества людей из отдаленных мест»* [6, л. 2 об.], а это, естественно, необходимо было для дальнейшей завоевательной политики царской военщины в Азиатском регионе. Переселенческая политика, поддерживаемая русской администрацией, имела и международное значение. Потерпев ряд неудач на западных и южных границах в середине XIX века, с конца того же века ареною её борьбы становится Азия, а именно с одной стороны – Казахстан и Средняя Азия, с другой – Дальний Восток. Но здесь она испытывает противостояние Японии. В 1904-1905 гг. Россия потерпела жестокое поражение в русско-японской войне. Одной из причин этого поражения, как утверждала царская камарилья, была малочисленность путей сообщения. И потому степные области, которые были близки к Европейской России, имели громадный интерес в колонизационном отношении [3, с. 31].

Военный министр Ванновский П.С. не мог не отметить, что Акмолинская область, по своему внутреннему положению не имеет особенного военного значения но, тем не менее, при отводе земель переселенцам, необходимо иметь в виду, кроме хозяйственных удобств, чтобы эти поселения представляли из себя готовые этапные пункты для проходящих войск.

... Министр Государственных имуществ, со своей стороны, также высказал полное согласие на устройство в казахской степи колоний русских поселенцев, но счёл необходимым сделать следующие предложения: во-первых, чтобы в отведенные для оседлых поселений местности, удобные для земледелия, не включались места, занимаемые зимними стойбищами казахов, во-вторых, непосредственно выдающее интересами переселенцев местное Акмолинское областное правление допускало норму надела, не 30, а 18 десятин на душу [6, л. 4 об. – 5 об.]... Надел в 18 десятин, по его мнению, вполне может обеспечить быт крестьян переселенцев в названной местности. Так, что министр Государственных имуществ полагал этот размер надела принять за норму, в-третьих, с согласия министров Государственных имуществ и финансов, разрешалась переселенцам из государственных крестьян 6-ти летняя льгота от платежа подушной подати за занимаемые ими земли, в следующей соразмерности: в течение первых 3-х лет крестьяне совершенно освобождаются от всяких взносов по этим сборам, в течение последующих 3-х лет, уплачивают сборы в половинном размере. По прошествии же льготных 6-ти лет облагаются сборами в полном количестве [6, л. 8-8 об.]. Нет сомнения в том, что имея такие привилегии и льготы русское крестьянство, лишившись земли на родине, неизбежно устремило свой взор на богатые земельные просторы казахского края. Как утверждали чиновники занимавшиеся переселением русского крестьянства, в степных областях свободные и удобные для земледелия земли, исчисляются десятками миллионов десятин. *«Ходячее мнение о непригодности степных областей для земледельческой культуры и о естественном предназначении их для кочевого скотоводства в настоящее время после агрономических и геоботанических исследований нужно считать ошибочным»* - убеждали они лишенных земель крестьян на своей родине, искать счастье на просторах чужой земли, в надежде, тем самым, разрядить напряженную обстановку в империи. [3, с. 31]. Но это был обманчивый земельный простор и глубоко ошибочное мнение чиновников. Алихан Букейханов, который прекрасно знал казахскую степь, её природу, её структуру, писал: *«В Акмолинской области там, где есть крупные площади, нет воды, примером чего могут служить два северных уезда, а там, где есть водные источники, нет подходящей земли в крупных площадях, примером чего могут послужить два южных уезда Акмолинской области»* [4, с. 244]. В качестве иллюстрации он привел весьма интересный пример о хлеборобах, проживавших на реке Чаре. Переселенцам этого региона пришлось испытать всю капризную изменчивость Казахской степи. С первых же годов поселок Таубинский стал бедствовать: земля оказалась для хлебопашества негодной. *«Пахать можно, – говорили русские крестьяне, – только родить земля не будет; сухая галька, вода проходит через неё, в жару земля делается горячая, растение терпеть не может»* [7].

Устройство переселенцев в Казахстане, вызывало изъятие определенного количества земли, в результате чего веками сложившиеся пути и места кочевков нарушались, границы перекраивались. И это сказывалось в первую очередь на хозяйстве коренного населения [2, с. 313]. Тем более, как утверждал Степной генерал-губернатор Е.О. Шмит, в своем отчете за 1911 год, *«Из необъятного пространства Степного края занято под земледельческое хозяйство более 7 миллионов десятин и под казачье более 4 миллионов десятин. Почти все остальное пространство в количестве свыше 82 миллионов десятин находится во временном пользовании казахов (выделено и подчеркнуто нами – С.У.). Земли, занимаемые казаками, состоят в их владении лишь временно (выделено и подчеркнуто нами – С.У.), так как количество этой земли во много раз превышает нормы, установленные для ведения казаками скотоводческого хозяйства»* [8]. Таким образом, русская администрация могла в любое время, и в любой удобный ей момент забрать землю у казаха, и передать её прибывшему из Центральной России крестьянину. Тем более, было предположение, что в край потянутся не только русские хлеборобы, *«Но и люди со средствами, экономически сильные и предприимчивые, которые, несомненно, в большинстве случаев обратятся к ведению здесь культурного скотоводческого хозяйства»* [8, л. 4]. Степные просторы края, с их прекрасным травяным покровом, редким населением, удобным продвижением скота по специальным скотопроезным трактам, увеличением спроса на скот и, в связи с этим, поднятие цен на него – все это, естественно, создадут прекрасные условия для занятия здесь скотоводством. Тем более, был живой пример этому – казахи – великолепные скотоводы. В 1910 году у казахов и оседлого населения Степного края насчитывалось около 9 миллионов голов лошадей, рогатого скота, овец и верблюдов, стоимостью свыше девятисот миллионов рублей.

Букейханов Алихан привел выдержку из брошюры «Переселенческое дело», издание Г.У.З. и З.

писал о том, что каждое изъятие «излишков» земель у казахов «*Возбуждал протест со стороны киргиз (казахов – С.У.)*». Надо отметить, что протест выражался в различной форме. В частности, казахи Аиртавской волости, Кокчетавского уезда, Акмолинской области неоднократно писали Степному генерал-губернатору М.А. Таубе жалобу на отвод переселенцам их лучших земель. Причем заселение производилось не на свободных местах, а на землях занятых казахами, составлявшие необходимые для них угодья. Протест казахов Аиртавской волости остался без последствий. Выражение протеста доходило иногда до курьезного. Степной генерал-губернатор в отчете за 1912 год так описал протест казахов в пограничных уездах – Усть-Каменогорском и Зайсанском. «*Казахи, всегда враждебно относящиеся к переселенцам, лишаящих их лучших земель для пастбы их стада, избрали кражу скота средством для борьбы с надвигающейся колонизацией их степей. Возможно, инспирируемые извне, казахи систематически стали разорять крестьян, угоняя их скот целыми десятками, переводили его в Монгольские пределы, где и продавали. Следы пропавшего скота совершенно затеривались*» [9].

Но поток самовольных переселенцев от этого не убавлялся, а наоборот наплыв был довольно широким. Так, по данным 1891 года, только в Кокчетавский уезд, Акмолинской области самовольные переселенцы прибыли из губерний: Тобольской 372 семейства, Пермской 336, Казанской 5, Нижегородской 8, Вятской 6, Оренбургской 110, Новгородской 1, Подольской 1, Костромской 2, Курской 1, Самарской 30, Саратовской 16, Вологодской 2, Харьковской 1, Томской 3, Уфимской 4, Пензенской 2 всего число 2041 мужского, 1813 женского [10].

Массовый приток русского и украинского крестьянства в Казахстан смог ли повысить культуру хозяйственной деятельности, культуру общения, культуру поведения и пр.? Судя по документам того времени, вряд ли. В том же отчете за 1912 год Степной генерал-губернатор Е.Шмит вынужден был признать, что «*Почти повсеместно нередко наблюдается полное неуважение к старшим, к своему ближнему начальству, часто повальное пьянство, бессмысленная поножовщина, такая же беспричинная, безосновательная порча имущества, являющаяся простым озорством. Деревня стонет от подвигов распущенной молодежи, гибнет от пьянства и тщетно ждет помощи и защиты. И не только одна деревня страдает от хулиганства, от него стонет вся страна*» [9, л. 54].

А неумелое использование русскими крестьянами земельной технологии, отсутствие всякой агрикультуры, применение устаревшей переложной системы все это приводило к гибели плодородных земель в Казахстане. Алихан Букейханов с болью писал, что «*Колонизационный фонд ухудшается прогрессивно, увеличивается % неудобной земли в наделах переселенческих поселков в одной из лучших и многоземельных – в Акмолинской области, типичной для всего казахского края*» [4, с. 245].

Интенсивный количественный приток русского и украинского крестьянства в Акмолинскую область до 1910 года (после 1910 г. по нескольким причинам идет спад самовольного переселения русских крестьян – С.У.), можно судить по тем статистическим данным, которые были приведены в одном из архивных документов. По первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года в Акмолинской области проживало 682.600, а в 1910 году уже 1.047.300 человек [11, л. 243], из них 521981 казахов [11, л. 229]. Тем самым шел интенсивный процесс русификации Степного края, да и бюрократическое переселенческое управление, которое заправляло этим немаловажным для социально-экономического положения России процессом, порождало из русских крестьян больше пролетариев, чем зажиточных людей на окраинах империи. «*В результате мы имеем, с одной стороны, чуть не массовое бегство переселенцев обратно в разоренные старые гнезда, а с другой – разорение туземного населения, за счет которого бюрократия благодетельствовала русского крестьянина*» – писал Алихан Букейханов. И далее, приведя выдержку из отчета известного русского деятеля, графа К.К. Палена (1861-1923), который в 1910 году произвел ревизию Туркестанского края, Букейханов писал: «*В переселении далеко не все обстоит так благополучно. Так в отчете графа Палена мы находим указания на то, что во время ревизии непрерывно поступали жалобы на отобрание под переселенческие участки наиболее ценных и при том обрабатываемых земель, на массовый снос жилищ и выселение туземцев на непригодные для сельского хозяйства земли. Далее, в отчете констатируется, что русские переселенцы применяют к почвам Сибири хищнические приемы эксплуатации, систематически понижая производительность отведенных земель.*

В итоге такая политика изъятия угодий, соединенная с пренебрежением к правам туземного населения, порождает антагонизм между казахами и переселенцами, а также и недоверие к русской власти» [12, с. 273 – 274].

Таков неблагоприятный исход переселенческой политики русской администрации в Казахстане, по

мнению видного общественного, государственного деятеля, замечательного знатока казахской степи, незаурядного знатока хозяйственной деятельности степняков, выдающегося знатока истории казахского народа – Алихана Нурмухамедовича Букейханова.

1. Кан Г.В. *История Казахстана. Учебник для ВУЗов.* – Алматы: Алматыкітап, 2005. – С. 159. 223 с.
2. Базарбаев М., Аккулыулы С. Алихан Нурмухамедұлы Букейхан. В кН: Букейханов А.Н. *Избранное.* – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 33. 478 с.
3. *Журнал совещания о землеустройстве киргиз.* – СПб.: Типография МВД, 1907. – С. 15 – 17. 145 с.
4. Букейханов Алихан. *Переселенческие наделы в Акмолинской области. Избранное.* – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 242. 478 с.
5. Востров В.В., Муканов М.С. *Қазақ халқының қоныстануы және ру – тапалық құрамы (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)* – Астана: «Алтын кітап», 2007. б. 301. 421 б.
6. *ЦГА РК. Ф. И – 64. Д. 3968, л. 2.*
7. Букейханов Алихан. *Русские поселения в глубине Степного края. Избранное.* – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 221. 478 с.
8. *ЦГА РК. Ф. И – 64. Д. 5974, л. 4.*
9. *ЦГА РК. Ф. И – 64. Д. 6006, л. 70 – 70 об..*
10. *ЦГА РК. Ф. И – 64. Д. 4350, л. 11.*
11. *ЦГА РК. Ф. И – 64. Д. 1259, л. 243.*
12. Букейханов Алихан. *Кризис канцелярского переселения. Избранное.* – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 273. 478 с.

Түйін

Бұл мақалада Қазақстанның ірі саяси қайраткері Алихан Нұрмухамедұлы Бөкейхановтың XIX ғасырдың екінші жартысында XX ғасырдың басында орыс шаруаларының Дала өлкесіне көшуі баяндалған.

Summary

The article covers the position of the major political figures of Kazakhstan Alikhan Nurmuhamedovich Bukeyhanov to the resettlement process of the Russian peasantry in the Steppe Region, in the second half of the XIX - early XX centuries.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХЫН ОҚЫТУ: НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

(2012 жылдың 29 наурызы №1119 келісім-шарты бойынша ҚР БҒМ гранты аясында)

Байдильдина С.Х. – т.ғ.к., доцент

Бүгінде посткеңестік елдер Қазіргі заман тарихын (Современная история) жоғары оқу орындарында енгізуді қолға алуда. Бұл тарих ғылымы, тарихшылар үшін күрделі де маңызды проблеманың біріне айналып, тарихшы мамандардың алдына салмағы ауыр міндеттерді жүктеуде.

Кез-келген пәнді, курсты оқу үдерісіне енгізу алдында, ең алдымен, оның типтік бағдарламалары, оқу-әдістемелік құралдары мен оқулықтары дайындалып, оларды жарыққа шығару сияқты іс-шаралар жасалынуы тиіс екендігі баршаға мәлім.

Міне, осы себепті де бұл көрші Ресей Федерациясында ауқымды мәселе ретінде танылып, арнайы ғылыми конференциялар мен форумдарда талданып, тіпті жоғары оқу орындары жанынан арнайы оқу-ғылыми орталықтары жұмыс жасауда [1].

Тақырыптың өзекті де ауқымды мәселе ретінде танылуының өзіндік себептері де бар. Оған гуманитарлық ғылымдар саласы өкілдерінің тарих ғылымы қазіргі кезең тарихын оқыту барысында басқа ғылымдар саласы – саясаттану, экономика, әлеуметтану сияқты ғылымдарды қайталаумен шектелмей ме, зерттеу нысандары тоғыспай ма деген сауалдардан қауіптенеді екен. Сонымен қатар, «Қазіргі кезең тарихы шектен тыс саясаттандырылған, идеологияландырылған. Күні кешегі өткен немесе бүгінгі күн үдерістерін зерттеумен айналысушылар сол оқиғалардың куәгерлері мен замандастары болғандықтан, бұл олардың тарихи құбылыстарға баға беруде объективті ғылыми принциптерді сақтауына кедергі жасауы мүмкін...», - деген қауіптен де ада емес [2].

Ғалымдарды ойландырып отырған жайттың бірі - Қазіргі заман тарихының хронологиялық шеңбері. Профессор В.Л. Шейнис Қазіргі замандағы Ресей тарихының 1991 жылдан, тіпті 1985 жылдан емес, оның тарих алды кезеңінің («предыстория») 1953 жылға кетуі де мүмкін деген пікір айтады[2]. Ғалымның бұл

ойы тарихшылар үшін түсінікті болса керек.

Олай болса, Қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихы (Современная история Казахстана) үшін бұл кезең 1985 жылдан немесе 1991 жылдан басталуы тиіс? Бірнеше ұрпақ аңсаған, ұлттық мүдде мен тәуелсіздік үшін болған, кеңестік империя бұғауынан босау жолындағы толастамаған күрес тарихын, ел тарихын - ауыр да ұзақ жолды неге енгізбеске? Бұл студенттің - Қазақстан Республикасы азаматының бүгінгі тәуелсіздіктің қадір-қасиетін бағалап, құрметтей алуы үшін қажет-ақ.

Бүгінде біздер жалтақтап қарай беретін сол батыс елдерінде де Қазіргі заман тарихын ХХ ғасырдан бастауға тырысады. Жоғары білім алуда және одан кейінгі білімін жалғастыру (graduate schools) барысында тарихи курстар, қазіргі заман тарихын оқып-үйрену, оған деген құрмет те ерекше. Олар өз тарих курстары туралы ойларын былайша білдіреді: «This discipline of studies offers a broad perspective that offers flexibility, good analytical skills, good writing and speaking skills, capacity to identify, assess and explain trends and behaviors and great research skills. All these attributes are vital in a number of different occupations in the job market, so a graduate of **history has a wide range of jobs that he or she could be fit for**». [4]

Өткен жылдың шілде айында Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты бағдарламалық құжатындағы **«Қазақстан тарихы бойынша оқу жоспарларын, оқулықтар мен оқу құралдарын талдаудан өткізсін, оқу орындарында Қазақстан тарихын оқытудың мазмұны мен пішінін өзгерту жөнінде іс-шараларды жүзеге асырсын...»** [5], - деп берген тапсырма, сынына орай тарихшы-ғалымдар арасында қызу талқы басталды. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры Т.Төлебаев бүгінгі жоғары мектептегі жағдай туралы өз пікірін «Қазақстан тарихын қалай оқытқан дұрыс?» деген мақаласында «Бүгінгі таңда ЖОО-да тарихи білім беруде батыстық білім моделінің тек формальды параметрлерін - кредиттік жүйе, бакалавриат - магистратура - PhD және т.б. сияқты сыртқы формасы іске асырылуда...», - деп көрсеткен еді. [6] Шындығында да, біздің білім беру бағдарламаларымызда сол еуропалық немесе американдық университеттердегі тарих курстарын оқытудағы тәжірибелер мүлдем ескерілмеген.

Мәселен, Америка университеттерінде білім беру бағдарламаларына (болашақ тарихшылар емес) бірнеше тарихи курстар енгізіледі екен. Себебі, тарихи курстарға сұраныс, тарихи курстарды таңдау жоғары. Оның себебін американдық білім беру мекемелерінің басшылары, бағдарламалардың авторлары, тарих пәнінің оқытушылары былайша түсіндіреді: [7]

- Тарих басқару өнеріне үйретеді. Тарих курстарын, әсіресе, Америка қоғамының көшбасшылары және «индустрия капитаны» болғысы келетін алдыңғы қатарлы Америка университеттерінің студенттері таңдайды;

- Тарих әлем туралы, басқа қоғамдар туралы ілім-білім береді. Американдық студенттердің басым көпшілігі өздерінің мәдени дүниетанымының шектеулілігін түсінеді және бүгінгі жаһандану жағдайында табысты карьера жасау үшін бірнеше аймақ бойынша терең білім алу қажет деп есептейді. Осы жолда тарих - басты элементтің бірі;

- Тарих жоғары білімді әрі қарай жалғастыру (graduate schools) үшін тиімді. Заңгерлер үшін қоғамды, оның тарихын білу пайдалы екендігі түсінікті, сонымен қатар бұл білім болашақ дәрігерлер үшін де қажет, себебі, тарих жекелеген, нақты оқиғаларды зерттеумен айналысады. Әлемдегі ең үздік медицина мектебі саналатын Джон Хопкинс университетінде тарихтан табысты курстар оқытылады...

Мұндай практика көрші Ресей Федерациясында да қолға алынған [8].

Ал біздің елімізде, керісінше, жалғыз пән «Қазақстан тарихын» білім беру бағдарламаларынан алып тастауға ұмтылушылар табылуда. Олар оған сылтау ретінде Қазақстан тарихының мектеп бағдарламасында болуын алға тартады. Мектеп бағдарламасы мектеп оқушысының жас ерекшелігіне, ойлау деңгейі мен қабылетіне, жасөспірімге арналған. Мектеп түлегінің тарихтан алған білімі азамат пен патриоттың қалыптасу міндеттерін шешуде жеткіліксіз. Жоғары мектеп студенті, жеке басын куәландыратын жеке куәлікке ие, яғни Қазақстан Республикасының заңдары алдында жауапты азамат қана Отан тарихын, жалпы тарихи курстарды саналы түрде оқып-үйренуге, оны өз өмірінде пайдалануға ұмтылады, оған мүмдік алады. Бүгінде еліміздің мыңдаған азаматтары – студенттер, магистранттар шет елде білім алуға ұмтылса, мыңдаған азаматтар іс-сапармен шетелге шығады. Онда Қазақстан азаматтарын сан-қилы сұрақтар күтіп тұрады. Мәселен, Қазақстанның бүгінгі алып территориясы қайдан шықты, Кеңестер Одағының ыдырауымен пайда болған ба, неге қазақтар монғол нәсілдес емес, Қазақстанда ресми тіл – орыс тілі емес пе еді, қазақ тілі қайдан шыққан, т.б. [9] Бұл сұрақтарға мектеп түлегінің сауатты түрде жауап бере қоюы екіталай. Сондықтан, Ел Басы атап көрсеткендей, **«Қазақстан тарихын оқытудың мазмұны мен пішінін өзгерту жөнінде іс-шараларды жүзеге асыру»** сияқты іс-шаралармен айналысқан

абзал.

Мәселен, педагогикалық мамандықтардың бакалавриат – магистратура - PhD жүйесінде «Өзін өзі тану» пәні оқытылады және ол да мектептен басталады. Бұл түсінікті де. Білім алушының сана-сезімі, қабылеті, ойлау деңгейі, қоғамға, қоршаған ортаға, тіпті сол ілім-білімге көзқарасы, қатынасы, іс-әрекеті түрлі деңгейде өрбиді. «Қазақстан тарихы», жалпы тарихи курстардың жеке тұлғаны, ел азаматын, ел патриотын тәрбилеуде осы қатардан табылатындығында күмән жоқ.

Қазіргі замандағы Қазақстан тарихының басты бір тарихи кезеңі, әрине, Тәуелсіздік жылдар тарихы. Осы кезең бойынша 2012жылдың 29 наурызы №1119 келісім-шарты бойынша ҚР БҒМ гранты аясындағы «Тәуелсіз Қазақстан тарихынан E-learning ұйымдастыру үшін кәсіби цифрлік оқу материалдарын жасау» тақырыбындағы жобаға сәйкес біраз жұмыстар атқарылды [10]. Соның бірі «Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы» модулі бойынша жасалынған төмендегі жобасы болатын:

2- модуль. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы

1. Тәуелсіздік қарсаңындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы

Экономикадағы тоқырау құбылыстарының өршуі және әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың алғы-шарттары. 1985-1991 жж. қайта құру саясатының жүзеге асырылуы және оның салдарлары. Инфляцияның бұрын-соңды болмаған дәрежедегі теңдессіз өсуі, қорланған экономикалық потенциалдың күйреуі, жаппай жұмыссыздық пен кедейшілік деңгейінің артуымен сипатталған экономикалық құлдырау.

1986-1989 жж. экономикалық реформалар. Өнеркәсіп өнімі мен ұлттық кірістің өсу қарқынының қысқаруы. Рентабельді кәсіпорындар есебінен өзін-өзі ақтамайтын өнеркәсіптерді қолдау жүйесі, шығынды-өндіріс технологияларының жандануы. Ауыл шаруашылық өнімдері бағасының қисынсыз төмендетілуі.

Экономикалық саясат негіздерін өзгертпей экономиканы сауықтыру әрекеттері. Батыстың заманауи техникасын импорттаудың күшеюі. Өндірісте тәртіпті күшейту жолындағы шаралар. Елде нашақорлықтың, самогон қайнатудың, таксикоманияның, мемлекеттік қазынаға кірістің қысқаруына әкеліп соқтырған алкогольизмге (ішкілікке) қарсы кампания. Мемлекеттік емес меншік иелері – кооперативтер кәсіпорындарының қызметін заңдастыру.

Меншік қатынастарына түбірлі өзгерістер енгізбей «жоспарлы-нарықтық» экономиканы құрудың басталуы. Экономиканы басқару мүмкіндігінің шектелу белгілерінің күшейе түсуі, салааралық және республика аралық байланыстардың үзілуі (ажырауы).

Қазақстандықтардың өмір сүру деңгейінің төмендей түсуі. Г.Колбиннің кең ауқымды тұрғын үй құрылысы бағдарламасы. Жұмысшылардың жаппай ереуілдері.

1990-1991жж. экономикалық реформалар. Өкіметтің жүйелі нарықтық экономикаға өтуге ұмтылуы. Астыққа және нан өнімдеріне бағаның өсуі. Тауарларға сұраныстың артуы. Дефицит және бірінші кезектегі тұтыну өнімдерінің мөлшерлі бөлінуі. Экономикалық реформалардың сәтсіздіктерінің себептері. Қазақстан экономикалық апат жағдайында.

1990 ж. Қазақстанның егемендігін жариялауы. Нарыққа өтудің республикалық тұжырымдамасы. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандық жолы».

2. Қазақстан Республикасы экономикасының трансформациялануы және экономикалық реформалар нәтижелері

Экономиканы ырықтандырудың алғашқы кезеңі (1991-1993 жж.). Нарықтық қатынастардың қалыптасуы. Нарыққа өтудің жеделдетілген «талықсытпалы» монетарлы моделі. Бағаның күрт өсуі, барлық деңгейдегі төлем және қаржы дағдарысы, инфляцияның шарықтау деңгейі, өндірістің құлдырауы.

Әлеуметтік-экономикалық дағдарысты басқару механизмдерін іздестіру (1994-1998 жж.). Жекешелендіру бағдарламасы, оның кезеңдері және ерекшеліктері. Республиканың қаржы секторын реформалау және олардың елдің экономикалық әлеуетін қалыптастыру мен пайдалануға ықпалы. ҚР ұлттық валютасын енгізу. Жекешелендіру үдерісінің аяқталуы және экономиканың кәсіпкерлік секторының құрылуы.

Банк секторының қалыптасуы. Бюджет жүйесі мен әлеуметтік саладағы реформалар. Білім беру, денсаулық сақтау, зейнетақымен қамтамасыз ету, әлеуметтік қорғау жүйелерін реформалау. Нарықтық тұрпаттағы экономиканың қалыптасуы үшін құқықтық базаның құрылуы.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы. Үкімет пен Ұлттық Банк қызметтерін тұрақтандырудағы кезек күттірмейтін міндеттер. Елдің қаржы секторының тұрақтылығын қамтамасыз ету және қаржы тұрақтылығы туралы заңды қабылдау. 2009-2010 жж. арналған экономика мен қаржы жүйесін тұрақтандыру шараларының бірлескен іс-әрекеттер жоспары.

Қаржы тұрақтылығы, үлестік құрылыс, үлескерлер құқықтарын кепілдендіруді күшейту жөніндегі нормативті-құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар.

Жаңа Салық кодексін енгізу. Үшбірлікті міндетті шешу - бизнес үшін жалпы салық мөлшерін төмендету, шикізат өндіретін сектордағы кәсіпорындарға салынатын салық салмағын арттыра отырып шикізатты емес сектордағы кәсіпорындар үшін салық ахуалын жақсарту және салықтық басқаруды жетілдіру (1 қаңтар 2009 жыл). Өндірісті модернизациялау және кеңейту мүмкіндіктерінің артуы, өндіріске жаңа технологияларды енгізу.

3. Жаһандану үдерістерінің ұлттық экономикаға ықпалы: дүниежүзілік қаржы дағдарысы және «Жол картасы»

Әлемдік экономиканың жаһандану жағдайындағы даму Стратегиясы. 1997-1998 жж. әлемдік қаржы дағдарысының республиканың экономикалық дамуына ықпалы. Үкіметтің дағдарысқа қарсы шаралары.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясы – республика экономикасы мен социумының дамуының басты бағдары (1997 ж.). Дүниежүзілік экономикалық дағдарыс (2000-2007 жж.).

Қазақстан Республикасының дүниежүзілік нарықтық кеңістіктегі ықпалдастығының проблемалары.

Экономикалық дағдарыстың жаһандану жағдайында әлемдік қаржы жүйесін модернизациялаудың заманауи бағыттары.

Жаһандық экономикалық дағдарыстың салдарлары және одан шығу шаралары. Ұлттық экономиканың сыртқы ресурс көздері – шикізатқа жоғары баға, шетелдік банктердің «арзан» несиелері есебінен дамуы. Дамудың ішкі көздерін іздестіру. «Самұрық-Қазына» Ұлттық әл-ауқат қоры» холдингінің құрылуы. Халықаралық маңызы бар «үдемелі» жобаларды жүзеге асыру үшін барлық даму институттарының қызметтерін үйлестіру.

«Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы. Кәсіпкерлік әлеуетінің күшеюі. 2020 жылға дейінгі Қазақстан дамуының Стратегиялық жоспарын жүзеге асыру. Қазақстан Республикасының 2010-2014 жж. арналған жеделдетілген индустриалды-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру механизмдері.

Экономиканың шикізаттық емес секторлардағы аймақтық кәсіпкерліктің тұрақты және теңгерімді өсімін қамтамасыз ету.

Ауыл шаруашылығының тұрақты дамуының стратегиялық басымдығы мен инновациялық механизмі. Ғаламдық экологиялық-экономикалық қайшылықтар жағдайындағы ауыл шаруашылығы дамуының парадигмасы.

4. Инвестициялық үдерістердің қалыптасуы мен реттелуі және оның елдің экономикалық дамуына ықпалы

Инвестициялық үдерістердің экономикалық дамуының басты шарттары мен факторлары. Мемлекеттің инвестициялық саясаты. Экономиканың жекелеген салаларында инвестициялық қаржыларды пайдалану және шетел инвестициялары көлемінің өсу бағыттары. Отандық және шетелдік инвестицияларды тартуда ынталандырудың аймақтық тетіктерін қалыптастыру. Шетелдік компаниялар, фирмалар өкілдері, жекелеген кәсіпкерлер Қазақстанның инвестициялық климаты туралы. Тиімді геосаяси жағдай: саяси ахуал мен ұлтаралық қатынастардың тұрақтылығы. Алматыда өткен «Қазақстандық инвестициялық саммит» Бірінші Форумы (маусым, 1997ж.).

Шетел инвесторлары үшін аса тиімді жағдайлардың жасалынуы. Мұнай-газ шығару, басқа да шикізат ресурстарын өндіру салаларындағы инвестиция. Негізгі капиталға инвестицияның өсу қарқынының күрт төмендеу үрдісі. Шетел капиталы түсімі жолындағы түйінді кедергілер: республиканың ерекше континентальдығы, дәстүрлі сыртқы нарықтан, негізгі инвестор-мемлекеттерден салыстырмалы алшақ-тығы, жалпы көлік байланысы мен инфрақұрылымның нашар дамуы. Субъективті сипаттағы кедергілер.

Қазақстан экономикасындағы шетел инвестициялары. Қазақстан және халықаралық экономикалық ұйымдар. ЕврАзЭС аясында Кеден одағының құрылуы. ЕврАзЭС-тің дағдарысқа қарсы қорының ұйымдастырылуы. ЕврАзЭС жоғары технологиялар Орталығының құрылуы. ЕврАзЭС біртұтас көлік кеңістігі-

нің қалыптасуы. ЕврАзЭС мемлекеттерінің жалпы энергетикалық нарығы. 2012 жылдың 1 қаңтарынан Біртұтас энергетикалық кеңістік құру жөніндегі Келісімге қол қою.

Қазақстанның сыртқы сауда байланыстарының қалыптасуы мен дамуы. Қазақстан және аймақтық экономикалық ұйымдар. БҰҰ жанындағы экономикалық сектор. Қазақстанның қоршаған ортаны қорғау бойынша БҰҰ-ның даму Бағдарламасымен ынтымақтастығы, Арал, Каспий, Семейдің экологиялық проблемаларын шешуге қатысты шаралары. Қазақстан Азия және Тынық мұхиты өңіріне арналған экономикалық және әлеуметтік комиссия (АТМЭЭК-ЭСКАТО) мүшесі.

Қазақстан экономикасындағы халықаралық қаржы ұйымдарының ролі. «Қазақстан Республикасының Халықаралық Валюта Қорына мүшелігі туралы», «Қазақстан Республикасының Халықаралық қайта құру және даму банкіне мүшелігі туралы», «Қазақстан Республикасының халықаралық қаржы корпорациясына мүшелігі туралы» және т.б. Зандары.

5. Қазақстан дамуының әлеуметтік векторлары. Экономикалық реформалардың әлеуметтік салдарлары

Қазақстанның қоғамдық-экономикалық жүйесінің трансформациялануы: әлеуметтік қатердің жоғары деңгейі. Жұмыссыздық, қымбатшылық, тиісті медициналық көмек және сапалы кәсіби білім алуға байланысты проблемалар. Көші-қон қозғалысы. Елдегі орташа өмір сүру ұзақтығының төмендеуі.

Қазақстан – 2030 мемлекеттік бағдарламасы аясындағы әлеуметтік реформалар (1997 ж.). Қазақстан Республикасы тұрғындарын әлеуметтік қорғау Тұжырымдамасы (2001 ж.). Мемлекеттік бюджеттегі әлеуметтік кепілдіктердің біртіндеп өсуі.

Егемендік жағдайындағы тұңғыш халық санағы (1999 ж.). Жалпы халық санының құрамындағы ұлттардың үлестік салмағының азаюы.

Әлеуметтік саясаттың басты бағыттары:

- зейнеткерлерді, мүгедектерді, көп балалы отбасыларын, балалар мен жастарды, басқа да әлеуметтік жағдайы төмен азаматтарды әлеуметтік қорғау мемлекеттік саясатын жүзеге асыру;

- экономикалық және әлеуметтік қайта құруларды жүзеге асырудың басты факторы ретінде кәсіпкерлердің әлеуметтік тобын қалыптастыру;

- әлеуметтік қорғаудың қосымша тетіктері ретінде әртүрлі сақтандыру жүйелерін дамыту.

Ауқымды әлеуметтік реформалар. Денсаулық сақтау, білім беру саласындағы әлеуметтік реформалардың нәтижелері. Халықтың әл-ауқатының жақсаруы, білім беруді жаңғырту, оның сапасы мен қолжетімділігін арттыру, Бірыңғай ұлттық денсаулық сақтау жүйесін қалыптастырудың аяқталуы. Әлеуметтік саясатты жүзеге асыруға ықпал ететін факторлар.

Қоғамды реформалау тұжырымдамасын дайындау қажеттілігі, оның зияткерлік-адамгершілік сипаты, республика азаматтарының шығармашылық қабілеті мен дарынын дамыту және пайдалану жолдары мен механизмдері. «Интеллектуалды ұлт» стратегиялық бағдарламасы. Ұлттың әлеуметтік-экономикалық жағдайын, оның білім деңгейі, руханилығы мен денсаулығын жақсартудың жолдары.

ҚР әлемнің неғұрлым дамыған және бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына ену жолында. Қазақстан Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы жолында.

Жоғары білім берудегі өзекті мәселенің бірі қоғам өміріне белсенді түрде араласатын, туындаған мәселелерді шешу жолдарын іздестіруге қабылетті, өзіне әлеуметтік жауапкершілік ала алатын, ел азаматтарын - мамандарды даярлау. Бұл мәселелерді шешудің бір көзі әлемдік практика көрсетіп отырғандай, қашанда тарихи пәндер болмақ.

1. *Для преподавания современной истории России в вузах и школах, необходимо задействовать последние достижения в области мультимедиа. www.studyguide.ru/news.php?id=696 ; Конференция «2012 год – год истории в России. Актуальные проблемы изучения и преподавания истории в высших учебных заведениях». History.spbu.ru/1/3/2711; Безбородов А.Б. Отечественная история новейшего времени: 1985-2008 / А.Б.Безбородов, Л.М.Дробизева, Н.В.Елисеева, В.Д.Зиминова, Т.Ю.Красовицкая, О.В.Павленко. – М.: РГГУ, 2009.; Международная конференция «История современной России: проблемы, документы, факты (1985-1999 годы)».*

2. Шейнис В.Л. Курс постсоветской истории: хронологические рамки, структура, научный и политический контент [Электронный ресурс] / В.Л. Шейнис // История постсоветской современности: проблемы изучения и преподавания. Электрон. дан. – (Текстовый файл). – Internet Explorer 6.0. – Загл. с титул. экрана. – URL: <http://unc.rsgu.ru/article.html?id=90360>

3. Международная научная конференция «История постсоветской современности: проблемы изучения и преподавания» ap.rsu.ru/news.html?id=78573

4. [Contemporary British History - Kings College London - United Kingdom mastersportal.eu...browse...contemporary...history.html](http://Contemporary_British_History_-_Kings_College_London_-_United_Kingdom_mastersportal.eu...browse...contemporary...history.html); Kate Bradley. *Contemporary Britain*. 2010; [Institute of Contemporary British History | facebook.com](http://Institute_of_Contemporary_British_History_facebook.com)...of-Contemporary-British-History; С.Байдильдина. Ұлыбританияға сапардан. 29 шілде-26 тамыз, 2012 жыл.

5. Назарбаев Н.: Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам www.inform.kz/kaz/article/2478341;

6. Т.Төлебаев. Қазақстан тарихын қалай оқытқан дұрыс? // Айқын. №181 (2092), 27.09.2012. 5-бет

7. [Преподавание истории в вузах www.politmemo.ru/o_reforme/histoty_vuz/](http://Преподавание_истории_в_вузах_www.politmemo.ru/o_reforme/histoty_vuz/)

8. «Цивилизационное разнообразие современного мира», «Мировая цивилизация до и после “миллениума”», «Экономические реформы в России 1992-2008 гг. и их социальные результаты», «Государственное управление и политика России в 1992-2008 гг.», «Интеллектуальная история XX века», «Россия и Запад: история взаимных представлений», «История государства в России в сравнительно-исторической перспективе», «Российская экономика: прошлое и настоящее», «Сравнительная история империй XIX-XX веков», «Реформы и революции в истории России», «История геноцидов XX века», «Фашизм и сталинизм», «История мусульман в России».

9. Байдильдина С. Ұлыбританияға сапардан. 29 шілде-26 тамыз, 2012 жыл

10. Kenjebaev G.K., Dalayeva T., Baidildina S. *Problems of formation of E-Learnig content in the historical education of the Republic of Kazakhstan // International Perspectives on Education. BCES Conference Books, Volume 10. Sofia: BCES. Pages xvi + 448; ISBN 978-954-92908-1-3.; Dalayeva T., Baidildina S. «The experience of creating digital educational resources on the History of Kazakhstan for secondary schools» // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки» - 2012. – № 2(33); Далаева Т.Т., Байдильдина СХ.; Интернет ресурсы и проблемы истории независимого Казахстана. // Ақпараттық-коммуникациялық технологияларының мүмкіндіктері мен Отан тарихының мәселелері: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 12 желтоқсан 2012 ж №- Алматы: Қазақ университеті, 2012. - 194 б. - 103-107 бб.*

Резюме

Статья посвящена проблеме внедрения современной истории Казахстана в образовательную программу Высшей школы. В статье подвергнут анализу опыт преподавания современной истории страны и исторических курсов в системе Высшего образования в постсоветских государствах и за рубежом.

Предлагается альтернативный вариант программы по социально-экономическому развитию Республики Казахстан. Работа выполнена в рамках государственного гранта «Создание профессиональных цифровых учебных материалов по истории независимого Казахстана для организации E-learning».

Summary

The article deals with the introduction of the subject of the contemporary history of Kazakhstan in the educational programs of higher education. The article looks at how the contemporary history and historical courses are taught in the higher education institutions in post-Soviet states and other foreign countries.

An alternative version of the program for economic and social development of the Republic of Kazakhstan is offered. The work is a part of the state grant "Creating professional digital training materials on the history of independent Kazakhstan to organize e-learning».

ЖАЛПЫ ТАРИХ **ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ЖАПОНИЯ АРАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Абжаппарова Б.Ж., Какенова Г.М. – Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ шығыстану,
халықаралық қатынастар кафедрасының профессорлары, т.ғ.д.

Қазіргі жаһандану кезеңінде әлемдік даму үрдісіндегі басты мәселелердің бірі – мемлекетаралық қатынаста тұрақты, тең дәрежелі байланыс орнату. Осы тұрғыда тәуелсіз Қазақстанның әлемдік экономика мен саясаттағы ықпалды мемлекеттердің бірі Жапониямен қарым-қатынас орнауын талдау мен сараптау өзекті мәселе.

Жапония Қазақстанның тәуелсіздігін 1991 жылдың 28 желтоқсанында мойындады. Саяси қатынастардағы екіжақты саяси диалогтың бастамасын 1992 жылдың мамырындағы Жапония Премьер-министрінің орынбасары - Сыртқы істер министрі М. Ватанабэнің Қазақстанға сапары негізін қалады [1, 184 б.]. Екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылдың 26 қаңтарында орнатылды. Жапонияның Елшілігі 1993 жылы Алматыда ашылып, 2005 жылдың қаңтарында Елшілік Астанаға көшірілді. 1997 жылдың ақпанынан бастап Токиода Қазақстан Республикасының Елшілігі жұмыс істейді. 2007 жылдың сәуір айынан бастап Қазақстан Республикасының Жапониядағы елшісі қызметін А. Камалдинов атқаруда. 2010 жылдың қыркүйек айынан бастап Жапонияның Қазақстандағы елшісі Юдзо Харада.

Дипломатиялық қатынастардың тереңдеуіне 1994 жылғы 6-9 сәуірдегі Н.Ә. Назарбаевтың Жапонияға арнайы іс-сапары серпін берді. Іс-сапар барысында негізгі құжаттар мен ноталарға, ортақ келісімдерді растайтын мәлімдемелерге қол қойылып, Қазақстан тарапынан жасалынып жатқан реформалар жапон үкіметінен үлкен қолдау тапты. Келесі саяси маңызды құжаттар 1999 жылы 5-8 желтоқсандағы Н.Ә. Назарбаевтың екінші сапары барысында қабылданып, екі ел арасындағы стратегиялық серіктестік деңгейі белгіленген Қазақстан Республикасы мен Жапония арасындағы достық және әріптестік жөніндегі Ортақ мәлімдемеге қол қойылған болатын [2, 166 б.].

Аталмыш келісімдер шеңберінде 1997 жылы Қазақстан Республикасына Кейдзо Обути бастаған жапон делегациясының іс-сапары жасалынды. Болашақ Премьер-министр К. Обутидің Орталық Азия мен Ресейге сапарларында жасаған мәлімдемелері мен зерттеулері кейін жапондық сыртқы саясаттағы «Еуразиялық дипломатия» концепциясына енгізілді. Аталмыш «Еуразиялық дипломатия» концепциясын 1997 жылы 24 маусымда «Кейдзай доюкай» жапондық экономика-қоғамдық топ алдында жасаған баяндамасында Премьер-министр Рютаро Хасимото жариялады. Жапон үкімет басшысы Орталық Азияға қатысты сыртқы саясаттағы дипломатиясын 3 бағытқа бөлген болатын. Алғашқы бағыт – өзара сенім мен түсінушілікті тереңдету болса, екінші бағыт – экономикалық әріптестік пен аймақты гүлдендіруді қамтамасыз ету барысындағы табиғи ресурстарды игерудегі серіктестік деп дәйектелді. Үшінші бағыт ретінде ядролық қаруды таратпау арқылы аймақта қауіпсіздік пен бейбітшілікті сақтау, демократияландыру мен тұрақтандыру алынды [2, 166 б.].

Концепцияның логикалық жалғасы ретінде 2002 жылғы 12 сәуірдегі Қытайда өткен Боаос форумындағы Жапония Премьері Д. Коидзумидің жолдауын қарастыруға болады. Аталған форумда Премьер Азия құрлығының энергоресурстарға деген сұранысы артып тұрған замандағы энергетикалық әлеуеті мол Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынастарды тереңдету мен дамытудың маңыздылығы мен қажеттілігін атап өтті.

Сонымен қатар, Қазақстан мен Жапония арасындағы өзара келісім халықаралық қауіпсіздік саласында өз сәйкестілігін тауып келеді. Қазақстанның ядролық қаруды таратпау Келісіміне (ЯҚТК) қосылуы мен өз территориясында ядролық қаруды жою туралы шешімі жапондық үкімет тарапынан үлкен қошеметпен қабылданды. Аталмыш елдің арнайы жұмыс тобы отырыстарында бақылаушы ретінде қатысуын соның

айғағы ретінде қарастыруға болады. 1 кесте. [3, б.]

Жапондық импорт тауарлары мен Қазақстандық экспорт

Жапония нарығына шығарылатын потенциалды Қазақстандық экспорт						
Жапондық импорт тауарлары	Импорт көлемі	Жыл сайынғы өсім	Әлемдік импорттағы үлесі	Ранг	Қазақстан экспорты 2009-2010	Әлемдік экспорты
Барлығы (топтар)	622 243,3	13	4,4	6	803,9	71 183,5
25-27. Минералды тауарлар	197 475,8				0,0	50 934,5
02-24. Жануарлар өсімдік әлемі тауарлары	18 424,1				1,1	1 776,2
28-39. Химия және басқа да өндірістік материалдар	16 000,6				4,6	2 247,4
72-81. Металл өнімдері	14 964,6				797,7	3 734,7
85, 95. Тоқтар, физикалық материалдар, ойыншықтар	8 878,2				0,0	1,6
51-61. Текстиль	6 977,0				0,0	204,3
71. Қымбат металдар, және олардан жасалынатын бұйымдар	3 202,2				0,0	325,6
41. Тері материалдары	204,5				0,0	424,0

Екі ел арасындағы маңызды әріптестік – халықаралық ұйымдар негізінде де жүргізіліп келеді. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың БҰҰ БА 50-ші сессиясындағы баяндамасында мәлімдегендей, Қазақстан Жапонияның БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі ретінде қабылдау және БҰҰ Жарғысына бірқатар өзгерістер енгізу қажеттігін қолдайды. Қазақстан тарапы БҰҰ әйелдерге қарсы дискриминацияны жою Комитетіне (CEDAW) 2002-2003 жылдарға Жапония ұсынған Ф.Сайго кандидатурасын қолдау жөніндегі ұсынысын қабыл алды [4, 479 б.].

2002 жылы Жапонияның Сыртқы істер вице-министрі Сейкен Сугиураның бастамасымен «Жібек жолы энергетикалық миссиясы» сапары болып өтті. Аталмыш миссия мүшелері ҚР Президенті Әкімшілігі, Үкіметі және Энергетика және минералды ресурстар министрлігі, ҚР индустрия және сауда министрлігі өкілдерімен энергетика саласы бойынша бірқатар семинарлар өткізіп, пікір алмасты. Сонымен қатар, осы жылы Жапонияның Орталық Азия бойынша ғылыми-зерттеу институтының (CARI) басшысы Юрико Коике өз сапарымен келіп кеткен еді.

2002 жылы 3-7 желтоқсанда Жапония СІМ Йорико Кавагучидің арнайы шақыруымен ҚР Мемлекеттік хатшысы- СІМ Қ.Тоқаевтың ресми сапары болып өтті. Ресми сапар барысында Қ.Тоқаев Премьер-министр Д.Қоидзуми, СІМ Й.Кавагучи, Экономика, индустрия және сауда министрі Т.Хиранума, Сыртқы Істер вице-министрі Т. Яно, Халықаралық әріптестік Банкі Басшысы (JBIC) К.Шинозава, Халықаралық әріптестік агенттігі Президенті (JICA) Т.Каваками, Сыртқы сауда ұйымы Президенті (JETRO) О.Ватанабэ, экс-Премьер министр Р.Хасимото бастаған қазақ-жапон достастығы парламенттік лигасымен кездесулер өткізді [4, 482б.].

Екі ел арасындағы әріптестік негізінен жапон үкіметі Дамуға Ресми Көмек бағдарламасы бойынша жүзеге асып келеді. Аталмыш бағдарлама аясында қайтарымсыз қаржылық көмектер (гранттар), техникалық қамсыздандыру жүйелері өз қызметін жалғастыруда. Жапония Дамуға Ресми Көмек бағыты бойынша ең үлкен донор-ел саналады. Бүгінгі күні осы бағдарлама бойынша Қазақстанға 624 млн. доллар көлемінде жапон капиталы айналымда жүр. Оның 550 млн. доллар көлеміндегі бөлігі Халықаралық әріптестік Банкі қаржысы болып табылады. Бағдарлама бойынша техникалық жобаларға 40 млн.доллар, гуманитарлық салаларға 34 млн. доллар көлемінде қаржы бөлінген.

Жапон үкіметінің JBIC, JICA халықаралық әріптестік агенттіктері Қазақстанға әр сала арқылы қайтарымсыз капитал түрінде көмек көрсетуде. JBIC кредиттік бағыты бойынша Қазақстанда Дамуға Ресми Көмек бағдарламасына сай 4 жоба қаржыландырылған:

1 «Теміржол транспорты қуатын арттыру және дамыту (Достық станциясы – I фазасы)»

Жалпы сомасы 76,4 млн. доллар тұратын жоба JBIC кредиттік бағыты бойынша 60 млн. доллар көлемінде көмек алған болатын. Бүгінде «Чори» компаниясы Достық станциясының II фазасын салу жөніндегі өз жобасын қайтадан ұсынып отыр.

2 «Семей қаласында Ертіс өзені арқылы көпір салу құрылысы»

Жалпы сомасы 251 млн. доллар тұратын аталмыш жобаның 175 млн. доллар көлеміндегі капитал салымы кредиттік жүйе арқылы берілді. Көпір 2000 жылы 16 қазанда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қатысуымен салтанатты түрде ашылды.

3 «Астана қаласындағы халықаралық аэропортты реконструкциялау жобасы»

Жалпы сомасы 208,1 млн. долларды құрайтын жобаның 156 млн. доллар көлеміндегі бөлігін JBIC кредиттік бағдарламасы қаржыландырды. Кредиттің қайтарым уақыты – 30 жыл уақытқа белгіленді. Сонымен қатар, «Ақтөбе – Қарабұтақ –Қостанай обл.», «Атырау-Орал» жолдарын реконструкциялауға 2001-2005 жылдары «Ниппон кей» консорциумы қатысқан болатын.

4 «Астана қаласындағы сумен қамтамасыз ету, суды бөлу жүйесін модернизациялау жобасы»

Аталмыш жоба «Астана қаласын дамыту жоспары» бойынша JICA агенттігімен бірлесе отырып, сумен қамтамасыз ету жүйесін дамытудың жаңа жобасы болып табылады. Жалпы сомасы 215,7 млн. долларды құрайтын жобаның 213,6 млн. доллар көлеміндегі капитал жүйесін аталмыш агенттік 30 жылдық кредиттік салым түрінде қаржыландырды [4, 485 б.].

Инвестиция салымдары бойынша Жапонияның үлесі елімізде төменірек. ҚР барлық шетел инвестициясы көлемінің тек 3,4 пайызын құрайды. Ұлттық банк мәліметтері бойынша жалпы инвестиция 668 млн. долларды құраса, оның ішінде тура инвестиция – 288 млн. доллар, сауда кредиттер – 380 млн. доллар көлемінде жүзеге асып отыр.

Экономикалық диалогты дамыту әрі тереңдету мақсатымен 1993 жылы құрылған екіжақты сауда-экономикалық әріптестік жөніндегі Комитет аясында тұрақты түрде отырыстар өткізіліп келеді. 2002 жылы Мемлекеттік хатшы Қ.Тоқаев пен «Митсубиси Корпорейшн» компаниясы Аға кеңесшісі С.Махо-

раси басшылығымен Жапонияның белді компаниялары арасында екіжақты қарым-қатынастардағы маңызды мәселерді анықтап, қазақ-жапон экономикалық әріптестігінің жаңа перспективаларын қарастыру жолдарын талдап өтті.

Екі ел арасындағы әріптестікке «*Атырау мұнай өңдеу зауыты реконструкциясы*» жобасы төңірегіндегі ортақ келісім тың серпіліс берді. Ортақ жобаларды іске асыру келісімі 1998 жылы қабылданып, сол арқылы жапондық «Марубени Корпорейшн» компаниясы аталмыш жобаны өз қаржыландыру жүйесіне қосты. «Марубени» компаниясы ЖВІС кредиттік бағытымен қатар 15 пайызын өз капиталынан салды. Қазақстан тарапынан серіктес компания ретінде «ҚазМұнайГаз» ЖАҚ белгіленіп, жобаның жалпы сомасы 308,8 млн. доллар құрады.

«*Каспий теңізінің қазақстандық секторы шельфін құрылымдау*» жобасы 1993 жылы қазақстандық «ҚазақКаспийШельф» АҚ мен шетел компаниялары (Аджив, Бритиш Петролеум, Статойл, Мобил, Шелл и Тоталь) арасындағы Каспий теңізі шельфін құрылымдау концорциумы жөніндегі келісім аясында қабылданған болатын. Аталмыш концорциум мүшесі ретінде Жапонияның «ИНПЕКС» қатысып, 1/12 бөлігіне ие болды.

«*Орал ТЭЦ-де энергосақтау көздері жобасы*» - 2002 жылы Батыс Қазақстан облысы мен жапондық «Жаңа энергия көздерін дамыту ұйымы» (NEDO) арасындағы ортақ Меморандум негізінде жүргізіле бастады. Жалпы жобаның сомасы – 15 млн. доллар көлемінде қарастырылған еді. Сонымен қатар, келесі инвестициялық жоба ретінде - Газотурбиналық құрылымның салынуын айтуға болады. Аталмыш жоба БҰҰ конвенциясының климат өзгеруі жөніндегі Киото келісімі аясында жүргізілмек. Қазақстан тарапынан өтемақы ретінде 2008-2012 жылдар арасында жыл сайынға көлемде 62 мың тонна CO2 ресурсына квота берілмек. Жапония тарапынан Қазақстанға қуаттылығы 25 МВт құрайтын утилизаторлы газотурбиналық құрылымды салу және пайдалануға қалтыру жұмыстары жүргізіледі. Жобаны жүзеге асырушы компания ретінде құрылғыларды монтаждау әрі тасымалдаумен айналысатын "Tohoku Electric Power Co." таңдалынып алынды [5, 48 б.].

Жапония мен Қазақстан арасындағы экономикалық саламен қатар гуманитарлық, мәдени-рухани, ағарту салалары арасындағы байланыс жыл сайын дамып келеді. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің Жапония іс-сапары барысында Қазақстан жерінде қаза тапқан жапондық әскери тұтқындарды еске сақтау мақсатымен жарияланған кітапты табыс етті. 1999 жылы Жапонияда "Эн-Эйч-Кей Пабблишинг" баспасы шығарған «Біздің ортақ үйіміз - Еуразия» кітабында Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан -2030» стратегиясы жарық көрді [4, 486 б.].

Жапон Үкіметі ІСА бағыты бойынша мәдени, білім гранттарын бөлініп келеді. Алматы Мемлекеттік университетіне, Абай атындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театрына, «Медеу» мұз айдынына, Абылайхан ат. ҚазӘТМУ, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-не, Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясына және Қазақ Ұлттық Өнер университетіне арнайы құрал-жабдықтар түрінде бірнеше гранттар бөлініп, студенттер мен оқытушылар қолданысына берілді.

Жапония БҰҰ БА резолюциясының Семей аймағына қатысты резолюциясының авторларының бірі ретінде белгілі. 1999 жылы Токиода Семей полигон аймағы мәселесі бойынша халықаралық конференция өткізу шарасына мұрындық болып, 2000 жылы аталған аймаққа қайтарымызсыз 6 млн. доллар көлеміндегі медициналық құрылғылар мен жабдықтарды табыс етті. Ядролық сынақтар зардаптарын азайту мен жою мәселесі бойынша бірқатар істер атқарылған болатын. 1998 жылы қол қойылған Семей Мемлекеттік Медицина академиясы мен Нагасаки университеті арасындағы ғылыми әріптестік жөніндегі Келісім әлі күнге өз жемісін беріп келеді. Хиросима мен Нагасаки қаласының ғылыми орталықтарының эксперттері жыл сайын Семей өңірін бақылау жұмыстарын жүргізуде.

Жапонияның Орталық Азияға қатысты жүргізіп отырған саясаты соңғы жылдары зерттеушілердің тұрақты қызығушылығын тудырып келеді. Осы тақырыпта жыл сайын әр түрлі зерттеулер жарық көріп, Орталық Азияға қатысты Жапонияның стратегиялық жоспарларына талдаулар жүргізілуде. Аралығына бірнеше жылдар салып, жапондық үкімет Орталық Азиялық мемлекеттерге қатысты бағдарламаларын жария етуде.

1991-2007 жылдар аралығында Қазақстан мен Жапония қарым-қатынастары төмендегі бағдарламалар шеңберінде дамыған болатын:

- 1993 жылы – *Орталық Азия елдерінің Экономикалық әріптестік және даму ұйымына кіру инициативасы* - Дамуға Ресми Көмек (ОПР) бағдарламасы арқылы аймақ елдерінің қаржылық көмек алуына жол ашты.

- 1997 жылы - Жапония, Ресей және Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық және саяси

әріптестікті нығайту мақсатында «Еуразиялық дипломатия» бағдарламасы жарияланды. Өзара пайда, сенім және ұзақ мерзімді перспектива – аталған бағдарламаның басты принциптері ретінде бекітілді.

- 1998 жылы – Демократиялық қайта құрулар мен экономикалық реформалар, транспортты инфра-структура мен табиғи ресурстарды игеру салаларындағы әріптестікті тереңдету мақсатымен «Жібек жол дипломатиясы» бағдарламасы жарияланды.

- 2004 жылы – «Орталық Азия + Жапония» бағдарламасы. Аталмыш бағдарламаға сәйкес министрлік басшыларының және аймақтық қарым-қатынас ведомстволарының кездесулерін тұрақты ұйымдастыру шараларын өткізіп тұру көзделді.

- 2006 жылы – «Орталық Азияның бейбітшілік пен тұрақтылық дәлізіне трансформациялануы» бағдарламасы жарияланды. Басты мақсаты ретінде ортақ құндылықтарға құрылған қатынастарды сақтау әрі дамыту, ашық аймақтық әріптестікті тереңдету саналады [6, 186 б.].

Аталған бағдарламалар аясында іс жүзінде жаңа тәуелсіздігін жариялап, жаңа дамуға бет алған елдерге экономикалық, гуманитарлық салада қомақты көмек көрсетілді. Азия-Тынық мұхиты аймағының көшбасшылығынан үміткер Жапония Орталық Азия елдерімен қарым-қатынастарды бастауда аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылық мәселесіне аса мән берген болатын. Алғаш тәуелсіздік алған жылдары жақын қарым-қатынастарды бастауға имене қараса, уақыт өте келе тұрақтылыққа негізделген саясатын жүргізуді тереңдете бастады.

Қазақстанда тәуелсіздік алғалы саяси тұрақтылық пен бейбіт дамуға негізделген бағыт таңдалынып алынып, 20 жылдан астам уақыттан бері көлемде жүргізілген реформалар өз нәтижесін беріп келеді.

Дегенмен, Қазақстан мен Жапония қарым-қатынастары 90-шы жылдардан бері қарай тек бір деңгейде жүргізіліп келетінін айта кеткен жөн. Тауарайналым мөлшері мен инвестиция көлемі басқа шет ел мемлекеттерімен салыстырғанда мардымсыз күйде қалып келеді. Қазақстаннан Жапонияға шикізат ресурстары, минералды жағармай, феррросплав, титан, корғасын, сирек кездесетін металдар экспортқа шығарылса, әуе және су транспорттары, автомобиль, құрылғылар мен тұрмыстық техника, химия өндірісі, текстиль, т.б. өнімдер импортталады.

2 кесте.[5, 18 б.]

Жапония импорты мен экспортының арасалмағы

	2001 ж.	2002 ж.	2003 ж.	2004 ж.	2005 ж.	2006 ж.
Жапония экспорты	8,874	11,499	11,472	20,036	19,409	29,155
Жапония импорты	12,724	12,349	17,912	26,596	36,914	38,544
Барлығы	21,598	23,848	29,384	46,632	56,323	67,699
Өткен жылмен салыстырғандағы өсім (%)		10.4	23.2	58.7	20.8	20.2

Аталған әріптестікте бастамалар көбіне жапондық үкімет тарапынан жасалынып келеді. Осы тұста Қазақстанның көпвекторлы саясатының аясында Жапонияға қатысты қабылданған арнайы бағдарламалардың аз екенін баса айта кеткен жөн. Екі ел арасындағы экономикалық қатынастар жапондық компаниялардың Қазақстандағы кен орындарын игерудегі қызығушылығымен байланысып жатыр.

2008 жылғы 18-22 маусымда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Жапонияға үшінші ресми сапар жасады. Сапар нәтижесі екі ел арасындағы стратегиялық әріптестікті нығайтуға септігін тигізді. Сапар шеңберінде Император Акихито екіжақты қарым-қатынастар мен достықтың дамуына қосқан үлесі үшін ҚР Президенті Н.Назарбаевқа Жапонияның ең жоғарғы мемлекеттік наградасы – Үлкен лентадағы Хризантема орденімен марапаттады. Өз алдына, екі халықтың арасындағы достық пен өзара түсіністікті нығайтуға қосқан жеке үлесі үшін Жапония Императоры Қазақстанның ең жоғарғы мемлекеттік наградасы – «Алтын Қыран» орденімен марапатталды. Екі ел арасында жоғарғы деңгейдегі тұрақты саяси диалог орнатылған.

Алайда елдер арасындағы экономикалық қатынастардағы арнайы келісімдердің жоқтығы кедергі туғызып отыр. Аталған мәселелер осы кезеңдегі екі елдің Сыртқы істер министрлері М.Тажин мен М.Коумура кездесуінде талқыланып, «Екілей салық салынудың алдын-алу және кіріске салық төлеуден жалтаруды тоқтату Конвенциясын» қабылдап, меморандумға қол қойды. Индустрия және сауда министрі В.Школьник пен Жапонияның Экономика, сауда және министрі А.Амара «Сауда және инвестиция

саласындағы өзара әріптестік Меморандумына» қол қойды. Соңғы қабылданған аталмыш меморандумдар нәтижесінде Kansai denryoku ("Кансай дэнреку") мен Sumitomo shoji ("Сумитомо седзи") компаниялары «Ұлттық атом компаниясы «Қазатомпроммен» бірігіп, 2010 жылдан бастап АЭС-на ядролық жағармай өндіру жұмыстарын бастады. Келесі бір маңызды құрылым ретінде Sumitomo shoji ("Сумитомо седзи") және «Кэпко» компанияларының «Батыс Мынқұдық» уран өндіру орнын игеру бастамаларын айтуға болады [7, 35 б.].

Алғашқы кезеңде жапон бизнесмендерін Қазақстанның шикізат салалары, әсіресе пайдалы қазба байлықтары қызықтырды. Алайда қазіргі уақытта шикізат қана емес, өңдеу, ауылшаруашылығы салаларында жапондық компаниялардың алдыңғы қатарлы технологиясын пайдалануға үлкен маңыз берілуде. Қазіргі уақытта «Қазатомпром» қазақстандық компаниясы «Марубени корпорейшн» және «Сумитомо корпорейшн» компанияларымен бірге уранды өңдеу, ал «Тошиба» компаниясымен сирек кездесетін жерасты металлдарын өндіру жобаларын жүзеге асыруда.

2010 жылы Қазақстандағы жапон инвестицияларының көлемі 603,3 млн. АҚШ долларын құраса, ал тәуелсіздік жылдары инвестициялардың көлемі 3 млрд. 401,3 млн. АҚШ долларына жетті [8]. Көптеген жапондық компаниялар Қазақстанда өз өкілдіктерін ашуға құлшыныс білдіруде. Жапония іскер топтары өкілдері Қазақстанда бизнестерін кеңейтіп, инвестицияларын орналастырғысы келеді, алайда көптеген әкімшілік кедергілердің әсері, салық жүйесінің күрделілігіне байланысты бұл толығынан іске асырылмай отыр.

2012 жылғы 1-2 мамырда Жапония Экономика, сауда және индустрия министрі Ю.Эданоның Қазақстанға сапары өтті. Сапардың қорытындысы бойынша ҚР Индустрия және жаңа технологиялар министрлігі мен Жапония Экономика, сауда және индустрия министрлігі арасындағы Экономикалық ынтымақтас-тар туралы меморандумға, ҚР Индустрия және жаңа технологиялар министрлігі мен Жапонияның Жаңа энергетикалық және өндірістік технологияларды дамыту ұйымы арасындағы өзара түсіністік туралы меморандумға, сондай-ақ «Қазатомпром» ҰАК» АҚ мен жетекші жапон компаниялары арасындағы бірқатар құжаттарға қол қойылды.

Болашақта екі ел арасындағы әріптестікті одан әрі дамыту көзделініп отыр. Жапония бүгінде Қазақстанның сыртқы сауда әріптестерінің ішінде 14 орын алса, Қазақстан – Жапонияның Орталық Азия елдері ішіндегі тауарайналымы ең жоғарғы әріптесі болып табылады. [9, 5 б.]

Қазақстан мен Жапония елдері арасындағы сауда, инвестиция, экономикалық әріптестіктің дамуына талдау, келешекте Токиомен қатынастың нығая түсуі әбден мүмкін деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

1 *Внешняя политика Республики Казахстан: Учебник / Под. общ.ред. К.И. Байзаковой. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 302 с.*

2 [Токаев К. Дипломатия Республики Казахстан. - Астана: Елорда, 2001. - 552 с.](#)

3 www.kaznex.kz.

4 [Токаев К. Свет и тень. Астана, 2007. - 576 с.](#)

5 www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/japan.

6 *Азовский И.П. Центральноазиатские республики в поисках решения транспортной проблемы. – М., 1999. – С. 8*

7 www.zakon.kz/114195-kazakhstan-japonija-grani.html. Национальное информационное агентство «КазИнформ», 2008.

8 <http://dknews.kz/kazakhstan-yaponiya-20-let-spustya.htm>

9 www.kz.emb-japan.go.jp/relations/index.

Резюме

Статья посвящена актуальным проблемам становления и эволюции взаимоотношений между независимым Казахстаном и Японией. Авторы дают глубокий анализ основных направлений и перспектив дальнейшего сотрудничества двух стран.

Summary

The article is devoted to the actual problems of formation and evolution of relations between independent Kazakhstan and Japan. The main directions and the perspectives of the Kazakhstan-Japanese cooperation are shown.

1941 ЖЫЛҒЫ КЕҢЕС-ПОЛЯК ОДАҚТАСТЫҚ КЕЛІСІМІ

Көкебаева Г.К. – *т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүниежүзі, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры*

Сманова А.М. – *т.ғ.к., ҚазМемҚПУ дүниежүзі тарихы кафедрасының доценті*

1941 жылы 22-маусымда фашистік Германия Кеңес Одағына шабуыл жасады. Германия Кеңес Одағына шабуылын бастаған күні-ақ У.Черчилль радиодан сөйлеген сөзінде: «Нацистік тәртіпте коммунизмнің барлық жаман сипатты белгілері бар. Оның ашкөздік пен нәсілдік үстемдікке ұмтылудан басқа ешқандай да салттары мен қағидалары жоқ. Өзінің қаталдығы мен ызалы басқыншылығы жөнінен ол адамзат бұзықтығының барлық түрлерінен асып түседі. Соңғы 25 жылда ешкім коммунизмнің менен асқан қарсыласы болған жоқ. Мен өзімнің ол туралы айтқан бір де бір сөзімнен бас тартпаймын. Алайда мұның барлығы бүгін басталған сұмдық көріністің жанында ештеңеге тұрмайды. Өткен шақ өзінің қылмыстарымен, ессіздіктерімен және қайғылы оқиғаларымен қоса жоғалды. Мен өзінің туған жерінің табалдырығында тұрған, олардың әкелері сонау заманнан бері өндеген жерді қоғап тұрған орыс жауынгерлерін көріп тұрмын. ...Біз Ресейге және орыс халқына қолымыздан келген барлық көмегімізді береміз. ...Ресейге төнген қауіп – бізге және Құрама Штаттарға төнген қауіп, сол сияқты, өзінің ошағы мен үйін қорғап жатқан әрбір орыстың ісі – жер шарының бұрыш-бұрышындағы еркін адамдар мен еркін халықтардың ісі», – деп көрсете отырып, өткен шақтағы қайшылықтар мен алауыздықтарға қарамастан Англия осы соғыста Кеңес Одағын қолдайтынын мәлімдеді [1]. Бүкіл Еуропаны басып алып, адамзатты әлемдегі аса бір қауіпті де зиянды идеяларға бағындырғысы келген фашистік Германияға қарсы соғыста бірлесіп күресу қажет екендігін дұрыс түсінген поляк елінің басшылары да осындай сын сағатта бұрынғы барлық реніштерін кері ысырып қойып, дұрыс шешім қабылдады. 1941 жылы 23-маусымда Польшаның эмиграциядағы үкіметінің басшысы Владыслав Сикорски радиодан сөйлеген сөзінде гитлерлік Германияға қарсы Кеңес Одағымен бірігіп күресу мүмкін екендігін мәлімдеді. Сикорскидің мәлімдемесі бойынша, екі ел (Польша мен КСРО) енді келісімге келулері керек, егер кеңес үкіметі 1921 жылғы Рига келісімшартын мойындаса, сондай-ақ поляк әскери соғыс тұтқындарын және 1940-1941 жылдары Кеңес Одағының шалғай жерлеріне жер аударылып, айдауға кеткен поляк азаматтарын босатса, онда Шығыс Еуропадағы саяси және әскери өзгерістерге байланысты Польша мен Ресей арасындағы кейбір түсініспеушіліктер де жойылуы мүмкін [2]. Осыдан аз ғана уақыт бұрын елінің жеріне басып кірген, жерінің бір бөлігін тартып алған Кеңес Одағына қолынан келген көмегін беруге тырысу Польшаның мемлекеттік қайраткерлерінің айрықша стратегиялық маңызы бар мақсатты барлық мүдделерден жоғары қоя білгендігінің көрінісі болса керек. Келесі күндерде АҚШ президенті Ф.Рузвельт те Кеңес Одағына қолдау білдірген мәлімдеме жасады.

Германия Кеңес Одағына шабуыл жасағаннан кейін кеңес өкіметі де одақтастар іздей бастады. Сондықтан ол Батыстың демократиялық мемлекеттерінің қолдау көрсету ниетін қуана қарсы алды. 1941 жылы 12-шілдеде бір-біріне көмектесу туралы кеңес-ағылшын келісіміне қол қойылды. Поляк-кеңес қатынастары айрықша күрделі болатын, өйткені Польша мен Кеңес Одағының арасында аса ауыр 1939 жылдың оқиғалары тұр еді. Соған қарамастан поляк үкіметі Кеңес Одағы басшыларымен келіссөздер жүргізуге келісті.

Кеңес-поляк қарым-қатынасына байланысты келіссөздер жүргізу туралы мәселені кеңес жағы шілде айының басында қолға алды. 3-шілдеде Сыртқы істер халық комиссары В.М. Молотов Ұлыбританиядағы Кеңес Одағының өкілетті елшісі И.М. Майскийге эмиграциядағы Польша, Чехословакия және Югославия үкіметтерімен өзара қарым-қатынастарға байланысты арнайы нұсқау жолдады. Бұл нұсқауда жоғарыда көрсетілген үш мемлекеттің тәуелсіздік алуларына құқылы екендігі мойындалды және ендігі қарым-қатынастар олардың Мәскеуде өкілдіктерін ашуына, осы мақсатта өз адамдарын жіберулеріне байланысты деген мәлімдеме жасалды [3]. Келесі күні Ұлыбританияның Сыртқы істер министрі А. Иден премьер-министр В.Сикорскиге кеңестік елші И.М. Майскийдің мәлімдемесін баяндады, онда Кеңес үкіметі

«поляк мәселесіне» байланысты келіссөз жүргізуге дайын екендігін білдірді. Генерал В. Сикорски өз тарапынан Чехословакия және Югославияны Польшаның мәселелерімен қатар қоюға мүлдем болмайтындығын ескертті, өйткені толық емес кеңестік баспасөз ақпараттары бойынша, кеңес түрмелері мен лагерьлерінде 190 мың поляк солдаттары мен 10 мың офицерлері бар, ал ол жерде чехтар мен югославтар мүлде жоқ екені белгілі деді. Сонымен қатар В. Сикорски Кеңес үкіметімен келіссөзге дайын екендігін, бірақ ең алдымен ол өз шешімін Халық Жиналысы алдына ұсынатынын мәлімдеді. Мұның келіссөзді жеңілдетуге бір септігін тигізеріне В. Сикорски әбден сенді, содай-ақ ол келіссөздерді бастау үшін қажетті мынадай шарттарды атап өтті:

1. Кеңес Одағы 1939 жылғы тамыз-қыркүйек айларындағы герман-кеңес келісім-шартының күші жойылғандығын мойындауы қажет.

2. Мәскеу қаласында тез арада Польша елшілігі ашылып, КСРО жеріндегі поляктардың тағдырын жеңілдетуге көметесетін азаматтық комитеттер құрылуға тиісті.

3. Ресейдің шалғай жерлеріне айдауға кеткен саяси тұтқындар мен түрмелердегі поляк әскери соғыс тұтқындары босатылуы керек. Бұлардан фашистік Германияға қарсы соғысқа қатысатын Поляк әскері жасақталуы керек.

Осы өтінішті Ұлыбританияның Сыртқы істер министрі А. Иден қабылдап алып, тез арада кеңес үкіметіне табыс ететінін мәлімдеді [4].

1941 жылдың шілде айында Лондонда В. Сикорски мен Англиядағы кеңес елшісі И.М. Майский арасында кездесулер басталды, келіссөздер аса күрделі жағдайда жүрді. Кеңес өкіметі 1939 жылдың тамыз-қыркүйегіндегі кеңес-герман келісімдері нәтижесінде Польша шекараларына жасалған өзгерістерден бас тартқысы келмеді. Ал Польша басшылары үшін Польшаның соғысқа дейінгі шекараларын қалпына келтіру оны гитлерлік басқыншылардан азат етумен қатар тұратын маңызды міндет еді. Генерал Сикорски мен кеңестік елші Майскийдің әскери одақтастық мәселесіне байланысты алғашқы кездесуі 1941 жылы 5-шілдеде Польшаның сыртқы істер министрі Август Залескидің қатысуымен болды. Онда Польша үкіметі 1939 жылдың 1-қыркүйегіне дейінгі Польша территориясының тұтастығы мәселесіне деген өз көзқарастарын танытты. 1939-1941 жылдары КСРО жеріндегі НКВД мекемелерінің поляк жауынгерлері мен офицерлерін жаппай тұтқындауы және поляк азаматтарының Батыс Украина мен Батыс Белоруссия аймағынан күштеп қоныс аударылу мәселесі арнайы күн тәртібіне қойылды. Сондай-ақ Кеңес Одағының жерінде поляк әскерін құру мәселесі де қарастырылды. Бұл генерал В.Сикорскидің 1940 жылдан бері көкейінде жүрген ойы болатын, енді эмигранттық үкіметтің басқа мүшелері де Кеңес Одағында поляк әскерін құруға деген қызығушылықтарын білдірді.

Әрине, екі ел арасындағы шекара туралы мәселе айрықша күрделі еді, мұның өзі басталған келіссөздердің қаншалықты нәтижелі болуына зор ықпал жасайтыны сөзсіз екендігін екі жақ та түсінді. Сонымен қатар поляк үкіметі Батыс Украина және Батыс Белоруссияның Халықтық жиналыстары 1939 жылдың қараша айында қабылдаған осы жерлердің Украина Кеңестік Социалистік Республикасы мен Белоруссия Кеңестік Социалистік Республикасына қосылуы туралы шешімдерді де мойындамады. Соған қарамастан, жекелеген үкімет мүшелерінің, ең алдымен генерал Владыслав Сикорскидің байыпты көзқарастары нәтижесінде келіссөздер барысында ортақ тіл табуға жол ашылды. Келіссөз қорытындысында елші И.М. Майский поляк үкіметінің мынадай мазмұндағы құжатын кеңес үкіметіне табыс етуді мойнына алды:

1. Шекара мәселесіне байланысты талап-тілектер 1939 жылғы тамыз-қыркүйек айындағы кеңес-герман келісімшарттары жарамсыз деп жарияланғанға дейін уақытша ашық түрде қалдырылады.

2. Екі ел арасындағы қарым-қатынастар қалпына келтіріліп және Мәскеуде Польша елшілігі ашылады.

3. Осы шарттар орындалғанда ғана Польша Кеңес Одағымен бірлесе әрекет жасап, Германияға қарсы соғыс жүргізеді.

4. Кеңес жерінде Поляк Әскері жасақталады, ол қандай да бір басқа жерге көшірілуі мүмкін.

5. Кеңес жеріндегі поляк әскери соғыс тұтқындары мен саяси қуғынға ұшырағандар босатылады.

Генерал Сикорски мен Майскийдің 11-шілдеде Лондонда болған екінші кездесуінде шекара туралы мәселені әр ел өз мүдделеріне сай шешуге табан тіреп бақты. Кеңестер жағынан берген Майскийдің мәліметінде Кеңес Одағы 1939 жылы немістермен болған келісімшарттың Польша мемлекетіне қатысты жақтарын жарамсыз деп мойындайтыны айтылды. Кеңес үкіметі Кеңес Одағында азаматтық комитеттер құруға рұқсат берді. Майский сонымен қатар, КСРО жерінде Польша үкіметінің басшылығымен дербес Поляк Әскерін құру туралы ұсыныстың қанағаттандырылғанын да айтып өтті. Осының барлығын төрт тарау деп белгілеп бергенмен болашақ келіссөзге Сикорский поляктардан тартып алынған барлық мүлік-

тердің қайтарылуы және барлық поляк тұтқындары мен еркінен айырылғандардың босатылуы туралы тағы қосымша екі тарау енгізуді ұсынды [5].

Ақыры британдықтардың делдал болуымен келіссөз мазмұнының жобасына біршама редакциялық түзетулер енгізілген соң, 1941 жылы 30-шілдеде Лондонда Польша эмигранттық үкіметінің премьер-министрі генерал Сикорский мен Ұлыбританиядағы кеңестік елші И.М. Майский келісімшартқа қол қойды. Қол қою рәсімі кезінде Ұлыбританияның премьер-министрі У. Черчилль мен сыртқы істер министрі А. Иден қатысып отырды [6].

Келісім бойынша, КСРО үкіметі «кеңес-герман келісімінің Польшадағы территориялық өзгерістерге қатысты бөлігінің күші жойылғандығын» мойындады, ал поляк үкіметі «Польша басқа мемлекеттермен Кеңес Одағына қарсы бағытталған келісімшарттар жасаған емес» деп мәлімдеді; екі елдің арасында дипломатиялық қатынастар қалпына келтірілді және олар гитлерлік Германияға қарсы күресте бір-біріне көмек көрсетуге дайын екендіктерін білдірді. Екі жақ Кеңес Одағының жерінде поляк әскерін құруға келісті, бұл әскери бөлімнің құрылуы, басшылығы және қолданылу жағдайлары туралы мәселелер арнайы келісімде анықталатын болды [7].

Сондай-ақ, бұл келісімшартқа қосымша хаттама енгізілді. Онда: «Дипломатиялық қатынастар қалпына келтірілген сәттен бастап кеңес үкіметі соғыс тұтқындары ретінде немесе басқа негізді себептермен КСРО жеріндегі лагерьлер мен түрмелерде отырған поляк азаматтарына кешірім жариялайды» [8], – деп көрсетілді.

Осы 1941 жылғы 30-шілдеде қол қойылған поляк-кеңес келісімшарты поляк дипломатиясының саяси аренадағы үлкен табысы еді. Кеңес үкіметімен жасалған келісімшарт Батыс саясатшыларының да назарына ілікті. 1941 жылы шілде айында ағылшын парламентінде А. Иден сөз сөйлеп, кеңес-поляк келіссөздері туралы арнайы мәлімдеме жасады. Сталин мен Гитлер мүлде жоюға ұмтылған және жойдық деп санаған Польша енді Кеңес Одағының одақтасына айналды. Соғыс барысында үзіліп қалған сыртқы саяси және әскери қарым-қатынастарды қайта жандандыру премьер-министр Владыслав Сикорскийдің ұтымды жүргізген саясатының нәтижесі болды.

Польша мен Кеңес Одағы арасындағы дипломатиялық қатынастардың қалпына келтірілуінің көрінісі бір-біріне елшілік жіберу еді. Кеңес Одағы Ұлыбританиядағы Польша эмигранттық үкіметіне А.Е. Богомоловты елшілікке жіберді, ал Кеңес Одағына Польшаның елшісі ретінде Станислав Кот келді. КСРО Сыртқы істер министрлігі мен басқа да кеңестік мекемелер елшіліктің өтінішін қанағаттандыруға тырысты. Бастапқы кезде елшілік ғимараттарын жөндеуге, фунт стерлингті рубльге айырбастау, поляк тілін почта мен телеграфқа енгізу, кеңестік радиодан хабар беру және елшілік пен ұйымдастырылатын поляк әскері арасындағы байланысты қамтамасыз ету мәселелері қолға алынды. Сондай-ақ, поляк елшілігіне баспахана, жабдықтар және баспаханада жұмыс істейтін қызметкерлер бөлінді. Бұған қоса апта сайын «Полька» журналын шығаруға жәрдемдесті. Сондай-ақ, поляк азаматтары көп орналастырылған аудандарда қосымша өкілдіктер ашылып, олар сол жерлердегі әскер қатарына жарайтын поляк азаматтарына Англия мен АҚШ-тан тасымалданатын азық-түлік және киім-кешектерді үлестіру орталықтарының жұмысын өз қолдарына алды. Әскер қатарына шақырылғандарды поляк дивизиялары шоғырланған жерлерге бағыттау үшін ірі темір жол бекеттерінде поляк ақпараттық қызметі іске қосылды. Елшілік оларды уақытша төлқұжатпен қамтамасыз етіп, мәдени және діни бағыттағы шараларды ұйымдастыруға ат салысып отырды. Осының нәтижесінде мыңдаған лагерьлер, арнаулы қоныстар және басқа жерлердегі поляк азаматтарын босатып алып, әскерге жіберуге мүмкіндік туды.

1941 жылдың 2-тамызында Премьер-министр және Бас қолбасшы генерал В. Сикорский КСРО жеріндегі генерал-майор Зыгмунт Пётр Бохуш-Шишкоға* Лондоннан хат жолдады: «Сізді КСРО жеріндегі поляк әскери комиссиясының басшысы етіп тағайындаймын. Сізге Кеңес Одағы мен Польша арасындағы 30.7.1941 жасалған келісімшартта айтылған әскери келісімді жасауға қатысты КСРО әскери басшыларымен барлық келіссөздерді жүргізуге өкілеттілік беремін...» [9]. Қызыл Әскер Бас Штабының бастығы Б.М. Шапошников генерал-майор А.М. Василевскийге З. Бохуш-Шишкомен әскери келісімді жасау туралы келіссөздер жүргізуге өкілеттік берді.

Орталық Комитет Саяси Бюросы мәжілісінің №34 хаттамасы бойынша 1941 жылы 12-тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы «Кеңес Одағы жерінде қамауда отырған поляк азаматтарына кешірім беру туралы» жарлық шығарды. Осы жарлықтың негізінде КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті «КСРО Жоғарғы Кеңесінің жарлығы бойынша кешірім берілген поляк азаматтарын босату мен орналастыру тәртібі» деп аталған қаулы қабылдады. Қаулыда поляк азаматтарының босатылатын категориялары және оларды орналастыратын аудандар анықталды:

1. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылдың 12-тамызындағы Жарлығына сәйкес түрме-

лердегі, еңбекпен түзеу лагерьлеріндегі, соғыс тұтқындары лагеріндегі, арнайы қоныстардағы және айдауға жіберілген жерлердегі поляк азаматтарының мынадай топтары босатылсын:

а) барлық бұрынғы поляк әскерінің соғыс тұтқындары мен еркіндігі шектелген поляк әскери қызметкерлері;

б) түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлеріне әр түрлі мерзімге қамалғандар, сондай-ақ, сот, прокуратура НКВД ұйымдары тергеуі бойынша арнайы есепке алынғандар;

в) Украина мен Белоруссияның батыс облыстары жерінен арнайы қоныстарға жер аударылғандар (осадниктер мен орманшылар, қуғын-сүргінге ұшырағандардың отбасылары).

2. Ақталып шыққан поляк азаматтарына КСРО-ның шекаралық аудандарынан, арнайы тыйым салынған аймақтардан, соғыс жүріп жатқан жерлерден, сондай-ақ, 1-2-ші категориялы режимдік қалалардан басқа жерлерде еркін өмір сүруіне рұқсат етіледі.

3. Түрмеден, лагерьлерден, арнайы қоныстардан және айдауға жіберілген орындардан босатылған поляк азаматтарына КСРО жерінде өмір сүру құқығын белгілейтін құжаттар берілсін, бұл құжаттар төмендегі тәртіп бойынша беріледі:

а) босатылғандарға НКВД жергілікті мекемелері КСРО ішкі істер Халық Комиссариаты белгілеген үлгідегі уақытша куәлік береді;

б) босатылған поляк азаматтары КСРО жеріндегі Польша елшілігінде тіркеуге алынады (арнайы өзі барады немесе жазбаша түрінде қолхат жібереді) және поляк төлқұжаттары қолына тиген соң милиция ұйымдарының белгілеген тәртіптері бойынша шетелдіктердің тұруына рұқсат етілетін тиісті құжат (виза) алуға міндетті;

в) поляк азаматтығынан бас тартқандарға немесе Польша елшілігі арнайы тіркеуге алмағандарға азаматтығы жоқ тұлғалардың төлқұжаты немесе олардың өзі қалауымен және тексеру қорытындысы шыққан соң кеңестік төлқұжат беріледі;

4. Материалдық көмекке зәру болып отырған босатылғандар мен олардың отбасыларына Польша үкіметі тарапынан көмек көрсетілуінің тәртібі туралы Польша Үкіметімен келісім жасау Сыртқы істер Халық Комиссариатына тапсырылсын.

5. Жергілікті жерлердегі кеңес және партия ұйымдары (атқару комитеттері мен обкомдар) босатылғандарды, бірінші кезекте балалы әйелдерді тұрғын үймен қамтамасыз етуге және жұмысқа орналастыруға көмектесуге міндетті.

6. Қорғаныс Халық Комиссариатына Поляк Үкіметінің әскери өкілдерімен поляк әскери бөлімдерін жасақтаудың тәртібі туралы келіссөздер жүргізу тапсырылсын, соған орай поляк әскеріне шақыру жүргізілетін жерлерде поляк әскери қолбасшылығы мен жергілікті аудандық әскери комиссариаттар өкілдерінен арнайы шақыру комиссияларын құру қарастырылсын.

7. Поляк әскери бөлімдерін жасақтаудың мынадай пункттері белгіленсін, ең алдымен:

а) Сталинград облысындағы 12 мың адам орналастырылатын Камышин, Фролово-Арчеда және Урюпинск;

б) Чкалов облысының 12 мың адам орналастырылатын Бузулук, Тоцк лагерьлері және Башқұрт АКСР Белебей елді мекені;

в) Саратов облысының 12 мың адам орналастырылатын Саратов, Сердобск және Татищев лагерьлері;

Қорғаныс халық комиссариатына (Хрулев жолдасқа) КСРО НКВД ұйымдары мен (Чернышев жолдаспен) бірлесе отырып, бұл пункттерді поляк азаматтары қатарынан шақырылатын контингентті қабылдауға дайындау бағытындағы шараларды іске асыру жүктелсін.

8. Қорғаныс Халық Комиссариатына (Хрулев жолдасқа) поляк әскери қолбасшылығының өкілдерімен келісе отырып, жасақталатын поляк әскери бөлімшелерін материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз ету жүктелсін.

9. КСРО Ішкі істер халық комиссариатына Жоғарғы Кеңес Президиумының поляк азаматтарын ақтау туралы жарлығы пәрменіне ілінген адамдарды босатудың тәртібі туралы жергілікті орындарға нұсқау беру жүктелсін [10]. Осы кешірімге жатқызылған жоғары шенді поляк әскери қызметкерлеріне ақшалай көмек көрсету де қарастырылды.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы бойынша кешірім бергеннен кейін 1941 жылы 27-қыркүйекте түрмелер мен лагерьлердегі 50 295 адам, айдауда жүрген 391 575 адам, 26 297 соғыс тұтқындары, арнайы қоныстарда тұрған 265 248 жер аударылғандар босатылды. Жер аударылған адамдарды ауа-райы жұмсақ аудандарға көшірілуіне жағдай жасау, оларды үй-жаймен, жұмыспен қамтамасыз ету, поляк әскерінің жасақталу орнын, санын ұлттық құрамын, азық-түлік мөлшерін, жабдықтау деңгейін

белгілеу, ақталған адамдарды түрмелер мен лагерьлерден босатып алу, кешірім алған поляк азаматтарын жергілікті орындарда өз мамандықтарына сәйкес жұмыспен, баспана және тұрмысқа қажет құрал-саймандармен қамтамасыз ету өте үлкен қиындықтар туғызды.

Ендігі үлкен мәселе Кеңес Одағы жерінде Поляк әскерін құру болатын. 1941 жылы 8-тамызда З. Бохуш-Шишко Қызыл Әскер Бас Штабының барлау орталығының бастығы генерал-майор А.П. Панфиловқа: «Польша Жоғары Әскери Бас қолбасшысы генерал В. Сикорскийдің берген өкілеттілігінің негізінде Кеңес Одағы Бас қолбасшылығымен жасалатын келісімнің Поляк Жоғарғы Қолбасшылығы қабылдаған жобасын ұсынып отырмын», – деген хат жолдады.

Поляк Жоғарғы Қолбасшылығы ұсынған жобадан поляк әскерін құру, жабдықтау және оның соғысқа кірісуінің барлық шарттары мен жағдайлары қарастырылды:

1. Әскери келісім 1941 жылдың 30-шілдесіндегі саяси келісімшарттың табиғи нәтижесі болып табылады.

2. Поляк әскері аз уақыттың ішінде КСРО жерінде ұйымдастырылып болуы керек, сондай-ақ:

а) ол егеменді Польша Республикасының Қарулы күштерінің бір бөлігін құрайтын болады;

б) осы әскердегі барлық әскери қызметкерлер Польша Республикасына адалдық туралы ант береді;

в) поляк әскері КСРО және басқа Одақтас державалармен бірге Германияға қарсы соғысу үшін құрылады;

г) соғыс аяқталғаннан кейін ол Польшаға қайтарылады.

д) бірлескен соғыс қимылдарын жүргізу барысында ол: а) оперативтік жағынан КСРО Жоғарғы Қолбасшылығына, б) жеке құрамы мен ұйымдастыру мәселелері бойынша Поляк Қарулы күштерінің Жоғарғы Қолбасшылығына бағынады.

Жауапты адам КСРО жеріндегі поляк әскерінің қолбасшысы болады. Ол осы істер бойынша нұсқауларды КСРО Жоғарғы Қолбасшылығымен келісіп отырады.

3. КСРО жерінде құрылықтағы жаяу әскер ғана ұйымдастырылады. Олардың саны жеке құрамының қаншалықты көптігіне және материалдық жағынан жабдықталуына байланысты болады.

4. Поляк авиациясында және теңіз флотында шақырумен және өз еркімен қызмет атқарғандар Ұлыбританияда құрылған поляк әскери бөлімдеріне жіберіледі.

5. Поляк әскери бөлімдері КСРО Жоғарғы Қолбасшылығы белгілеген жерлерде құрылады, қолбасшылық және қатардағы құрам КСРО жеріндегі поляк азаматтарынан шақыру және еріктілік негізінде құрылады.

Әскерге шақыру үшін КСРО өкіметінің қолдауымен және ол белгілеген жерлерде шақыру комиссиялары құрылады.

6. Поляк әскери бөлімдері толық жауынгерлік дайындықтан өткен соң майданға жіберіледі.

Олар дивизиядан кем емес құрамда әрекет ететін болады және майданның бытыраңқы бөліктерінде ұсақ отрядтар түрінде пайдаланылмайды.

7. КСРО жеріндегі поляк әскерінің барлық қызметкерлері поляк заңдары мен жарғыларына бағынады. Бөлімдерде поляк дала соттары құрылады. Әйтсе де, КСРО заңдарын бұзған жағдайда олардың барлығы КСРО әскери соттары алдында жауапты болады.

8. Поляк бөлімдерінің ұйымдық құрылымы және киім үлгісі мүмкіндігінше Ұлыбритания жеріндегі поляк әскерінің үлгісіне сәйкес болады. Жалаулар, әскердің жеке түрлері мен әскери шендердің айырымдық белгілері де сондағы үлгілерге ұқсауға тиісті.

9. Жалақы, азық-түлік, жабдықтау және басқа ішкі тәртіпке қатысты нәрселер КСРО әскери үлгілеріне сәйкес белгіленеді.

10. Поляк әскерінің қатарындағы жараланғандар мен аурулар әскери ауруханалар мен санаторийлерде емделуге және КСРО әскери қызметкерлеріне берілетін мөлшердегі жәрдеммен және зейнетақымен қамтамасыз етілуге тиісті.

11. Поляк әскеріне қажетті қару-жарақ, жабдықтар, киім-кешек, автокөлік, тағы басқаларды мүмкіндігінше а) КСРО үкіметі өз қорынан, б) Польша Республикасының үкіметі АҚШ үкіметінің соғысушы демократиялық мемлекеттерге беретін көмегі аясында алатын бөлігінен қамтамасыз ете алады. Соңғы пунктте көрсетілген жағдай іске асса, КСРО тек қана көлікпен қамтамасыз етуде көмек көрсетер еді.

12. КСРО жеріндегі поляк әскерін құру, жабдықтау және асырауға қажетті шығындарды КСРО үкіметі қарызға берді деп саналып, поляк үкіметі соғыс біткен соң қайтаруға тиісті.

Бұл мәселе жеке қаржылық келісімде қарастырылуы қажет.

13. Байланыстарды іске асыру үшін 1) КСРО Жоғарғы Қолбасшылығы жанында Поляк әскери миссиясы құрылады, 2) Лондондағы Поляк Жоғарғы Қолбасшылығы жанынан Кеңес әскери миссиясы құрылады.

Басқа штабтардағы байланыс офицерлері екі жақтың келісуімен анықталады.

14. Осы келісімде көрсетілмеген барлық мәселелер мен жеке сұрақтарды КСРО жеріндегі Поляк әскерінің қолбасшылығы және КСРО-ның осындай үкіметтік мекемелері шешеді [11].

А.П. Панфилов бұл жобаны келесі күні Қызыл Әскер Бас Штабының бастығы Б.М. Шапошников пен Сыртқы істер халық комиссары А.Я. Вышинскийге тапсырды [12]. А.Я. Вышинский жобаны ыждағаттылықпен қарап, мынадай ескертулер жасады:

1. 2-баптың «д» тармағының «б» тармақшасы: «Ол бұл мәселе бойынша нұсқауларды КСРО Жоғарғы Қолбасшылығымен келісіп отыруға міндетті».

2. 6-баптың екінші абзацы: «Олар дивизиядан кем емес құрамда әрекет ететін болады және майданның бытыраңқы бөліктерінде ұсақ отрядтар түрінде пайдаланылмайды». Соғыс қимылдары жүріп жатқан кезде бұл поляк әскерінің 2-баптың «д» тармағының «б» тармақшасында көрсетілген оперативтік жағынан КСРО Жоғарғы Қолбасшылығына бағыну принципінің бұзылуына әкеледі және КСРО Жоғарғы Қолбасшылығының оперативтік бұйрықтарын бұзу үшін үлгі беруі мүмкін.

Бұл сөйлемді КСРО Жоғарғы Қолбасшылығының поляк әскерін соғыста пайдалану құқығының егеменділігін қамтамасыз ететін басқа сөйлеммен ауыстыру қажет.

3. 7-бап: «Әйтсе де КСРО заңдарын бұзған жағдайда олардың барлығы КСРО әскери соттары алдында жауапты болады».

Бұл сөйлемді айыптылық пен әскери қылмыстарды бір жағдайда поляк соты алдында жауапты, басқа жағдайда КСРО соты алдында жауапты болатындай түрде айқын жіктеп көрсететін сөйлеммен ауыстыру қажет.

Бір қылмыс үшін екі түрлі сот жаза кесуі мүмкін емес...» [13].

Осы ескертулер негізінде жобаға аздаған түзетулер енгізілген соң кеңес жерінде поляк әскерін құру мәселесі нақтыланып, қолбасшылық құрамды ұйымдастыру және оны іс жүзіне асыру жолдары арнайы талқыланды. 1941 жылы 14-тамызда КСРО Жоғарғы қолбасшылығы мен Польша Жоғарғы қолбасшылығы арасындағы әскери келісімге қол қойылды. Бұл «КСРО және басқа да одақтас державалардың әскерлерімен тізе қоса отырып Германияға қарсы күресу үшін» Кеңес Одағы жерінде қысқа мерзім ішінде поляк армиясын жасақтау туралы болды [14]. Келісімнің мәтіні тұтастай З. Бохуш-Шишко ұсынған жобаға сәйкес жасалды. Келісімде жасақталатын құрамалар егеменді Польша республикасы Қарулы Күштерін құрайтындығы, олардың қолбасшыларын КСРО үкіметінің үміткер жөніндегі келісімін ала отырып, шақырылатын офицерлер арасынан ерікті түрде тағайындау, Поляк қарулы күштерінің Бас Қолбасшысы құзырындағы әскери қызметкерлер поляк заңына бағынышты болатыны, ол Кеңес Одағына қарсы «мемлекеттік қылмыс» жасаса, онда КСРО әскери соты алдында жауап беретіні туралы мәселелер қарастырылды. Әскери бөлімдерді жасақтау, ұйымдастыру киім-кешек, әскери атактар, айырымдық белгілері Англиядағы поляк бөлімшелеріне тән тәртіпте жүргізіледі. Сондай-ақ, поляк әскерінің қолбасшылығын немесе әскери қызметкерлерді марапаттау, атқаратын қызметін және шенін көтеру, т.б. мәселелерді поляк Бас қолбасшылығы өздері шешіп отыратындығы қоса айтылды.

Поляк әскері жедел жүргізілетін бірлескен іс-қимыл кезінде КСРО Жоғарғы Бас қолбасшысына, ал жеке құрам және ұйымдастыру жұмыстары бойынша поляк қолбасшылығына бағынуға тиіс. Поляк әскерін құру ісіне байланысты З. Бохуш-Шишконың КСРО Жоғарғы Қолбасшылығының өкілі А. Василевскийге В. Сикорскийдің атынан жіберген мәлімдемесінде 2-баптың «д» тармақшасы мен 7-баптың мазмұнын екі жақ өзара түсіністік және жақсы ниетпен бірлесе отырып шешеді деген сенім білдіріп, бұл мәселеге қатысты қосымша хаттама жасауды ұсынды [15].

Поляктардың болашақта құрылатын әскердің соғысқа ірі құрама ретінде және бір бағытта қатысуына нәліктен ерекше мән бергенін түсінуге болады, өйткені поляк әскерлерінің ұсақ бөлімшелерге бөлініп, майданның әр жерінде әрекет етуі «Поляк әскері» деген түсініктің мәнін жойған болар еді. Осыған байланысты Польша өкілдерінің КСРО Жоғарғы Қолбасшылығына жіберген (жоғарыда аталған) мәлімдемесінде осы мәселеге қатысты мынадай дәлелдер берілді:

1. Польша Қарулы Күштерінің Жоғарғы қолбасшылығы КСРО жерінде құрылған, жауынгерлік дайындықтан өткен соң бірден майданға аттанатын поляк әскери құрамалары поляк қолбасшылығындағы біртұтас оперативтік бөлім болуға тиісті деп санайды, ол оперативтік қимылдар жағынан Кеңестік Жоғарғы қолбасшылыққа бағынады.

Барлық поляк күштерін бір бағытта пайдаланудың айрықша маңызы, сондай-ақ поляк әскерлері үшін, Польша мен одақтас мемлекеттер үшін моральдық және насихаттық маңызы бар.

Бұл принцип Ұлыбританияда толық іске асқан, онда поляк корпусы жағалаудағы жеке оперативтік

қорғаныс белдеуіне орналасқан.

2. Польша Қорғаныс Күштері Бас қолбасшылығының мәліметі бойынша үстіміздегі жылдың 14-тамызында бекітілген әскери келісімшартындағы екінші тарау бойынша КСРО жерінде құрылып жатқан поляк әскеріне байланысты тікелей мәселелер, ақша қаражатымен, қару-жарақ және баспанамен қамтамасыз ету екі жақтың басшылары арқылы шешіледі... [16].

Поляк бөлімдерінің майданға аттандырылуы туралы мәселеде бұрынғы жобадағы көрсетілген міндет пен кеңес жағының ескертуі қоса алынды, 14-тамыздағы келісімнің 7-бабында: «поляк әскери бөлімдері толық әскери дайындықтан кейін майданға аттанады. Олар әскери ережелерге орай кем дегенде дивизия мөлшерінде құрамалар шебінде ұрысқа шығып, КСРО Жоғарғы Бас қолбасшылығының жедел жоспарларына орай пайдаланылады» [17], – деп көрсетілді. Осы әскери келісімге қол қойылғаннан кейін КСРО жерінде поляк әскерін құру ісі туралы мәселе түбегейлі шешілді.

Мәскеудегі Польша әскери миссиясының әскери бөлімдерді жасақтау жұмысын бастаған кездегі бірінші кезекте көздегені түрмелер мен лагерьлердегі, айдау мен арнайы поселкелерде жүрген мыңдаған поляк азаматтары мен әскери қызметкерлеріне қол ұшын беріп оларды генерал Андерс әскерінің құрамына шақыру болды. Сонымен генерал-майор З. Бохуш-Шишконың Мәскеуде Кеңес Одағы мен Польша арасындағы әскери одақтастықты іске асырудың жеке мәселелерін белсенді түрде жүргізуінің нәтижесінде кеңестік тоталитарлық жүйенің ауыр соқпақтарын бастан кешірген Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан жер аударыла көшіріліп және тұтқындалған поляктардың өмірінде азаттық үміті пайда болды. Алайда олардың бейбіт өмірін астан-кестен еткен 1939 жылдың аласапыран оқиғаларының зардаптарынан толық арылатын күн әлі туған жоқ еді.

1. *Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра.* – М., 1990. – С. 110-111.

2. *Правда, 1941, 24 июня; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. Т. II.* – М., 1964. – С. 214.

3. *Внешняя политика Советского Союза. Сборник документов. Т. I.* – М., 1946. – С. 64.

4. *Sprawa polska w czasie drygity wojny swiatowej na arenie midzynarodowej. Zbiór dokumentów.* – Warszawa, 1965. – S. 223.

5. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T.VII.* – Warszawa, 1975. – S. 229.

6. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений 1939-1943 гг.* – М., 1973. – С. 204; *Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. Война 1939-1943 гг.* – М., 1965. – С. 117.

7. *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. Т.1.* – М., 1944. – С. 121-122; *Kowalski W. Wielka koalicja.* – Warszawa, 1972. – S. 59.

8. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений 1939-1943 гг.* – М., 1973. – С. 223.

* *Генералдың аты-жөні орыс тіліндегі құжаттарда Сигизмунд Шишко-Богуш деп берілген, ал поляк тіліндегі еңбектерде Зыгмунт Пётр Бохуш-Шишко деп жазылады. Біз генерал-майордың есімінің полякша нұсқасын алуды жөн көрдік.*

9. *Ресей Федерациясы Қорғаныс Министрлігінің Орталық Мемлекеттік мұрағаты, 280-қ., 768407-т., 43-іс, 2-п.*

10. *Сонда, 3,4-п.*

11. *Сонда, 4-10-п.*

12. *Сонда, 1-п.*

13. *Русский архив: Великая Отечественная. Том 14. СССР и Польша.* – М., 1994. – С. 22.

14. *Ресей Федерациясы Қорғаныс Министрлігінің Орталық Мемлекеттік мұрағаты, 280-қ., 768407-т., 43-іс, 8-п.*

15. *Сонда, 11-13-п.*

16. *Сонда, 13-п.*

17. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7. (1939–1943 гг.).* – М., 1973. – С. 217–218.

Резюме

Статья посвящена изучению условий подписания советско-польского договора 1941 года и освобождения репрессированных и высланных в отдаленные регионы СССР польских граждан. На основе анализа документального материала, хранящегося в Центральном государственном архиве Министерства обороны Российской Федерации, прослеживается сложный путь развития советско-польских союзнических отношений.

Summary

The paper is devoted to study the conditions of the Soviet-Polish agreement signing in 1941 and discharging Polish citizens repressed and exiled to remote regions of the USSR. Based on the analysis of a documentary material stored at the Central State Archive of the Russian Federation Ministry of Defence, a complicated way of development of Soviet-Polish

allied relations is traced.

ҚАЗІРГІ ЖАПОНИЯНЫҢ ТАЯУ ШЫҒЫС АЙМАҒЫ МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ФАКТОРДЫҢ РӨЛІ

Садықова Р.О. – т.ғ. к., Әл-Фараби ат. ҚазҰУ-дың дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті

XX ғасырдың екінші жартысынан Жапония халықаралық қатынастар сахнасында беделді Азия-Тынық мұхиты аймағының ойыншысы ретінде әрі экономикалық тұрғыдан да дамыған мемлекет ретінде байқалды. Табиғи қорларының болмауына қарамастан, Жапонияның «қырғи-қабақ соғысы» жылдарында «экономикалық ғажайыптың» арқасында жоғарғы жетістіктерге жетуі Жапонияның сыртқы және ішкі саясатының өзіндік ерекшелігін байқатады.

«Қырғи-қабақ соғысы» жылдарындағы Жапонияның сыртқы саясатының негізгі ерекшелігі оқшауландан бас тартып, ашықтық және көпжақты дипломатия саясатына көшкендігінде еді. Жапонияның мұндай көпжақты дипломатиясы елдің сыртқы саудасын жан-жақты дамытуына мүмкіндік берді. Әсіресе, елдің энергетикалық қажеттіліктерін өтеу жапон экономикасының күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болды. Жапонияның да әлемдік энергетикалық көздердің жағдайы алаңдататындығын XX ғ. 70 жж. энергетикалық дағдарыс-ақ байқатты. 1973 жылдың қыркүйек айында энергия дағдарысының төніп келе жатқандығы және мұнай шикізатымен қамсыздандырудың тұрақсыздығы төңірегіндегі әңгімелер барлық жерде айтыла бастады. 1973 жылдың қыркүйегінде Жапонияда сыртқы сауда қорлары мен энергетика өнеркәсібін басқару министрлігі энергетика бойынша «Ақ кітап» дайындады, онда жеткізу әдістерінің сенімсіздігіне байланысты шұғыл шаралар қолдану қажеттілігіне ерекше көңіл аударылған. Бұл қауіп сол жылдары Жапония экономикасының өсуіне байланысты болды. Жапония мұнайдың көп мөлшерін тікелей немесе жанама жолмен халықаралық компаниялардан алатын, ал үкімет пен іскер адамдар мұнай әлеміндегі биліктің компаниялардан экспорттаушы елдерге ауысқан нышандарынан байқады.

1973 жылдың қыркүйек айында шыққан «Ақ кітапта»: «осы уақытқа дейінгі халықаралық компаниялармен жүзеге асырылған мұнай тасымалдау жүйесіндегі басқару әрекеті бұзылып бара жатыр», - деп айқын жазылды [1]. Жаңа жағдайлардың өзгеруіне байланысты, бастапқы Американо-жапон одағының кепілдігімен жүргізілген Жапонияның сыртқы саясатында жаңа бағыт пайда болды, ол «Қор дипломатиясы» деп аталды. Оның міндеті болып Жапонияның сыртқы саясатын қайта қарастыру арқылы мұнайды тасымалдау жолында кепілдікпен қамтамасыз ету белгіленді. Бұл бағытты жақтаушылардың ішінде ерекше көзге түскендердің бірі сыртқы сауда және өнеркәсіп министрі және кейіннен XX ғасырдың жапон премьер-министрі лауазымына ие болған Ясухиро Накасонэ болды. Накасонэ: «Жапония болашақта сөзсіз алдыңғы елдердің қатарына шығады, сондықтан да соқыр сеніммен «біреулердің» соңынан еру қате», - деп есептеді. «Біреулері» сөзсіз АҚШ еді. Сол себепті 1973 жылдың шілдесінде Накасонэ «Мұнай өндіруші елдерге» арналған жаңа саясат жүргізу керектігін мәлімдеді [2]. Осы мәлімдеме Жапонияның сыртқы саясатында «қырғи-қабақ соғысы» жылдарынан-ақ мұнайды өндіруші мемлекеттер, яғни негізгі импорттаушы Таяу Шығыс мемлекеттерімен қарым-қатынастарға ерекше көңіл бөлетіндігін көрсетті. Қазіргі кезеңде де Жапонияның сыртқы саясатында Таяу Шығыс аймағы мемлекеттерімен байланыстар алғашқы басымдықтардың қатарына шықты.

Жапонияның Таяу Шығыс мемлекеттерімен қарым-қатынастары әсіресе экономикалық салада, яғни энергетикалық қорлармен қамтамасыз етуде қарқынды дамуда. Жапонияның сыртқы істер министрлігінің мәліметтеріне жүгінсек, Жапонияға Таяу Шығыс немесе Араб мемлекеттерінен келетін мұнай импортының көлемі 90%-ды құрап отыр. Араб мемлекеттерінің ішінде Жапония мұнайдың 25%-ы импортымен қамтамасыз етуші Сауд Арабиясымен тұрақты қарым-қатынастарды орнатты. Сауд Арабиясы «қырғи-қабақ соғысы» жылдарынан бері алғашқы орындағы мұнай шикізатымен қамтамасыз етуші мемлекетке айналып отыр. Жапония мен Сауд Арабиясының қарым-қатынастарының тарихына шолу жасар болсақ,

ресми деңгейде байланыстар 1956 жылы екі мемлекеттің арасында дипломатиялық қарым-қатынастардың орнатылуынан басталды. Сауд Арабиясы мен Жапонияның дипломатиялық мойындаудың көрінісі ретінде 1958 жылы Токиода Сауд Арабиясының елшілігі және 1960 жылы Сауд Арабиясындағы жапондық елшілік Джидахта ашылды.

Жапония Сауд Арабиясымен қарым-қатынастарда Парсы шығанағынан келетін мұнай көздеріне бағыныштылығы артып келе жатқан бүкіл Азия-Тынық мұхиты аймағы атынан әрекет етуге тырысады. Қазіргі таңда Жапония басшылығы Сауд Арабиясымен белсенді диалог жүргізуге әрекеттенуде. Мысалға 1997 жылы бұрынғы жапон премьер-министрі Рютаро Хасимото Сауд Арабиясында іссапармен болды. 2002 жылы сол жылдардағы жапон премьер-министрі Коидзуми де Таяу Шығыс мемлекеттеріне іссапарлары барысында Сауд Арабиясында болды. АҚШ-тың ХХІ ғасырдың басында Ирактағы әскери операциясы басталғанға дейін жапон үкіметі Мұнайды экспортқа шығаратын елдер ұйымы мүшелерімен, соның ішінде Сауд Арабиясымен мұнаймен қамтамасыз етуде мүмкін болатын кедергілердің алдын-алу үшін кеңес алмасуларды өткізген болатын. Осылайша Жапонияның Сауд Арабиясымен саяси диалогты дамытуда экономикалық мүдделестік өзіндік рөлін атқарып отыр. Дегенмен жапондық тарап үшін қазіргі таңда Сауд Арабиясымен қарым-қатынастардағы белгіленіп отырған ағымдық мақсаттарының бастысы - осы мемлекеттегі жапондық компанияның мұнайды игеру бойынша құқықтарын қамтамасыз ету. Осы орайда 2000 жылғы Сауд Арабиясымен жасалынған жапондық ірі компаниялардың бірі «Арабия ойлдың» мұнайды игеру бойынша құқықтарын ұзарту бойынша келіссөздердің сәтсіз аяқталуы Жапонияның аймақтағы мұнайды игеру саласы бойынша ұстанымдарына елеулі соққы болып тиді. Жағдайды өзгерту мақсатында жапондық үкімет ірі көлемдегі бірқатар шараларды жүзеге асырып, нәтижесінде жетістіктерге жете алды. Яғни, 2001 жылы жапон басшылығы Кувейттегі құқықтарын ұзартуға және Сауд Арабиясымен үзілген қарым-қатынастарды қайта қалпына келтіруге қол жеткізе алды. Қазіргі таңдағы Жапония мен Сауд Арабиясының қарым-қатынастары тыныштық және сақтылықпен ерекшеленуде. Алайда 2000 жылғы жағдай Жапонияның өзге де мұнаймен қамтамасыз ету бойынша бағыттарға назар аударуына түрткі болды. Сауд Арабиясындағы жапондық мұнайды игеру бойынша компаниямен орын алған жағдай Токионың ұстанымы келешекте қандай болары әлі белгісіз болып отырғандығын байқатты, себебі Таяу Шығыс аймағының мемлекеттерінде мұнайды игеру бойынша шетелдіктердің құқықтарын қысқарту бойынша үрдіс күшейіп келеді. Сонымен қатар, «Ниссэки» сияқты мұнай алыптарының тұрақсыз қаржылық жағдайы мен қайта құрылымдық өзгерістерді бастан өткеруі де Таяу Шығыс мемлекеттері үшін өзекті мәселеге айналып отыр.

Жапонияның сыртқы саясатында энергетикалық қажеттілікті қамтамасыз ету мәселесінде Сауд Арабиясымен қатар, өзге мемлекеттермен де байланыстар маңыздылыққа ие болып отыр. Жапонияның Таяу Шығыс аймағындағы Сауд Арабиясынан кейінгі екінші сауда-экономикалық саласындағы әріптесіне Израиль айналып отыр.

1991 жылдан бастап қазіргі кезеңге дейінгі жылдарда екі мемлекеттердің қарым-қатынастары толыққанды өзгеріске түсіп, Жапонияның Израильге қатысты жаңа ұстанымы қалыптасты. Жапонияның Израильге қатысты жаңа ұстанымының қалыптасуына екі негізгі фактор ықпал еткен болатын. Біріншісі, Ирактың Кувейтке шабуылы Жапонияның араб әлеміндегі бірліктің жоқтығын байқатуымен байланысты болды. «Шөлдегі дауыл операциясының» ерекшелігі араб мемлекеттерінің сыртқы күш, яғни АҚШ-тың ықпалымен саяси және экономикалық жетекшілікке ие болу үшін өзара соғысқандығында еді. Жапон үкіметі араб-израилдік қақтығыс Таяу Шығыстағы тұрақтылыққа қауіп төндіретін жалғыз фактор еместігін бағамдай бастады. Сонымен қатар, осы дағдарыс барысындағы және одан кейінгі де Израильдің қандай да бір күш қолданудан оқшаулануы жапондық саясаткерлер және баспасөз тарабынан зор қолдауға ие болды. Жапонияның Израильге қатысты ұстанымының өзгеруіне ықпал етуші екінші фактор Таяу Шығыстағы бейбіт реттеу үдерісінің «Шөлдегі дауыл» операциясынан кейін 1993 жылғы қыркүйектегі Израиль мен палестиналық азаттық ұйымы арасындағы Осло келісіміне қол қойылуынан бастап жаңа кезеңге өтуімен байланысты болды. Екі тараптың бір-бірін мойындауы Жапонияның Таяу Шығыстағы бейбіт реттеу үдерісінде қатысуға және Израиль мен Жапония арасындағы саяси байланыстардың қарқындауына үлесін қосуға мүмкіндік берді. Себебі Жапония Таяу Шығысы аймағындағы жағдайдың өз мемлекетінің қауіпсіздігі және экономикалық дамуына ықпал ететінін «қырғи-қабақ соғысы» жылдарындағы мұнай дағдарыстары мен «Шөлдегі дауыл» операциясынан сабақ алу барысында ұғынған болатын. Сондықтан, Жапония үшін Таяу Шығыс аймағында экономикалық қана емес, енді Таяу Шығыстағы бейбіт реттеу үдерісінде де қатысып, саяси белсендікті арттыруы қажет болды. Сонымен қатар, араб-израилдік бейбіт реттеудің Жапонияның экономикалық мүдделері үшін аса тиімді екендігі белгілі болды. Аймақтағы бейбіт реттеу үдерісі қандай да бір кедергілерсіз жаңа ірі экономикалық

кеңістіктің және көптеген жаңа мүмкіндіктердің ашылуына жағдай жасады. XX ғасырдың 90 жж. басында Израиль де Таяу Шығыстағы «қалыптасушы нарықтардың» біріне айналған болатын. Осындай факторлардың негізінде Жапония Израильмен экономикалық байланыстарды нығайта бастады. Бұл әрекет оның 1991 жылғы аймақтағы жағдайды реттеуге бағытталған Мадрид конференциясынан кейін көпжақты экологиялық жұмыс тобына жетекшілік етуінде; су қорлары бойынша, аймақтық экономикалық даму және босқындар ісі бойынша жұмыс топтарында қатысуында көрініс тапты. Сонымен қатар, Жапония жаңа палестиналық Ұлттық кеңестің сайлауына бақылаушылар жіберді. 1996 жылы да аймақтағы тұрақтылықты қадағалау мақсатында БҰҰ-ның аймақтағы бақылау күштерінің құрамында 45 жауынгерді жіберді. Осы шаралар негізінен Жапонияның Израильмен саяси қарым-қатынастарының жақсаруына ықпал етті. XX ғасырдың 90 жылдарының басында Израиль мен Жапонияның екіжақты жоғарғы деңгейдегі саяси байланыстары жиілей түсті. Әсіресе, 1994 жылғы желтоқсандағы Израиль премьер-министрі Я.Рабиннің Жапонияға іссапары барысында араб мемлекеттерінің экономикалық бойкотына қатысты өз саясатын қайта қарауды көздеген. Жапония мен Израильдің арасындағы ғылыми ынтымақтастық бойынша келісімнің қол қойылуы мен израильдік қаржы нарығының жапондық инвестицияларға ашылуын қарастырған Жапония декларациясының қабылдануы аса маңызды оқиғаға айналды. 1994 жылдың сәуірінде жапон мен израильдік үкімет екі рет саланатын салықтан бас тарту туралы келісімге қол қойды. XX ғасырдың 90 жылдарында азаматтық авиация туралы келіссөздерді жүргізді. Қазіргі таңда да Жапония мен Израильдің арасында әр алуан деңгейлерде кездесулер өткізіліп, халықаралық және аймақтық мәселелердің екіжақты саяси талқылаулардың негізіне айналып отыр.

Израиль мен Жапонияның арасындағы екіжақты саяси қарым-қатынастардың дамуында сауда-экономикалық байланыстар тараптар үшін негізгі ынтымақтастықтың саласына айнала бастады. Жапониядағы XX ғ. 90 жж. басындағы «экономикалық ғажайып» жылдармен салыстырғанда экономикалық құлдыраудың орын алуына қарамастан, Жапония мен Израильдің арасындағы экономикалық диалог 1993 жылғы қыркүйектегі Израиль мен палестиналық азаттық ұйымы арасындағы Осло келісіміне қол қойылуынан бастап жақсарды. Жапонияның Таяу Шығыстағы бейбіт реттеуге қатысуы аймақтық инфрақұрылымды дамытуы бойынша әр алуан жобаларға халықаралық компаниялардың дайындығына тұспа-тұс келді. Жапонияның халықаралық сауда мен индустрия министрлігіндегі Ғылым және Технология бойынша Ұлттық агенттігінің делегациясы, Кэйданрен (Жапонияның экономикалық ұйымдарының федерациясы) делегациясының 1993 жылғы сәуірдегі іссапарлары және халықаралық сауда мен индустрия министрлігінің сыртқы істер бойынша министрі орынбасары Хатакэяма мен сыртқы істер бойынша министр Шимон Пэрестің 1992 жылғы қарашадағы саяси кездесулері Израиль мен Жапонияның арасындағы өсіп келе жатқан экономикалық байланыстарды кеңейте түсті. Осындай жапондық компаниялар мен министрліктің белсенділігінің нәтижесінде 1995 жылы Израильдің экспорты 1994 жылмен салыстырғанда 33%-ға өсіп, 1,2 млрд. долларға жетті және экспортың басым бөлігі жоғарғы технологиялар саласына бағытталды. Сонымен қатар, машина бөліктерінің экспорты 42%-ды құрап, 172 млрд. долларға жетсе, электрондық жабдықтарының экспорты іс жүзінде екі есеге 67 миллионға өскен [3].

Жапонияның Израильмен экономикалық қарым-қатынастарын дамытуда Жапондық сыртқы сауда ұйымы, яғни Джетро да өзіндік үлесін қосуда. Жапонияның премьер-министрі Мураяманың 1995 жылдың қыркүйегіндегі іссапарының нәтижесінде 1997 жылға дейін Израильде Джетроның өкілдігінің офисін ашу туралы келісімге қол қойылды. Осы өкілдіктің құрылуы жапондық сауда компаниялары үшін Израильдің жаңа нарықтарын ашуда және өз нарығында да оның үлесін арттыруға ықпалын тигізді.

Жапонияның Иранмен ынтымақтастығы елдің Сауд Арабиясына деген бағыныштылығын төмендету және энергетикалық қажеттілікті қамтамасыз етуге бағытталып отыр. Осы тұрғыдан, энергетикалық қажеттілікті өтеуге бағдарланған жапон дипломатиясының мүдделестігі Иранды «зұлымдық белдеуі» мемлекеттері қатарына қосқан АҚШ-тың наразылығы сияқты саяси факторларға қарамастан басымдыққа ие болып отыр. Себебі қазіргі таңда Иранның анықталған энергия қорларының көлемінің ішінде мұнай-12 млрд. тонна (әлемдік мұнай қорының 9%-ы), табиғи газ - 21 млрд. тоннаны (әлемдік газ қорының 15%-ы) құрап отыр. Иран Мұнайды экспортқа шығаратын елдер ұйымы мүше-мемлекеттерінің арасында мұнай өндірісі бойынша Сауд Арабиясынан кейінгі екінші орынға шығып отыр. Ирандық мұнай мен газ салалары Тегеранға қатысты американдық назарды ескере отырып, сақтықпен әрект етуге ұмтылатын трансұлттық компаниялардың ерекше назарын аудартуда. Осы тұрғыдан Жапонияның Иранмен қарым-қатынастары АҚШ-тың назарында болып отырғандығы даусыз.

Иран мен Жапонияның арасындағы экономикалық байланыстарда энергетика саласында біріккен жобалардың рөлі артып отыр. Осындай алғашқы бірлескен шара Иран мен Жапония арасында 2000 кВт-

тық Хузестан провинциясының оңтүстік-батысындағы Карун өзенінде Godar Landar электрлік станцияны бірлесіп салу туралы келісім-шарт болды. Бұл келісім бойынша 68,8 милл.долларлық көлемде екі пайыздық салым көлемінде белгіленді және бұл қаржы 18 жылда өтелуі тиіс.

Жапония мен Иранның энергетика саласындағы ынтымақтастығы елдің өзге де аймақтары бойынша дамытылуда. Жапонияның Иранмен энергетикалық байланыстарындағы негізгі мүддесі тоғысқан аймақ әрі әлемдегі дамытылмаған негізгі мұнай аймағы Азадеган аймағы (26 млрдтық баррель көлемінде) болып отыр. Осы мұнай аймағы Иран мен Ирактың шекарасында орналасқан және екі мемлекет те табиғи қорларға ене алады. Сол себепті осы аймақ американдық мүдделестіктің аймағына айналып отыр. Дегенмен жапон үкіметі АҚШ тарапынан жасалынған қысымға қарамастан 2004 жылы 20 ақпанда Иранмен келісімге қол жеткізе алды. Жапонияның Иранмен жасалынған контрактіге сәйкес Inprex Corporation”, “Tomen Corp.” және “Japan Petroleum Exploration Company Ltd.” компанияларынан құралған жапондық консорциум Азадеган мұнай аймағын 12,5 жылдық мерзімде дамытуға құқыққа ие болды. Контракті бойынша Азадегандағы өндіріс 2007 жылы басталуы және шығындар 6,5 жыл шеңберінде төленуі қажет болды. Жапондық тараптың өкілдері контрактіге байланысты келіссөздерді жүргізу барысында олардың Сауд Арабиясындағы мұнай аймақтарын дамыту бойынша құқықтарынан айрылу есебінен болған шығындардың орын толтыруды жоспарлағандығын айтты. Екі тарап келісімнің кейбір шарттары бойынша және техникалық компоненттері бойынша келешекте белгілі бір түзетулерді енгізетіндігін байқатты. Әрине осы келісім-шартқа қол қойылудың өзі Жапонияның АҚШ-тың қысымына қармастан Таяу Шығыстағы экономикалық мүдделестік тұрғысынан, яғни мұнай факторының ықпалымен әрекет еткендігін байқатады. Алайда АҚШ тарапынан Жапония басшылығына Ирандағы Азадеган аймағын дамыту бойынша жоспарларын тоқтату туралы да мәлімдемелер жиілей түсті. Жапондық күнделікті баспасөздегі жарық көрген мемлекеттік деректерге сәйкес, АҚШ-тың Мемлекеттік хатшылықтың мүшесі Роберт Зоэлик пен Мемлекеттік хатшының орынбасары Роберт Джозев бейресми деңгейде Жапониядан уақытша Азадеганды дамыту бойынша жоспарларын тоқтату туралы ұсыныс жасады. Жапондық баспасөзде бұл ұсыныс Азадеганды дамыту бойынша Иранға түсетін табыс оның ядролық қаруларды дамыту бойынша жобаларында шығындалуы мүмкіндігіне негізделгендігі және осы жағдайда халықаралық қауымдастықтың Иранға қарсы тұруда біріккен майдан құруда қиындықтар туғызатындығы атап өтілді. АҚШ-тың мемлекеттік департаментімен қатар, 2006 жылдың ақпанында халықаралық қауымдастық шеңберінде, яғни БҰҰ-ндағы АҚШ-тың елшісі Джон Болтон ғаламдық қауымдастықтың ядролық қарудың таралуына бірлесе қарсы тұруы бойынша жұмыс істеу керектігіне иландыруға тырысты. Жапондық үкімет болса, өзінің сыртқы саясатында Тауя Шығысқа қатысты бағытта ықпал етуші американдық және мұнай факторын есепке ала отырып, ядролық қаруды таратпау және өзінің энергетикалық қажеттілігі мәселесіне де назар аударатындығын байқатты. Яғни, жапондық кабинеттің бас хатшысы Абэ осы ұстанымның қалыптасқан жағдайда Азадеганның келешектегі бағыты бойынша АҚШ басшылығымен нақты келіссөздерді жүргізіп жатырғандығын білдірмейтіндігін атап өтті. Абэ баспасөз өкілдеріне: «Біз осы мәселеде ядролық қаруды таратпау мәселесі мен тұрақты мұнаймен қамтамасыз ету мәселесі де маңызды болып табылатындығын біздің ортақ мойындауымыздың негізінде әрекет етуді қалаймыз», - деп мәлімдеді [4]. 2006 жылы наурызда жапондық үкімет Азаганды дамыту бойынша мәселеде осы ұстанымға сәйкес АҚШ тарапынан жасалынған ядролық қарудың таралуына қарсы тұруда бірлесу туралы мәлімдемесіне жауап ретінде Ираннан келетін шикізатты сатып алудың мөлшерін 2%-дық деңгейде төмендету бойынша іс-шара қабылдады. Компаниялар ирандық мұнайдың импортын мөлшерін сатушылар үшін төмендетпек, бірақ Иранмен жасалынған тікелей ұзақ мерзімдік контрактілер бойынша сатып алу көлемін өзгертпейді. Артынша жапон үкіметінің кеңесі Жапонияның келесі 25 жылда энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мұнай шикізатының импортын екі есеге арттыру керектігін мәлімдеді. Осы жағдайда жапон үкіметі Иранмен Азадеганды дамытуда АҚШ-тың наразылығына қарамастан контракті бойынша жоспарларын жалғастыруға мүдделі болып отыр. Иранның Жапонияның үшінші ірі мұнаймен қамтамасыз етуші мемлекет екенін ескерген қажет болар. Сауд Арабиясындағы жапондық компаниялардың мұнайды игеруі бойынша құқықтарынан айрылған жапон үкіметі үшін да тағы да бір энергиялық қайнаркөзден айырылу елдің экономикалық дамуына ірі соққы болып тиюі мүмкін.

Жапония Таяу Шығыс аймағының мемлекеттерімен қарым-қатынастарда энергетикалық қажеттілікті өтеуде мұнаймен қатар басқа да табиғи қорларды игеруде белсенділігін байқатуда. Жапонияның Таяу Шығыс аймағындағы газды бірлесіп игерудегі әріптестерінің қатарында Катар мен Оман алдыңғы орындарда болып отыр.

Катар әлемдік газ қоры бойынша үшінші орынға ие және жанатын газдың негізгі экспорттаушылары-

ның бірі болып табылады. Жапония Катарда 1993 жылы қызметін бастады. Яғни, осы жылы ұлттық Катардың Басты мұнай корпорациясы(63%), американдық «Mobil» (25%), жапондық Itochu (4%) және “Nissuo Ivai” (3%) компаниялары және Оңтүстік Кореялық «Korea Gas Corporation» (5%) компанияларынан құралған біріккен консорциум құрылған болатын. 2002 жылдан жыл сайынғы газ тасымалдары 4,8 миллиард тоннадан асуда. Консорциум осы уақытқа дейін өзінің өнімін, яғни газды Оңтүстік Корея, Үндістанға экспорттау бойынша ұзақ мерзімдік контрактілері бар. Араб монархияларына арналған біріккен газбен қамтамасыз ету жүйесін құру туралы жобалар да ұсынылуда. Жапонияның осы біріккен консорциуммен қатар Катармен газды игеру бойынша өзге де маңызды іс-шаралар атқарылды. 1997 жылы «Tubu Denruoku» 25 жылға жыл сайын 4 млрд.тонна көлемінде жанатын табиғи газдың тасымаланы қамтамасыз ету туралы негізгі келісім-шартқа қол қойды. Осылайша Катардың жанатын табиғи газдың жапондық корпорацияның сатылымындағы көлемі 45%-ға өсті. Басқа жапондық танымал «Tohoku Denruoku», «Tokio Denruoku», «Kansai Denruoku» сияқты компаниялар «Tubu Denruoku» компаниясынан үлгі алып, соның саясатын жалғастырды.

Жапонияның Катармен газды игеру бойынша қол жеткізген жетістіктері және оның алғашқылардың бірі болып әлемдегі газбен қамтамасыз етуде әлемдік жетекші мемлекетке айналу мүмкіндігі бар Катарға алғашқылардың бірі болып келуі екі мемлекеттің келешектегі табысты қарым-қатынастарының берік негіз болмақ.

Жапонияның Катармен қатар, газды игеру бойынша Таяу Шығыстағы әріптесінің бірі - Оман. Жапондық «Osaka Gas» компаниясы омандық нарыққа еніп үлгерді және Омандағы мұнай қорлары да жеткілікті, яғни олардың 20 жылға дейін жеткілікті болу мүмкіндігі жоспарлануда. Оманда газ кен орындары да анықталуда. Жапондық сарапшылар Катармен ынтымақтастықтың келесі артықшылықтары барлығын айтуда: Оманның тікелей Араб теңізіне шыға алуы, оның Парсы шығанағындағы қақтығыстардағы бейтарап ұстанымы, Жапонияға қатысты жылы көзқарастың болуы, Оман монархының мемлекеттің ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі жүйелі саясаты.

Кувейт және Біріккен Араб Әмірліктері де Жапонияның дәстүрлі әріптестері. Осы мемлекеттердің мұнайдық үлестері 13,3 млн. тонна және 12,6 млн. тонна, ал газ қорлары - 1.5 млрд. шаршы метр және 5.8 млрд. шаршы метр. Жапония осы мемлекеттермен тұрақты кеңес алмасуларды екіжақты деңгейде және халықаралық форумдар шеңберінде де жүргізеді.

Жапонияның Таяу Шығыстағы саясатына әсерін тигізуші факторлардың негізгісі мұнай факторы болып отыр. 90%-дық мұнайды Парсы шығанағынан немесе Таяу Шығыс аймағынан импорттап отырған Жапония үшін осы аймақ мемлекеттерімен байланыстарда энергетикалық қажеттілік, яғни мұнаймен қамтамасыз ету алдыңғы орынға шығып отыр. Сол себепті Таяу Шығыс аймағы мемлекеттерімен соңғы жылдары экономикалық саладағы әр алуан ынтымақтастық бағдарламалары жапондық дипломатиясының негізгі міндеттерінің біріне айналды. 2001 жылғы Жапонияның сыртқы істер министрі Е.Кононың Парсы шығанағы мемлекеттеріне іс-сапарлары барысында дәстүрлі экономикалық қарым-қатынастарды сыртқы істер министрлерінің тұрақты кездесулері мен Жапония-Парсы шығанағы мемлекеттерінің одағы форумы бағытында диалогты дамыту сияқты жаңа өзара әрекеттестіктің салалармен кеңейтуге ұмтылыс жасалынды. Әзірше Жапонияның ұзақмерзімдік жоспарлары жүзеге асырылу үстінде, алайда ағымдық мақсаттар да жүзеге асырылуда.

Осылайша Жапонияның сыртқы саяси бағдарында Таяу Шығыс мемлекеттерімен байланыстар аса маңызды. Ең алдымен, елдің энергетикалық қажеттіліктерін қамтамасыз етуде негізгі тұтынушы нарық Таяу Шығыс аймағы. Дегенмен соңғы жылдардағы аймақтағы израил-палестиналық қақтығыс, Иранның ядролық қару мәселесі және өзге де тұрақсыз факторлар жапон үкіметінің өзге аймақтарға назар аударуына ықпал етуде. Осы тұрғыда Орталық Азияға деген қызығушылықты атап өткен жөн. Бірақ бұл жапон үкіметінің бағдары Жапонияның Таяу Шығыс мемлекеттерімен байланыстарын бәсеңдететіндігін көрсетпейді. Жапон басшылығының сыртқы саясатында Таяу Шығыс аймағы маңызды болып қала береді.

1 *Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть/Пер.с англ.-2-е изд. - М: Наука. 1968, 601б.*

2 *Жүніс Қайрат Әлішерұлы. Мұнайды экспортқа шығаратын елдер ұйымы (МЭШЕУ) және араб елдерінің мұнай саясаты. -А., 2006, 64-65б.*

3 *Rush Shuster, “Japan: Rising Sun over Israel/ Link, vol.6, no. 51 (October 1996), pp.40-42.*

4 *Sankei Shimbun, March 23.2006/www.sankei.co.jp*

Резюме

Данная статья посвящена изучению роли энергетического фактора во взаимоотношениях Японии и стран Ближневосточного региона. В статье рассматриваются отношения в нефтяной и газовой сфере между Японией и Ближневосточных государств.

Summary

This article deals with the researching of the role of the energy factor in the mutual relations between Japan and the countries of Middle East. The author considered the relations between Japan and the Middle Eastern countries in the spheres of oil and gas supply.

ИТАЛЬЯНСКИЕ ТОРГОВЫЕ РЕСПУБЛИКИ В ВИЗАНТИЙСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ МИХАИЛА VIII ПАЛЕОЛОГА (1259–1282)

Хаугала Р. – доктор PhD, Исследователь Исторического отделения Гуманитарного Факультета
Университета Оулу, Финляндия

Возрождение византийской империи на Босфоре после завоевания Константинополя 25 июля 1261 г., привело к коренному изменению геополитической ситуации всего Восточно-средиземноморского региона [1, с. 182–204; 2, с. 230–232]. В течение двух последующих десятилетий главной целью внешней политики Михаила VIII Палеолога было отвоевание греческих территорий, подчиненных католическим правителям в начале XIII века. Вследствие ограниченности военного потенциала византийской империи и постоянной угрозы объявления крестового похода со стороны Римского Святого Престола, греческий император был вынужден прибегнуть к ряду дипломатических маневров для достижения своих политических целей.

В первую очередь, Михаил VIII добился значительного улучшения в отношениях с папством, начав интенсивные переговоры о подчинение Константинопольского Патриархата Римской церкви. К тому же, византийский император заключил перемирия с сельджуками Малой Азии и Болгарским царством, надеясь обезопасить свои восточные области дипломатическими мерами и использовать освободившиеся подразделения в военных действиях на территории Греции. Параллельно, Михаил VIII наладили дружественные отношения с взаимно враждующими правителями египетского султаната Мамлюков и улуса Хулагуидов, стремясь использовать их влияние для сдерживания сельджукской экспансии в западных регионах Малой Азии. Не малое значение во внешней политике Михаила отводилось и дипломатическим связям с правителями Золотой Орды, дружественные отношения с которыми имели центральное значение для гарантии безопасности северо-восточных границ византийской империи [1, с. 181–185, 234–242, 300–312, 402–404, 632–34; 3, с. 341–351; 4, с. 22; 5, с. 435; 6, 58–59; 7, с. 121–122; 8, с. 181–182; 9, с. 311–316, 361–364; 10, с. 73–79; 11, с. 91–93, 158; 12, с. 204; 13, с. 189–191; 14, с. 114–117; 15, с. 334–335; 16, с. 198; 17, с. 126; 18, с. 190–191].

Прагматичная политика византийского императора подчеркивалась особым географическим положением Константинополя и способствовала беспрепятственному развитию международной дипломатии. Михаил VIII отдавал себе отчет, что улучшению византийских отношений с наиболее могущественными центрами власти второй половины XIII в. могла бы способствовать посредническая дипломатическая деятельность. Византийский император косвенно способствовал сближению египетского султаната с ханами Золотой Орды, но должен был принять во внимание и противоположные политические интересы Хулагуидских ханов. Дальнейшие дипломатические переговоры Хулагуидов с правителями Западной Европы имели целью заключение анти-мусульманского союза и проходили при непосредственном участии представителей византийского императора [1, с. 234; 9, с. 362–363; 11, с. 96; 19, с. 36; 20, с. 101–104; 21, с. 36–38; 22, с. 298–301; 23, с. 24–25; 24, с. 419–420].

Константинополь, таким образом, стал центральным географическим этапом перемещения различных дипломатических посольств, которые, часто, представляли враждующие стороны. Греческая столица предоставляла беспрепятственный проезд мамлюкским послам, стремящимся заключить военный союз с Золотой ордой, параллельно с гостеприимным приемом на Босфоре Хулагуидских посланников, направлявшихся в Западную Европу для организации военного сотрудничества против султаната Мамелюков.

Следствием эластичной дипломатической деятельности Михаила VIII было создание общей толерантной обстановки на Босфоре, не приемлющей конфликтов конфессионального характера и способствовавшей развитию международной торговли. Византийская внешняя политика имела прямое влияние на формирование новых торговых маршрутов, соединивших Крымские порты Золотой Орды с торговыми рынками Западной Европы и Египта. Маловероятно, что подобное развитие межконтинентальной

торговли было бы возможно, если бы Константинополь остался бы в руках латинских правителей, враждебно настроенных к мусульманским государствам. В частности, организация непрерывной поставки военных рабов из Крыма в Египет была прямым следствием эластичной дипломатии Византии. Несмотря на то, что негативное восприятие существования торгового транзита рабов через Босфор разделял ось рядом авторов латинских источников; следует отметить, что главными организаторами военно-стратегической торговли, как и общей коммерческой деятельности в Восточном Средиземноморье, выступали католические представители итальянских торговых республик Генуи и Венеции [1, с. 236–242; 11, с. 72; 14, с. 56,112; 25, с. 235; 26, с. 505; 27, с. 43–44; 28, с. 308; 29; 30, с. 409–410].

Деятельность итальянских купцов напрямую зависела от их дружественных связей с византийским императором, благожелательно относившимся к западным торговцам не только из соображений экономических выгод от развития коммерческой активности, но и из-за политических возможностей использования взаимной конкуренции обеих республик и их непосредственного влияния на эффективность организации анти-греческого крестового похода. В особенности сотрудничество Михаил VIII с республикой Генуи было напрямую связано с завоеванием Константинополя и имело непосредственное влияние на дальнейшую эволюцию византийских отношений с Западной Европой.

Военный союз между Генуей и Никейской империей 1261 года

Политическое сближение генуэзской республики с Михаилом VIII было следствием обострения конкуренции между итальянскими республиками и присущим всякой коммерческой деятельности стремлением к расширению зоны торговой деятельности. Соперничество между генуэзскими и венецианскими купцами было вызвано столкновением их коммерческих интересов в Палестине. Например, в 1249 г. жители Акры (столицы Латинского королевства Палестины) были свидетелями ожесточенного столкновения между итальянскими купцами, закончившегося заключением перемирия только благодаря посредническому вмешательству наиболее влиятельного феодала королевства, Жана Ибелина. Однако в 1256 г. конфликт возобновился с небывалой силой. В течение двух последующих лет, столица Палестинского королевства стала полем крайне ожесточенного столкновения, в ходе которого, по словам анонимного автора продолжения хроники Гийома Тирского, было убито около 20 тысяч местных жителей [31, с. 140]. Венецианцы, очевидно, получили более значительную военную поддержку от местных латинских баронов и были более удачливыми в морских сражениях: в 1257 г. генуэзцы были вынуждены покинуть Акру, и нашли новое прибежище в значительно менее важном, с торговой точки зрения, порте Тира [32, с. 307–308; 33, с. 115–117; 34, с. 568–570; 35, с. 48; 36, с. 227–228; 30, с. 344–350].

Потеряв важнейшую коммерческую базу¹, правительство генуэзской республики направило все свои усилия на нахождение новой торговой зоны для восстановления прежнего объема коммерческой деятельности и вступило в переговоры с Михаилом VIII, планировавшим завоевание Константинополя. В январе 1261 г. подеста Генуи, Мартино ди Фано, и народный капитан республики, Гульельмо Бокканегра, направили в Никею свое представительство для заключения военного союза с греками против венецианской республики и Латинской империи на Босфоре. Греческая сторона явно нуждалась в военно-морской поддержке генуэзцев и подписала договор 13 марта на выгоднейших для генуэзцев условиях. Генуэзцам гарантировалось полное освобождение от таможенных пошлин в Константинополе, в случае оказания военной поддержки грекам. Любопытно, что генуэзское посольство, очевидно, опасалось негативной реакции папства в отношении заключения военного союза со схизматиками. Однако, после некоторых колебаний, коммерческие интересы возобладали над идеологическими, и договор был ратифицирован генуэзским правительством несколькими месяцами позже [1, с. 125–126,148–149; 2, с. 228–230; 3, с. 65–74; 4, с. 67–68; 38, с. 483].

Отношения между Генуей и Византией после завоевания Константинополя и сближение Михаила VIII с Венецией

Венецианская республика понесла значительный урон от завоевания Константинополя, потеряв свою коммерческую гегемонию на Босфоре. По условиям Нимфейского договора, генуэзская республика получила исключительное право на торговлю в Черном море в обмен на обещание защиты Византии от морских нападений Венеции. Генуэзцы, однако, не были способны выполнить условия договора и понесли ряд поражений в морских сражениях в Эгейском море. Постоянные укоруы со стороны Михаила Палеолога принудили Гульельмо Гречо, генуэзского консула Константинополя, заключить военный союз

¹ По расчетам французского исследователя М.Балара, генуэзские инвестиции в торговых портах Палестины первой половины XIII в. достигали 70% от всего торгового оборота республики [27, с. 339].

с деспотом Эпира против Византии в 1264 году. Гульельмо Гречо, по-видимому, надеялся сохранить договор в тайне. Его соглашение, однако, стало известно Михаилу, что привело к немедленному изгнанию генуэзцев из греческой столицы. Мало того, Михаил VIII отказался от односторонней политики в отношении итальянских республик, и решил сблизиться и с Венецией, которая до этого являлась важнейшим инициатором организации европейского крестового похода против Византии. По словам венецианского хрониста Андреа Дандоло, дож Венеции, Раньеро Дзено, отчаялся найти поддержку у папы в организации военной экспедиции на Востоке, и подписал перемирие с Византией 8 июля 1265 года [32, с. 313]. Договор имел важнейшее значение для коммерческой деятельности республики, которая получила доступ не только к богатым рынкам греческой столицы, но и к перспективной торговле на северном побережье Черного моря. Однако в отличие от Генуи, венецианскому правительству удавалось удерживать жесткий контроль над внешней политикой республики, нередко противоречащим частным интересам местных купцов. В 1266 г., в связи с оккупацией Южной Италии Карлом Анжуйским, главным западным противником Византийской империи, венецианское правительство неожиданно расторгло условия договора, надеясь восстановить прежнюю коммерческую гегемонию на Босфоре при поддержке французских крестоносцев. Реакция Михаила VIII была незамедлительной, и в этом же году византийский император восстановил дружественные отношения с генуэзцами, которым было разрешено основать свою знаменитую торговую колонию Перы, в предместьях Константинополя [1, с. 102–112, 224–228, 534; 4, с. 67, 71–72; 14, с. 205–206; 19, с. 29, 33–34; 39, с. 171–172; 14, с. 86–89; 30, с. 431–432, 436–439; 40, с. 362–363; 41, с. 258–269].

Военный союз между венецианцами и Карлом Анжуйским представлял значительную угрозу для Византии, что предоставило генуэзцам возможность расширить свое влияние при дворе базилиевса. Наиболее важной фигурой в отношениях Византии и Генуи был итальянский торговец Мануэле Закария, который получил от Михаила VIII монополию на продажу квасцов из Фокеи, одного из наиболее ценных импортных товаров в Западной Европе. В обмен на прибыльную торговую привилегию, семья Закариев выступала главным политическим агентом Византии на Западе и способствовала формированию массивного политического альянса в Средиземноморье, целью которого было ослабление власти Карла Анжуйского. Следствием посреднической деятельности Закариев было заключение военного союза между Византией и испанским королевством Арагонии, стимулировавшего в дальнейшем восстание сицилийских жителей против доминирования Карла Анжуйского в Южной Италии. Последующее добровольное подчинение Сицилии арагонской короне в 1282 г., существенно ослабило влияние Карла Анжуйского на Балканах. Наследник Михаила VIII, Андроник II мог более не считаться с угрозой организации западного крестового похода; и возобновил дружественные отношения с Венецией в 1285 г., чтобы ослабить влияние генуэзцев в Константинополе [1, с. 534–536; 4, с. 57–72, 274–275; 30, с. 439–445; 42, с. 160–161].

Заключение

Анализ византийской дипломатической деятельности второй половины XIII в. позволяет выявить соотношение между влиянием идеологических государственных оснований средиземноморского региона и воздействием конкретных политических потребностей в период Средневековья. Образец внешней политики Михаила VIII представляется наиболее показательным. В условиях ослабления военного потенциала, отстаивание идеологических принципов теряет свою прежнюю актуальность и уступает место применению эластичной дипломатической политике, нередко способствующей внедрению практики общей религиозной толерантности и усложнению системы международных отношений.

1. *Pachymérès Georges. Relations Historiques. / A. Failler (ed.). – Vol. II. – Paris, 1984.*

2. *Wolff R.L. The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261. // A History of the Crusades. / K.M. Setton (ed.). – Vol. II. – Madison, 1969.*

3. *Geanakoplos D.J. Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282: A Study in Byzantine-Latin Relations. – Cambridge, 1959.*

4. *Laiou A.E. Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328. – Cambridge, 1972.*

5. *Bar Hebraeus. The Chronography of Gregory Abû'l. Vol. I. English Translation with Eight Plates. / E.A.W. Budge (ed.). – Piscataway, 2003.*

6. *Ибн Абд аль-Захир. Видный сад в жизнеописании Эльмелик-Эззахыра. // СМИЗО. – Том I. – СанктПетербург, 1884.*

7. *Thorau P. The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century. – London, 1992.*

8. *Шукуров Р.М. Великие Комнины и "синопский вопрос" в 1254–1277 гг. // Причерноморье в средние века. – Выпуск 4. – Москва, 2000.*

9. Ducellier A. *Cristiani d'Oriente e Islam nel Medioevo. Secoli VII–XV.* – Torino, 2001.
10. Vásáry I. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.* – Cambridge, 2005.
11. Amitai-Preiss R. *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281.* – Cambridge, 1995.
12. Morgan D.O. *The Mongols and the Eastern Mediterranean. / Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204.* / B. Arbel (eds.). – London, 1989.
13. Laiou A.E. *Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades. // The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World.* – Washington, 2001.
14. Bratianu G.I. *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noir au XIIIe siècle.* – Paris, 1929.
15. Kirakos Ganjaketsi. *History of the Armenians. // Sources of the Armenian Tradition.* / R. Bedrosian (ed.). – Long Branch, 1986.
16. Вардан Великий. *Всеобщая история Вардана Великого.* / М. Эмин (ред.). – Москва, 1861.
17. Шафи ибн Али. *Краса благородных подвигов, извлеченных из жизнеописания Эззахырева.* // СМІЗО. – Том 1. – СанктПетербург, 1884.
18. Ал-Муфаддал. *Прямой путь и единственная жемчужина в том, что случилось после летописи Ибнамида.* // СМІЗО. – Том 1. – СанктПетербург, 1884.
19. Geanakoplos D. *Byzantium and the Crusades, 1261–1354. // A History of the Crusades.* / K.M. Setton (ed.). – Vol. III. – Madison, 1975.
20. Setton K.M. *The Papacy and the Levant, 1204–1571.* – Vol. I. – Philadelphia, 1976.
21. Richard J. *Chrétiens et Mongols au Concile: La Papauté et les Mongols de Perse dans la seconde moitié du XIIIe siècle. // 1274, année charnière: mutations et continuités.* / M. Mollat (ed.). – Paris, 1977.
22. Roberg B. *Die Tartaren auf dem 2. Konzil von Lyon 1274. // Annuario Historiae Conciliorum.* – № 5. – Paderborn, 1973.
23. Lockhart L. *The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Il-Khans of Persia. // Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies.* – № 6. – London, 1968.
24. Golubovich G. *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano.* – Vol. II. – Firenze, 1913.
25. Ал-'Умару Шихаб ад-дин. *Пути взоров по государствам разных стран.* // СМІЗО. – Том 1. – СанктПетербург, 1884.
26. Ал-'Айни Бадр ад-Дин. *Связки жемчужин.* // СМІЗО. – Том 1. – СанктПетербург, 1884.
27. Balard M. *Gênes et la mer Noire (XIIIe–XVe siècles).* // *Revue Historique.* – № 270/1. – Paris, 1983.
28. Jackson P. *The Mongols and the West, 1221–1410.* – Harlow, 2005.
29. Verlinden C. *La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle. // Studi in onore di Gino Luzzatto.* – Vol. II. – Milano, 1930.
30. Heyd W. von. *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age.* – Vol. I. – Leipzig, 1885.
31. Eracles Continuation. *// Crusader Syria in the Thirteenth Century: The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with Part of the Eracles or Acre Tex.* / J. Shirley (ed.). – Aldershot, 1999.
32. Andrea Dandolo. *Chronica per extensum descripta aa. 46–1280 d. C. // Rerum Italicarum Scriptorum.* / E. Pastorello (ed.). – Vol. XII/1. – Bologna, 1938.
33. Rothelin Continuation. *// Crusader Syria in the Thirteenth Century: The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with Part of the Eracles or Acre Tex.* / J. Shirley (ed.). – Aldershot, 1999.
34. Runciman S. *The Crusader States, 1243–1291. // A History of the Crusades.* / K.M. Setton (ed.). – Vol. II. – Madison, 1969.
35. Mayer H.E. *Ibelin versus Ibelin: The Struggle for the Regency of Jerusalem, 1253–1258. // Proceedings of the American Philosophical Society.* № 122/1. Philadelphia, 1978.
36. Jacoby D. *L'expansion occidentale dans le Levant: les Vénitiens à Acre dans la seconde moitié du treizième siècle. // Journal of Medieval History.* – № 3. – Amsterdam, 1977.
37. Balard M. *Les républiques maritimes italiennes et le commerce en Syrie-Palestine (XIe–XIIIe siècles).* // *Annuario de estudios medievales.* – № 24. – Barcelona, 1994.
38. Balard M. *Les Génois en Roumanie entre 1204 et 1261. Recherches dans les minutiers notariaux génois. // Mélanges d'archéologie et d'histoire.* – № 78. – Paris, 1994.
39. Lopez R.S. *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo.* – Genova, 1996.
40. Ashtor E. *Pagamento in contanti e baratto nel commercio italiano d'Oltremare (secoli XIV–XVI).* // *Storia d'Italia. Annali 6: Economia naturale, Economia monetaria.* / R. Romano (ed.). – Torino, 1983.
41. Karpov S.P. *Venezia e Genova: rivalità e collaborazione a Trebisonda e Tana, secoli XIII–XIV. // Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII–XIV.* / G. Ortalli (ed.). – Genova, 2001.
42. Balard M. *The Genoese in the Aegean (1204–1566).* // *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204.* / B. Arbel (ed.). – London, 1989.

ДЕРЕКТАНУ ЖЭНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ЧИНОВНИЧЕСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (XVIII-XIX ВВ.) В СОВРЕМЕННЫХ РОССИЙСКИХ И КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Далаева Т.Т. – доцент КазНПУ имени Абая, к.и.н.

В современной российской и казахстанской исторической литературе с начала 90-х гг. XX в. наблюдается новый импульс изучения проблемы бюрократии нового и новейшего времени в контексте теорий западной гуманитарной науки. В изучении чиновничества первоначально преобладали работы о центральных правительственных учреждениях и высших чиновниках Российской империи [1]. В учебном пособии коллектива авторов (Т.Г. Архипова, М.Ф. Румянцева, А.С. Сенин) была проанализирована история государственной службы в России XVIII – XX века в контексте развития Российской государственности [2]. Данное обстоятельство объясняется как объективно высоким значением высших органов власти и первых лиц управления в такой централизованной системе управления, какой была Российская империя, так и субъективными причинами - интересом историков к наиболее ярким представителям бюрократии и учреждениям, где решались вопросы государственной важности, принимались законы, разрабатывались концепции развития страны. Немалое влияние на вопросы внутренней политики оказывали чиновники, но при этом само чиновничество оставалось малоизученным в исторической науке.

Чиновничество становится объектом исследования в трудах обобщающего характера. По мнению российских ученых, двухтомный труд Б.Н. Миронова «Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.)» [3] является одним из первых в мировой историографии, обобщающим, фундаментальным исследованием социальной истории России периода империи с конца XVII до 1917 г. В двухтомном исследовании Б.Н. Миронова большое внимание было уделено изучению российской бюрократии.

Среди первых исследований, в которых непосредственно была представлена проблема чиновничества, можно назвать работы Шепелева Л.Е. В частности, в книге Шепелева Л.Е. «Чиновный мир России XVIII – н. XX вв.» [4] систематизирован и обобщен обширный историко-архивный материал о государственном чиновничестве Российской империи. Охватывается период от начала петровских преобразований до 1917 г. Подробно представлена система ведомств, коллегий, министерств и т.п. Перечислены функции различных государственных учреждений, рассказывается о должностях, титулах и званиях; о системе подчинения и должностных обязанностях чиновников всевозможных рангов. Внешнее оформление государственной службы, как гражданской, так и военной и придворной. Историк показывает складывание неотъемлемых атрибутов государственной службы (звания, чины, мундиры, ордена) и их эволюцию на протяжении трех столетий.

В ряде работ доктора юридических наук А.В. Оболонского приведен объективный исторический анализ деятельности бюрократии Российской империи. Автор уделяет внимание исторической эволюции российского чиновничества на основе «интегрирующего аспекта истории - истории Табели о рангах» [5].

Пушкарева Г.В. в своей работе «Государственная бюрократия как объект исследования» предложила аналитический обзор некоторых теоретико-методологических концепций, объясняющих феномен государственной бюрократии в современном обществе. По мнению исследователя: «Современные теории государственной бюрократии обязаны своим появлением двум важным методологическим посылкам, сформулированным практически одновременно американской школой государственного управления (public administration) и немецким социологом Вебером» [6].

Изучение чиновничества стало осуществляться в рамках исторических, юридических, социологи-

ческих и культурологических исследований. Большинство работ в данных областях рассматривало чиновничество как социокультурный феномен. Объектом изучения в трудах современных исследователей становятся уже не классовые, а профессиональные, социокультурные и личностные характеристики бюрократии. Например, в 1990-е гг. вышла серия статей историко-антропологической направленности, посвященных российскому чиновничеству XVIII - первой половины XIX в. Авторы данных работ - Л.Ф.Писарькова [7], О.В. Морякова [8], Борисенко Т. [9] – дали характеристику жизненного мира государственных служащих дореформенного периода, обратившись к исследованию их быта, нравов, корпоративных отношений. Твердохлеб А.А., Шевырин В.М. [10] остановились на исследовании динамики социального статуса государственных служащих на протяжении более двух веков, начиная со времени введения Табеля о рангах.

Интерес к истории российской бюрократии заметен и на уровне диссертационных исследований [11]. В большинстве случаев чиновничество рассматривается в них в контексте истории местного управления. В диссертациях были детально проанализированы особенности функционирования бюрократического аппарата на местном уровне, выявлены его типично-провинциальные особенности, а также факторы, обусловившие постепенную профессионализацию бюрократии. Ряд сюжетов в этих работах посвящены малоизученным в исторической науке проблемам, таким как отношение провинциального чиновничьего мира к образованию, особенности корпоративного сознания, неформальные правила поведения в бюрократической среде, влияние сословного фактора на поведение бюрократов, феномен взяточничества, особенности повседневной жизни рядовых служащих. Среди множества диссертаций можно выделить работу Токмаковой Ю.Н. «Провинциальное чиновничество центральной России в 1801-1861 гг.» [12]. Автор сделала следующие выводы: «Исследование показало, что в ходе рассматриваемого периода происходило постепенное совершенствование системы местного управления, которое выразилось в упразднении устаревших бюрократических структур, создании новых органов, отвечавших требованиям модернизации. В целом административная система значительно усложнилась, что делало необходимым существование управленцев-профессионалов с большим объемом специальных знаний и практических навыков. Наличие образования формально становится важным требованием для поступающих на службу в первой половине XIX в., тогда как сословный ценз играет все меньшую роль».

Среди исследований по проблеме чиновничества в современной российской гуманитарной науке в последнее десятилетие были представлены работы, в которых эта тема рассматривается с точки зрения социологического, культурологического и лингвистического анализа. Интерес вызывает исследование Молневой М.С. «Духовные ценности чиновничества как объект исследования социологии духовной жизни». Теоретическая значимость ее работы выражена в проведении сравнительного исторического анализа теорий и концепций, касающихся природы и атрибутов духовных ценностей чиновничества [13]. В работе Щегловой И.В. «Лингвокультурный типаж "чиновник" (на материале русского языка)» [14] социально-исторические характеристики чиновников были рассмотрены на основе анализа материалов русской художественной литературы и публицистики XIX–XXI вв., картотеки записей устной речи, данных опроса информантов. Научная новизна выполненной работы состоит в установлении понятийных, перцептивно-образных и ценностных характеристик лингвокультурного типажа «чиновник» и выявления их эволюции в русском языковом сознании.

Среди российских исследований по проблеме чиновничества особый интерес вызывает у специалистов одна из последних публикаций доктора философских наук, профессора И.А. Голосенко «Начальство. Очерки по истории российской социологии чиновничества конца XIX - начала XX вв.» – статья о проблеме бюрократии в дореволюционной России, которая представляет собой часть большой работы по изучению русского чиновничества, которая осталась незавершенной. В данной работе в первой части «**Уточнение объекта исследования**» автор сделал подробный анализ содержания терминов «чиновник», «бюрократия» через толкование феномена этих терминов в различные исторические периоды российской истории, во второй части «**Краткая история чиновничьей корпорации в России XVII – нач. XX вв.**» **исследователь изложение своего видения данной темы раскрывает**, «выделяя два вопроса: какие формы организации общественной власти и управления бытовали в то или иное время и в каком направлении шла эволюция самосознания чиновничества как особой профессиональной группы?» [15].

Профессор Голосенко И.А. сделал следующие выводы: «Дифференциация российского чиновничества была следующей. Во-первых, оно делилось на служащих государственных, частных, общественно-самодельных (вроде земства) и церковных канцелярий. И хотя они с точки зрения управления исполняли подчас тождественные служебные функции, их социальное положение не всегда было

идентичным. Скажем, получение выгодного места на государственной службе часто было связано с протекцией, взяткой или долгой изматывающей службой, а на частном предприятии – с личной инициативой, предприимчивостью, новаторством; причем материальное обеспечение чиновников этого вида, особенно нижнего и среднего звена было, как правило, выше, чем у бюджетников. Во-вторых, самих государственных служащих делили на военных и гражданских... Итак, на уровне самосознания и идейных ориентаций российское чиновничество не было единым. Это подводит нас к социальному расслоению этой группы лиц, ее стратификации» [15].

Очевидно, что чиновничество в Российской империи представляет собой общественную группу, в которой выделяются отдельные подгруппы в зависимости не только от социального происхождения, но и от этнических корней, поскольку в ходе расширения границ империи происходило распространение российской власти на территории, которые впоследствии стали именоваться «национальными окраинами». В статье Ховалыг С.С. «История чиновничества Танну-Тувы (середина XVIII – конец XIX вв.» анализируется история формирования и эволюции чиновничества тувинского общества в конце XVIII – конца XIX вв. Автором исследован государственный аппарат, иерархия чинов и знаки их различия и сделаны выводы: «В Туве отсутствовал строгий принцип разделения чинов на военные и гражданские. Традиционно чиновники военного управления (тушимел или дужумет) имели преимущественное положение по сравнению с гражданскими чинами и должностями. Несмотря на то, что тувинское чиновничество в общеимперской иерархии занимало весьма низкое положение, это компенсировалось его самостоятельностью во всех вопросах, касавшихся внутреннего управления В Танну-тувинских хошунах в связи с особым геополитическим положением сложился особый управленческий аппарат с сильной внутренней автономией, с четкой структурой, основанной на жесткой иерархии чинов, склонный к самостоятельности на местах»[16].

Таким, образом, исследования постсоветского периода оказались довольно плодотворными с точки зрения изучения прошлого российского чиновничества. Тем не менее, данная тема отнюдь не выглядит исчерпанной, особенно это касается истории формирования чиновничества в национальных окраинах, вопросов инкорпорации представителей нерусских народов на государственную службу в Российской империи.

Исследование проблем формирования казахского чиновничества необходимо рассматривать в контексте истории утверждения российской имперской власти на территории Казахской степи. В современной казахстанской историографии научное изучение вопросов формирования и функционирования чиновничества на территории степного пространства представлено исследованиями по данной теме профессора Султангалиевой Г.С., доцента Макажановой З.Ш.

Внедрение петровского «Табеля о рангах» и кооптация тюркоязычных народов Российской империи (татар, башкир, мищари, тептяри) в управление Казахской степью в XVIII - начало XX вв. рассмотрены историком Г.С.Султангалиевой [17]. Ею систематизирован материал о татарских переводчиках, толмачах, письмоводителях в Казахской степи в XVIII - XIX вв.

В диссертационном исследовании Макажановой З.Ш. на тему «Проблема формирования и своеобразии деятельности казахского чиновничества в системе органов колониального управления царизма (вторая половина XIX в.)» впервые исследованы проблемы формирования казахского чиновничества и деятельности казахских служащих в контексте имперской политики царизма, в частности раскрывается влияние административно-территориальных реформ XIX в. в Казахской степи на формирование казахского чиновничества; методом сравнительного анализа определено общее и особенное в процессе формирования чиновничества среди тюркоязычных народов империи; выявлены имена и фамилии, уровень образования, должностной статус казахских служащих; определены круг полномочий и функциональные обязанности казахских служащих[18]. Исследователем сформулирован следующий вывод: «К концу XIX в. сформировался корпус казахских чиновников, который стал принадлежать к привилегированному сословию Российской империи. Теперь казах служил для того, чтобы повысить свой социальный статус, приобрести власть и влияние, которые зависели от его должности, а не от происхождения или рода к которому он относился. Представители казахского чиновничества, получив общеобразовательную подготовку в светских учебных заведениях, стали осваивать различные административно-управленческие структуры в регионе и занимать должности султанов-правителей, дистанчных начальников, младших чиновников особых поручений, волостных управителей, аульных старшин, письмоводителей и т.д.».

Определенную лепту в изучении научного наследия первых казахских чиновников внесли Н.Масанов и Н.Ивлев, И.В. Ерофеева, В.З. Галиев [19]. В ряде работ последнего десятилетия отдельной темой

становится изучение общественно-политической деятельности представителей и выходцев из ханских династий, которые в условиях имперской политики привлекались царизмом к управлению на местах, и в свою очередь ради сохранения спокойствия народа принимали на себя теперь уже урезанные властные функции. В частности, можно назвать диссертационные исследования Қарамурзиной А.Қ., Идресовой У.Х., Исмурзина Ж.А., Жапековой Г.К.[20].

Среди современных работ казахских историков интерес вызывают исследования Еспенбетовой А.М. и Рахимкулова Д.А. Работа Еспенбетовой А.М. «Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX - начале XX вв.» является первым опытом изучения процесса становления новых сословий в казахском кочевом обществе XIX в. в контексте имперской политики России. Она приходит к заключению, что «Одним из новых сословий казахского кочевого общества стало дворянство (потомственное и личное). Механизм формирования дворянства среди тюрко-мусульманских народов Российской империи и казахов происходил по разному. В Казахской степи дворянство получали в основном султаны, бии, старшины, выполнявшие административно-управленческие функции. Новые сословия, такие как дворяне, почетные граждане, купцы, мещане, сформированные в казахском обществе, имели определенную роль в общественной жизни и занимали особое место в социально-культурном и экономическом развитии казахского общества» [21]. Диссертация Рахимкулова Д.А. на тему «История института старшин в Казахстане (20-60 гг. XIXв.)», посвящена проблеме изучения института старшин, который играл существенную роль в общественно-политической жизни казахского общества и составлял важнейшее связующее звено во взаимоотношениях имперской политики и традиционных структур. «Казахские старшины, осуществлявшие социально-регулирующие функции во всех звеньях кочевых общин представляли собой наиболее многочисленную и весьма влиятельную социально-политическую группу. При этом казахские старшины составили низовое звено в имперском административно-управленческом аппарате, где им была отведена роль младших должностных лиц. С целью ослабления традиционной системы управления в казахском обществе царская власть формирует институт старшин в официальном служилое сословие казахская родовая знать обладала возможностью получать должности старшин путем выборов, в качестве награды и по наследству»[22].

Таким образом, анализ современных российских и казахстанских работ по истории чиновничества периода Российской империи позволяет сделать вывод о применении достаточно широкого спектра исследовательских практик и методов. Большинство работ основаны на традиционных методах, таких как сравнительно-исторический, проблемно-хронологический методы исследования, учеными проводился анализ событий и явлений на основе сопоставления фактов и данных, извлеченных из источников. Для изучения социального облика чиновничества исследователи стали применять современную методологию историко-биографического и историко-статического исследования. В ряде работ современных авторов чиновничество рассматривается как субъект государственного управления. Среди специальных методов исторического исследования использовались: источниковедческий метод, позволяющий выявить и проанализировать источниковую базу исследования; историко-генетический метод, дающий возможность выявить сущность событий или явлений через исследование обстоятельствах происхождения и исторического развития; историко-типологический метод, способствующий упорядочению различных исторических форм и проявлений объекта; метод сравнительного анализа, позволяющий сопоставлять состояния объекта в разных исторических условиях [12]. Несомненно, одним из широко используемых был системный подход, который открыл новые методологические возможности и для анализа влияния окружающей среды на чиновничество, и самого чиновничества на свое окружение.

1. Шумилов М.М. *Местное управление и центральная власть в России в 50-х начале 80-х гг. XIX века* - М.: Прометей, 1991. 218 с.; Гаман О.В. *Бюрократия Российской империи: веки эволюции: Учеб.-метод. пособие*. М.: Изд-во РАГС, 1997. 70 с.; Лысенко Л.М. *Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII -начало XX века)*. М.: Изд-во МПГУ, 2001. 358 с.; Акульшин П.В. *Просвещенная бюрократия и русская провинция в первой половине XIX в. (по материалам Пензенской, Рязанской, Тамбовской и Тульской губерний)*. Автореф. дис.д-ра. ист. наук. М., 2004. 48 с.

2. Архипова Т.Г., Румянцева М.Ф., Сенин А.С. *История государственной службы в России. XVIII-XX века: Учеб. пособие*. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1999. 230 с.

3. Миронов Б.Н. *Социальная история России периода империи (XVIII -начало XX в.): В 2 т. С-Пб, 2000.*

4. Шепелев Л.Е. *Титулы, мундиры, ордена в Российской империи* — М.: Наука, 1991. Шепелев Л.Е. *Чиновный мир России: XVIII начало XX в.* СПб.: Искусство - СПб, 1999. 479 с.

5. Оболонский А.В. *На службе государевой: к истории российского чиновничества // Общественные науки и*

современность. 1997. № 5. С. 63-86. // Режим доступа: www.pavroz.ru/dov/oblonskiinaslugbe.pdf (дата обращения: 20.10.2012); Оболонский А.В. На государственной службе: бюрократия в старой и новой России. М.: Ин-т государства и права РАН, 1997. 34 с.

6. Пушкарева Г.В. Государственная бюрократия как объект исследования // *Общественные науки и современность*. 1997. № 5.

7. Писарькова Л.Ф. От Петра I до Николая I: Политика правительства в области формирования бюрократии // *Отечественная история*. 1996. № 4. С. 29-43.; Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII - первой половине XIX в. // *Человек*. 1995. № 3. С. 121-139; № 4. С. 147-158.; Писарькова Л.Ф. Российская бюрократия в эпоху Петра I // *Отечественная история*. 2004. № 1. С. 18-41.

8. Морякова О. В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века: социальный портрет, быт и нравы // *Вестник Московского Университета. Сер. В. История*. 1993. № 6. С. 11 – 23.

9. Борисенок Т. Чиновничество в России XIX века: предписания, образы и стереотипы // *Социально-культурные и этнические стереотипы. Материалы научной конференции молодых ученых и аспирантов*. М.: РГГУ, 1998. С. 80-86.

10. Твердохлеб А.А., Шевырин В.М. Государственные служащие в России 1722-1995: (Динамика социального статуса): Исторический очерк // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 5. История*. М., 1995.

11. Иванов В.А. Губернское чиновничество 50-60 гг. XIX в. в России: (По материалам Московской и Калужской губерний). Историко-источниковедческие очерки. Калуга, 1994. 232 с.; Мерзлякова Л.В. Чиновничество Вятской губернии первой половины XIX в. Опыт социально-политической характеристики. Дис. канд. ист.наук. Ижевск, 1997.; Чижова В.В. Выборные от дворянства в системе местного управления российской империи в конце XVIII первой половине XIX века. На материалах Тверской губернии. Дис.канд. Ист. наук. Тверь, 2001.; Павлюк Ю.Б. Российское чиновничество в системе местного управления в первой половине XIX века. На материалах Московской и Тверской губерний. Дис.канд. ист. наук. М., 2001.; Поповичева Ю.Н. Дальневосточное чиновничество во второй половине XIX века. Дис.канд. ист. наук. Владивосток, 2003; Мурашов Д. Ю. Провинциальное дворянство в конце 50-х – 70-х гг. XIX века: по материалам Пензенской губернии. Дис. ...канд. ист. наук. Саратов, 2004.; Бутусова А.А. Провинциальное чиновничество России в 1861 — 1917 гг. (на примере Курской губернии). Дис. канд. ист. наук. Курск, 2006.; Поскачей Т.А. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII - первой половине XIX в. (на материалах Рязанской губернии). Дис.канд. ист. наук. Рязань, 2006.; Фидарова К.К. «Жизненный мир» чиновничества Терской области в конце XIX - начале XX вв. Дис.канд. ист. наук. Владикавказ, 2009.; Теряева Е.В. Служащее дворянство Орловской губернии второй половины XVIII – первой половины XIX вв. Дис.канд. ист. наук. Орел, 2009.

12. Токмакова Ю.Н. Провинциальное чиновничество центральной России в 1801-1861 гг. Дис.канд. ист. наук. Курск, 2011. // Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/provintsialnoe-chinovnichestvo-tsentralnoi-rossii-v-1801-1861-gg#ixzz29vGZAube> (дата обращения: 21.10.2012);

13. Молнева М.С. Духовные ценности чиновничества как объект исследования социологии духовной жизни : автореферат дис. ... кандидата социологических наук. Тамбов, 2008. // Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/dukhovnye-tsennosti-chinovnichestva-kak-obekt-issledovaniya-sotsiologii-dukhovnoi-zhizni#ixzz29v7aPVM0> (дата обращения: 20.10.2012);

14. Щеглова, И.В. Лингвокультурный типаж «русский чиновник»: образные и ценностные характеристики / И.В. Щеглова // *Актуальные проблемы филологии: сб. ст. межрегион. (заочн.) науч.-практ. конф. с междунар. участием*. – Барнаул – Рубцовск : Изд-во Алт. ун-та, 2008. – С. 132–137.; Щеглова И.В. Лингвокультурный типаж "чиновник" (на материале русского языка): автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Волгоград, 2010.

15. Голосенко И.А. Начальство. Очерки по истории российской социологии чиновничества конца XIX — начала XX вв. // *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2005. Том VIII. № 1. // Режим доступа: http://spb-chinovnik.ru/istoriya_chinovnichestva/ (дата обращения: 25.10.2012);

16. Ховалыг С.С. «История чиновничества Танну-Тувы (середина XVIII – конец XIX вв.)» // «Новые исследования Тувы» № 3, 2010 г. // Режим доступа: http://www.tuva.asia/journal/issue_7/2135-khovalyg.html (дата обращения: 2.10.2012);

17. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.). – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ.2002. – 262с.; Султангалиева Г.С. Татарские и башкирские служащие в казахской степи (XVIII-XIXвв) // *Этнопанорама*. – Оренбург, 2000. – № 3. – С.48-54; Султангалиева Г.С. Деятельность башкирских переводчиков и письмоводителей в Казахстане в процессе взаимодействия культур (XVIII-XIXвв.) // *Ватандаш*. – Уфа, 2005. – С.73-78.

18. Макажанова З.Ш. Политика российских властей по подготовке кадров для управленческого аппарата (60-90е годы XIXв.) // *Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки»*. – Алматы, 2004. – С.46-50.; Макажанова З. Ш. Проблема формирования и своеобразие деятельности казахского чиновничества в системе органов колониального управления царизма (вторая половина XIXв.): автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Алматы, 2010.- 28 с.

19. Ивлев Н., Масанов Н. Видный казахский ученый С. Бабаджанов // *Вестник АН КазССР*. – 1982. – № 4; Ерофеева И.В. Т.Сейдалин – просветитель, этнограф, правовед. // *Новое поколение*. – 1993. – № 20 –21, 4- 11

августа; Галиев В.З. *Караванные тропы (Из истории общественной жизни Казахстана XVII –XIXвв.)*. – Алматы, 1994. – 128с.

20. Қарамурзина А.Қ. *Қайыпқали Есімұлының қоғамдық-саяси қызметі (1789- 1856 жж.) // Тарих ғылым. кандидаты... авторефераты*. – Атырау, 2006, 30 б.; Идресова У. Х. *Бақытжан Қаратаевтың қоғамдық-саяси қызметі (1980-1934 жж.)* Уральск, 2007. – 32 с.; Исмурзин Ж. А. *История Батырулы Каип хана и его династии (1745-1860 гг.)* Уральск, 2008.; Жапекова Г. К. *Губайдулла Уалиханов жизнь и общественно-политическая деятельность. автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Алматы, 2010. – 24 с.*

21. Еспенбетова А. М. *Формирование новых сословий в казахском кочевом обществе в XIX - начале XX вв. Автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Караганда, 2010. – 31с.*

22. Рахимкулов Д. А. *История института старшин в Казахстане (20-60 гг. XIXв.) автореферат дис. ... кандидата исторических наук: - Алматы, 2010. – 30 с.*

Түйін

Бұл мақалада автор XVIII – XIX ғғ. аралығындағы Ресей империясында шенеуніктердің қалыптасу тарихын зерттеуге арналған XX ғасырдың соңы мен –XXI ғасырдың басындағы ресейлік және қазақстандық зерттеулерге шолу жасайды.

Summary

In this article author provides an overview of the Russian and the Kazakh studies of late XX - early XXI c.c., that have been devoted to studying the history of the formation of the bureaucracy in the Russian Empire in the XVIII - XIX centuries.

К ВОПРОСАМ ИЗУЧЕНИЯ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И РОССИИ НА РУБЕЖЕ ДВУХ ВЕКОВ

Қайсар Құсайынұлы – почетный профессор КГУ им. Ш.Уәлиханова

Автором данной статьи был извлечен громадный фактический материал из отчетов военных губернаторов областей и генерал-губернаторов Западной Сибири, хранящихся в архивах Российской Федерации и Казахстана, в которых довольно подробно описаны, освещены и проанализированы практически все стороны социально-экономической и другой многогранной жизни казахского общества. Нет сомнения в том, что фактический материал отчетов первых руководителей областей и губернаторств богат и ценен для всестороннего изучения истории Казахстана на рубеже XIX-XX веков. К сожалению, значительный накопленный исторический материал по истории колониального Казахстана, до сих пор лежит на полках архивов неизученным, ни переработанным и, даже, невостребованным ожидая исследователей-историков. В данной статье я сделал попытку включить ряд извлеченных документов из Российского Государственного исторического архива г. Санкт-Петербурга, Государственного военно исторического архива г. Москвы в надежде, что ими воспользуются молодые исследователи дореволюционной истории Казахстана.

Одной из главнейших проблем царской администрации было наделение благоприятной для хлебопашества землей русских крестьян-переселенцев, которые, после отмены крепостного права 1861 года, обобранные своими же помещиками, массами шли на Восток в поисках земли и воли. Основной поток обездоленных крестьян двинулся в Акмолинскую область, которая по реформе 1867-1868 гг. входила в состав Западно-Сибирского генерал-губернаторства.

3 мая 1895 года состоялось совещание Подготовительного комитета Сибирской железной дороги, в котором было запротоколировано: «В Степном крае (Акмолинская, Семипалатинская и Семиреченская области), занимающем свыше 130.000.000 десятин земли найдутся местности, где отвод участков не затронет хозяйства кочевников. Подготовительная Комиссия признает желательным, чтобы заготовление переселенческих участков было начато, не выжидая результатов предположительного исследования, так как последнее может затянуться на более или менее продолжительное время [1].

Неудовлетворительность поставленных работ как с точки зрения собственно колонизационной, так и в смысле ограждения законных интересов казахского населения, и послужило поводом к учреждению особой экспедиции, исследования которой преследуют, главнейшим образом, задачу дать материал для более правильной постановки работ по заготовлению из казахских земель переселенческих участков для крестьян, пребывающих из внутренних губерний России» [2].

Царский чиновник статский секретарь А.Н. Куломзин, управляющий делами Комитета Сибирской железной дороги, совершил поездку вдоль строящейся магистрали в середине 90-х годов. Им был

составлен развернутый отчет, о своей поездке в Сибирь, опубликованный в 1896 году в Санкт-Петербурге, в котором он пишет: «Везде ознакомился с деятельностью и делопроизводством по переселенческим делам губернских и областных учреждений, казенных палат, переселенческих и крестьянских чиновников, уездных начальников, чинов межевых партий по образованию переселенческих участков, исследователей степных областей, гидротехников и других. Повсюду опрашивал переселенцев и не упускал случая беседовать с местными знатоками края и переселенческого дела» [3].

В своем отчете высокопоставленный чиновник, пытался сгладить те негативные моменты, связанные с хищническим изъятием так называемых «излишков» земель у коренного казахского населения русскими переселенцами, с молчаливого согласия местной администрации, подчеркивая, что: «...в современном переселенце нет ничего воинственного; это люди миролюбивые, все душевные силы которых направлены исключительно на удовлетворение чувства домовитости, не успевшего заглохнуть среди недостаточной обстановки на родине. Но в то же время это – люди, состоящим из прямых потомков по духу тех русских людей, которые в XVI и XVII веках шли из окраины Московского государства в степи, на Дон, на Яик, в Сибирь, оседали там, создавая из себя наше /русское/ казачество, укрепляли повсюду русское владычество и насаждали русскую культуру. Словом, такие же, как и те древние завоеватели, благодаря которым росла, расширяясь, русская земля. Вместе с тем это – люди назойливые, нередко предъявляющие в Западной Сибири требования, в виду того, что, «будто бы, идут они по приглашению самого Царя-батюшки, который повелел отводить им лучшую землю и наделить разным имуществом» [4]. Здесь уместно вспомнить капитальный труд: «Развитие капитализма в России» В.И. Ленина, который подчеркивал, что русский капитализм стал развиваться «вширь...». И далее он указывал, что «рельефно сказало и продолжает сказываться на окраинах, колонизация которых получила такой толчок в пореформенный, капиталистический период русской истории. Юг и юго-восток Европейской России, Кавказ, Средняя Азия и Сибирь служат колониями русского капитализма и обеспечивают ему громадное развитие не только вглубь, но и вширь» [5].

Как мы отметили выше, в Российском Государственном историческом архиве г. Санкт-Петербурга сохранились многотомные ежегодные отчеты военных губернаторов областей и генерал-губернаторов колониального Казахстана. В данном тексте выделим только один отчет Степного генерал-губернатора за 1897 год.

Вот строки из этого отчета: «лучшие участки в степных областях уже заселены; так в Омском уезде 886 семей, из коих 497 самовольно переселившихся, в Петропавловском 2.291 семья, из коих 1.286 самовольно переселившихся» [6]. Далее: «На основании утвержденного 25 марта 1891 г. Степного Положения, земли, занятые киргизскими (далее; казахскими – К.К.) кочевьями, хотя и признаются государственною собственностью, но оставляются в бессрочном общественном пользовании казахов кочевников в пределах фактического владения, причем каждый кочевник имеет право на участке, отведенном в его пользование для зимовья (кстау) стойбища, обрабатывать землю, разводить сады, огороды и возводить жилье и хозяйственные постройки. Земли, отработанные, а равно занятые постройками и насаждениями, переходят по наследству, доколе земля возделывается или существуют строения и насаждения» [7].

Так называемое, упорядоченное казахское землепользование, основанное на точном знании местных условий и бытовых особенностей имеет большое значение, тем более, что на основании Степного Положения земли, могущие оказаться излишними для казахов кочевников, поступают в ведение Министерства Земледелия и Государственных Имуществ.

На основании утвержденного, 15 марта 1896 г. Положения Комитета Сибирской железной дороги, для наилучшего обеспечения казахских интересов, была приступлена к естественно историческому и хозяйственно – статистическому исследованию степных областей, которое на будущее время должно предшествовать работам по образованию переселенческих участков. Казахская степь не в состоянии принять большого количества переселенческого (оседлого) населения по недостатку необходимых угодий, так подчеркнуто в отчете за 1897 г. Исследование было начато с Кокчетавского уезда, Акмолинской области, причем за норму казахского землепользования принят размер земли, необходимый для прокорма 24 единиц крупного скота, вполне обеспечивающих все потребности казахской семьи среднего достатка [8]. По этой норме у казахов Кокчетавского уезда оказалось около 2.000.000 десятин «излишней» земли.

Но изъять весь этот «излишек» из пользования кочевников не представлялось возможным по причинам: 1) Часть «излишков» разбросано малыми клочками по отдельным казахским общинам, так что из них не могут быть образованы переселенческие участки. 2) Значительные площади «излишков» могут оказаться непригодными по отсутствию воды надлежащего качества и в потребном количестве. 3)

Интересы крупных скотоводов не приняты во внимание, что может повести к значительному сокращению казахского животноводства. В отчете подчеркивается, что «обращено внимание старших производителей работ по образованию переселенческих участков и предложено жалобы крупных скотоводов на стеснение в землепользовании разбирать на месте с участием уездного начальника, как охранителя киргизских интересов вообще» [9]. В отчете также сказано, что в настоящее время кочевники находятся в лучших условиях, чем крестьяне – русские, так как пользуются землями в количестве несравненно большем, податей и повинностей платят меньше и, кроме того, освобождены от воинской повинности [11]. Подписал этот документ Степной генерал-губернатор, генерал от Кавалерии Барон Таубе.

Богатый материал о жизни, быте и землепользовании казахов хранится в РГИА, в разделе: «О естественно-историческом и хозяйственно-статистическом исследовании Омского и Петропавловского уездов в 1901 и 1902 гг.» [11].

Так, например, в отчете за 1898 г., читаем: «происходит усиленное изымание земель из казахского пользования в Акмолинской и Семипалатинской областях для крестьян переселенцев из внутренних губерний и предстоит в скором времени подобное же изымание в соседней Семиреченской области для семиреченских казаков в отставке, не имеющих до сих пор обмежеванных наделов за не утверждением нормы таковых».

Естественно, не могли не прозвучать предостережения царских властей об определенных опасностях на местах. «Фанатами татарами – муллами и злонамеренными лицами, казахское население, по присущему ему доверия и неразвитости, может уклониться от требований порядка и законности и повторить прискорбную андижанскую попытку (имеется в виду народное восстание 1898 г.), - что для него будет не новостью, если принять в соображение, бывшее уже в степях в первой половине настоящего столетия возмущение Кенесары Касымова» [12]. В период девятилетнего управления Степным генерал-губернаторством к барону Таубе неоднократно обращалось казахское население искать и находить защиту своих интересов «и нынче ежедневно продолжает обращаться в своих многочисленных нуждах. Вновь прибывающие неблагонадежные элементы расселяются по городам, лежащим на пути железных дорог, и деревням и, продолжая заниматься воровством и мошенничеством, наносит непоправимый ущерб материальному благосостоянию коренного казахского населения» [13].

В отчете за 1899 год читаем: «В Акмолинской и Семипалатинской областях к 1 января 1900 г. числится 189 крестьянских селений, из коих в Акмолинской области 170 и в Семипалатинской 19, с общим населением в 134.026 душ обоого пола» [14]. В разделе: «Землеустройство казахов, проживающих на кабинетских и казачьих землях», читаем следующее утверждение: «11 ноября 1899 г. последовало Высочайшее В. Имп. Величества соизволение на утверждение п. 3 журнала Военного Совета от 20 Октября 1899 г., по которому земли десятиверстной полосы, предоставленные во временное пользование Сибирского казачьего войска, признаны подлежащими включению в состав земель войска на тех же основаниях, как и прочие земли этого войска, о чем постановлено внести представление на уважение Государственного Совета». Но в этом журнале не сделано никакого заключения о казахах, более или менее прочно устроившихся и проживающих с давнего времени на десятиверстной полосе в пределах Семипалатинской области. Число этих казахов, по сведениям 1898 г., составляет около 30.000 душ обоого пола и вопрос о землеустройстве их приобретает важное значение по следующим соображениям: «Семипалатинская область в естественно-историческом отношении, для выяснения свободных государственных земель и определения нормы казахского землепользования до сих пор окончательно не исследована и, хотя, Министерство земледелия и Государственных имуществ имеет намерение докончить то исследование в текущем году, но сколько, и где окажется свободных земель, которые могли бы быть предоставлены безземельным казахам Семипалатинской области в настоящее время предвидеть невозможно. Между тем, могущие оказаться свободными государственные земли должны быть предпочтительно предоставлены казахам ныне кочующим, в количестве около 28.000 душ обоого пола, на юртовых и офицерских казачьих землях Семипалатинской области, а также казахам, проживающим (около 8.000 душ обоого пола) на землях Кабинета В. Имп. Величества, так как вследствие постепенного возвышения арендной платы и непомерных требований на юртовых землях и офицерских участках, при кибиточной подати, положение их в ближайшем будущем окажется безвыходным [15]. Поэтому, относительно землепользования казахов, проживающих на десятиверстной полосе, я обратился к Военному Министру с просьбою предоставить им право и впредь кочевать в этой полосе или на общих условиях пользования кочевниками государственными землями, т.е. бесплатно, или за определенную умеренную арендную плату с десятины.

Что же касается до казахов, с давних пор проживающих почти оседло на землях Кабинета В. Имп. Величества, в так называемой Бельгагачевской степи, то, отношением от 23 декабря 1899 г., за № 6383, я просил Министра Императорского Двора о предоставлении этим казахам права бессрочного пользования этими землями, с обложением их определению арендной платою [16]. В ответ на это генерал-адъютант барон Фредерикс, отношением от 2 января с.г. за № 317, уведомил меня, что он не находит возможным допустить постоянное и прочное водворение казахов в Бельгагачевской степи и признает возможным предоставить ныне занимаемые ими земли лишь в условиях краткосрочного арендного пользования, в виду могущей встретиться надобности в этих землях для крестьян переселенцев.

Таким образом, землепользование 65.000 казахов обоего пола проживающих с давних пор на Кабинетских и казачьих землях, остается необеспеченным. Они-то, всерьез начинают верить в свои права и мечтать стать хозяевами Прииртышских линий» [17]. «В уездах Акмолинской области функционируют три независимые одно от другого правительственные установления, породившие тройственность власти в ущерб правильному, закономерному и спокойному течению дел, выразившейся, с одной стороны, в пререканиях между уездными начальниками и крестьянскими чиновниками и мировых судей. Такое положение само собою указывало на необходимость объединения власти, в одном лице», пишет губернатор Степного края Барон Таубе, а император наложил резолюцию следующего содержания: «Необходимо теперь же разрешить» это предложение [18]. В отчете Степного генерал – губернатора за 1901 и 1902 г.г., в разделе «Казахское население», буквально сказано следующее: «Появление переселенца прежде всего отразилось на главной по количеству группе населения края – на казахское (в Акмолинской области – 442.224 душ об. пола). Врезавшись своими участками по нескольким направлениям в степь, переселенцы отхватили от степного простора свыше 3.000.000 десятин лучшей земли и при том наиболее удобно расположенных относительно пресной воды. Водворение переселенцев ограничило казаху кочевнику простор, не только в смысле количества, уменьшением площадей кочевья, но и в отношении удобств использования этого простора, сузив кочевые пути и отрезав от воды. Наносимый удар экономическому положению кочевника продолжает развиваться. Энергические работы партий по образованию новых переселенческих участков и по отводу дач в единственное владение казны указывают на создание все новых и новых запретных мест для кочевого строя жизни страны» [19].

Такое не столь культурное, а пока, скорее отрицательно для массы казахского населения значение фактор водворения переселенца в степи: кочевники встревожены, смущены грозным будущим, предчувствием необходимости отказаться от давно установившегося склада жизни и обратиться из пастухов своих многочисленных стад, каковыми были на самом деле до последнего времени, в скотоводов, на что им указывает обстановка лишения безграничного простора, на что их силою вещей подвигает Великий Сибирский путь, связавший их скотное богатство с рынками культурного мира.

Первейшею задачею западносибирской администрации является организация этого перехода пастухов кочевников и скотоводов кочевников, оставляя отдаленному будущему и естественному ходу вещей более коренной культурный и более трудный шаг – переход к полной оседлости и к земледельческому строю жизни» [20]. Возникает естественный вопрос, что делать с казахами лишенных пастбищных угодий, лишившихся основного богатства – скота?

В разделе «Землеустройство киргизов» читаем: «Выделение на пользования киргиз земельных участков для колонизационных надобностей вызывает необходимость заняться землеустройством казахского населения. Норма земельного надела средне-казахского хозяйства, потребного для прокормления 24 голов крупного скота выработанная экспедицией Министерства Земледелия и Государственных Имуществ. С добавлением к этому еще 25% общей площади излишков, указывает на полную возможность наделения землею всех казахов и достаточной степени для ведения скотоводческого хозяйства, которое и должно стать основною формою для степного населения, – так оно выгодно в экономическом отношении, и так оно сообразно всему прошлому и условиям быта казахов. К такому заключению об основном типе хозяйства в степи начинает склоняться большинство мыслящих людей, и что особенно настаивать на насаждении в степи чисто земледельческого типа хозяйства решительно не следует [21].

Несомненно, широкое культурное скотоводческое хозяйство на необъятном просторе Степного края, которое обратит его в рынок для снабжения всего мира продуктами этого хозяйства, обещает населению громадные выгоды и богатства, - тогда как чисто земледельческое хозяйство, по крайней рискованности его в силу неотвратимого влияния стихийных врагов в степи, не всегда может удовлетворять даже нужды самого населения, и едва ли может стать источником обогащения последнего.

В отношении насаждения в степи более правильного скотоводческого хозяйства пока делаются весьма слабые попытки и скорее только намечаются те направления, в коих следует вести дело» [22]. В отчетах

губернатора Степного края за 1901-1902 годы, справедливо освещаются и откровенные правонарушения в процессе заселения степи: «К сожалению, самый процесс заселения степи шел нервно, спешно и часто с крупными недочетами промахами; последнее – потому, что у дела стояли разные временные чиновничьи партии разных ведомств, не объединенные руководящею властью на месте, а непосредственно связанные с министерствами Санкт-Петербурга. Вследствии этого, важная работа по подготовке степи к приему переселенца, и к его водворению шла в рознь: землеустроительные партии отрезали участки, недостаточно исследованные в одном отношении, и, по-видимому, преследовали цель по больше нарезать участков в течение годовой компании работ; гидротехнические изыскание, столь важные для степи, были ограничены, что ими руководил другой департамент; статистические исследования производились крайне медленно, а нормы, ими устанавливаемые, в особенности по отношению казахов, встречались с недоверием и возбуждали сомнение у местных ответственных деятелей. Все это сказанное имеет прямое отношение к крестьянскому населению все еще прибывающему из внутренних губерний России» [23].

Что же касается казачьего населения – то оно в отчете выделено отдельным параграфом. Читаем: «обязанное особою воинскою повинностью, по крайнему недостатку рабочих рук, многие десятки лет пользовалось своею землею преимущественно как арендную, причем почти исключительно арендатором был казах-кочевник. С появлением крестьянина переселенца, созданием Великой Сибирской железнодорожной пути, на казачьих землях являются новые арендаторы из России, дающие более высшую арендную плату, вносящие в хозяйство улучшение использующие землю более усовершенствованными способами и более производительно. Прежний арендатор казах вытесняется отсюда естественным экономическим путем. Но создающийся новый порядок ведения хозяйства должен покоиться на определенном землеустройстве, а последний не оказался готовым к важному моменту перелома в жизни казачьего населения. Мало того, – к казаху, на его землю, на которой он сидит десятки, сотни лет, предъявлены споры разными министерствами, и частная претензия группою казахского населения, арендующего землю» [24].

В отчете за 1901-1902 гг. в разделе «Киргизское дело. Мероприятия к переходу казахов в оседлое состояние», говорится: «Казахи обычно просят больше земли, чем определено для крестьянских наделов, выговаривают себе право и при оседлости пасти свой скот на летних, состоящих в общем пользовании кочевников и т.п., а также и льготы по несению податной и воинской повинностей.

Самым главным поводом к обнаруживающемуся у казахов стремлению к оседлости служит изменение к ухудшению экономических условий для привольного кочевания в степи, все более и более наполняемой оседлым населением. Как русский переселенец идет на окраины от скученности и безземелья, так и степной казах стремится упрочить за собою землепользование оседлостью, в виду все более и более сокращающегося простора степей для кочевания» [25]. А вот мнение генерал-губернатора, которое также приводится в отчете: «переход казахов в оседлое состояние совершается, вообще, естественным путем, под влиянием лишь экономических причин, полагаю особые, поощрительные к такому переходу меры излишними, а всякие исключительные для киргиз преимущества и льготы явно несправедливыми, и прямо обидными для русских переселенцев, не пользующихся особыми льготами, несмотря на незавидное свое положение при водворении на далеких, неизведанных ими окраинах. Казахи могут устраиваться оседло в местах прежнего своего кочевания, им не приходится разорять свои хозяйства и испытывать невзгоды дальнего передвижения в неведомые места» [26].

Таковы содержания отчетов, свидетельствующие о без удержанном изъятии земель у казахского населения имперским правительством России в конце XIX – начале XX века, изгоняя их в самые неплодородные земли, где невозможно было заниматься не только земледелием, но даже традиционным скотоводством.

1. РГИА. Ф. 1273. Комитета Сибирской железной дороги. Оп.1. Д. 196. О естественно-историческом и хозяйственно-статистическом исследовании Степных областей в 1895 г. Ч. 1. Л. 3, 9.

2. РГИА. Ф. 1273. Оп.1. Д. 201. Исследования Омского и Петропавловского уездов в 1901 и 1902 гг. Л. 27, 27 об.

3. РГИА. Ф. 1273. Оп. 1. Д. 360

4. *Всеподданнейший Отчет статского секретаря А.Н.Куломзина. – Санкт – Петербург, 1896. – С. 3.*

5. Ленин В.И. *Развитие капитализма в России. Полн. собр. соч., т. 3. – С. 365.*

6. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп. 1. Д. 91. Отчет за 1897 г. Л. 82,83.

7. Там же. Л.Л. 83,84.

8. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп. 1. Д. 91 Отчеты Степного генерал-губернатора за 1897 год. Л. 85.

9. Там же. Л. 85, 85 об.

10. Там же. Л. 87 – 87 об.

11. РГИА. Ф.1273. Оп.1. Д. 201,

12. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп. 1. Д. 91 Отчет Степного генерал –губернатора за 1898 г. Л. 88 – 88 об.

13. Там же. Л. 89 – 89 об.

14. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп.1. Д. 91 Отчеты...Л. 97 – 97 об.

15. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп.1. Д.91 отчет. Л. 97, 98.

16. Там же. Л. 98 – 98 об.

17. Там же. Л. 113 – 113 об.

18. РГИА. Ф. 1273. Оп.1. Д.200. О естественно-историческом и хозяйственно-статистическом исследовании Степных областей в 1899 г. Л. 99, 101.

19. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп.1. Д.91. Отчеты ежегодные за 1901-1902 гг. Л. 104.

20. Там же. Л.104 об.

21. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп. 1. Д. 91 Отчеты за 1901 – 1902 гг. Л. 111.

22. Там же. Л. 111 об.

23. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп.1. Д. 91. Отчеты. Л. 105.

24. Там же. Л. 104 – 104 об.

25. РГИА. Ф. Читальный зал. Оп.1. Д.91. Отчеты. Л. 111.

26. Там же. Л. 111 – 111 об.

Резюме

В данном исследовании автор сделал попытку, на основе извлеченных документов из архивов Российской Федерации, проследить процесс переселения русского крестьянства в Акмолинскую область, Западно-Сибирского генерал-губернаторства и насильственное изъятие так называемых «излишков» земель у казахов, в ущерб их скотоводческой и земледельческой деятельности.

Summary

In this research the author has made an attempt, on basis of the documents from the archives of the Russia Federation, to trace the migration of Russian peasants in Akmolinskaya region, West Siberian general - governor and forcible removal of the so-called "surplus" lands of the Kazakhs, to the detriment of their livestock and agricultural activities .

FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM OF FORMING THE BUREAUCRACY (XIX-XX CENTURIES)

Makazhanova Z. – *Candidate of History, associate professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

Since the late 60's and early 70's foreign historiography applied to the study of Russian officialdom. The book H.Torke "Russian bureaucracy in the first half of XIX century," the author has attempted to make a comparative analysis of Russian and Western European bureaucracy. [1]

Western historiography was strongly influenced by Weber's concept of bureaucracy. However, the scientific community has long caused debate analysis undertaken by Max Weber patrimonial power structures in Russia. Yet the ideas of the German scientist eventually won more and more supporters. In Western science core of his theory were further developed in the so-called "parallel" concept. This concept has found its justification in the work of F.Riggs. [2], in which it was suggested that the state deliberately destroyed by breaking the traditional institutions and to create new site, with the objectives of the modernization of the economy and social structures. Bureaucracy in the process plays a key role, as it took an active part in the implementation of this goal in practice. This model is extended to Russia.

The problem of control and power is also quite thoroughly developed in Western historiography. One of the first who made a contribution to the study of the problem was Max Weber. He developed the concept of ideal-typical bureaucracy as a special privileged status group, with its own special look and value orientations, which was a major social force, and sought to wield power in society.

Liberal conception of the formation of the bureaucracy was developed by Raev Mark [3], who drew attention to the formation of the government apparatus of imperial Russia, which in his opinion was no "uniform, efficient, and a strong bureaucracy." However, he identified three levels of administration in the Russian Empire XIX century. Petty tyranny, corruption and tyranny of the lower level, in the middle - the competence of the officials, who sought to "respond to the needs and problems of the country", at the highest level - the tyranny of the autocratic absolutism, the domination of personal (conventional) bonds.

Projects of state transformations undertaken by M.M. Speranskiy were the subject of a special study in the work M.Raev, where American scientist noted that the ultimate goal of state reforms for the domestic reformer was setting up a centralized state apparatus with qualified officials in it. [4] In another investigation made by M.Raev "Understanding the pre-revolutionary Russia. State and Society in the Russian Empire," the author examines the notion of "regular" or "police state". [5] He denies preconceived of the determination period of Nicholas only as a "counter-revolution thirty years." The author notes that during this period there was a process of renewal and professionalization of the bureaucracy, which contributed to the implementation of the reforms of Alexander II. However, here the researcher does not estimate the features of the provincial and district officials, the existence of which was shown both in the capital and in the provinces.

An important milestone in the formation of the bureaucracy, according to M. Raev, were the reforms 1860-1870's and the 1905 revolution. In the period of the bourgeois reforms new institutions of government, in particular the Zemstvo, which opposed the established bureaucratic rule were created, and the revolution of 1905 gave serious power to mid-level officials and contributed to the improvement of those on the bottom. The most important characteristic of higher level management in Tsarist Russia, Moscow heavens, was the decisive role of the autocrat, as in determining policy and in appointments to certain positions.

Perspective of M. Raev continues the article of Gregory L. Freeze "Estates (soslovie) paradigm and social history of Russia." [6] Having studied the history of the term "class" (which appeared in Russian language is not earlier than the last third of the XVIII century and re-evaluating the value in the first half of the XIX century, he questioned the concept of the public school of historians (Kavelin, Chicherin, Soloviev), to oppose artificial class Russian estates in Western Europe, which developed independently in the feudal era. Generally accepted in Western historical thesis on the formation of social classes in Russia "from above" led XIX-XX centuries historians to conclude a "special path" of Russia. But according to Freeze, estates in Russia appeared later - in the era of industrialization, and the new structure of society was deliberately maintained by the state until 1917, despite the emergence of new social groups as a result of economic changes (p. 148, 162). The state, represented here as a pathologically weak institution was not the "strangler of freedom" but the supporter of the interests of society deprived of corporate and autonomous institutions (p. 145).

Another scientist Thomas Barrett in "Lines of Uncertainty: The North Frontier of Russia" [7] considers the processes that accompanied the Russian expansion XVIII-XIX centuries in the Caucasus, as part of the history of the environment and border areas. Based on the methodology as developed in the study of the American West, Barrett finds in the North Caucasus such typical conquest thing as changing the landscape, border exchanges, the existence of "no-man's land." Barrett's work shows that beyond the political history it is possible to study the history of productive expansion of Russia in the Caucasus.

The main thesis of the author is that the North Caucasus Frontier was a living, changing, uncertain, porous. Frontier went through raids and carts, and women missionaries, wood and weapons, legends and technology, soldiers and deserters. Applied to the Russian materials new and exciting achievements of Barrett have a connection with ethnic history and environmental analysis. The decisive factors are not guns and fortresses, but immunity to local epidemics; handling skills land suitable to local conditions; efficiency of missionary work, the frequency of mixed marriages and the intensity of cross-breeding, cultural "tuzemizatsiya". Historiography of the alien population, the problems of "frontier" as presented by Barret are not less exciting than the stories told by him: nekrasovtsev Cossacks in the Caucasus (the Old Believers, who served to the sultans and took part in the Russian-Turkish wars on the Turkish side and raided together with Kabardins, or "amazing fact" that General Yermolov when he was the governor of the Caucasus was "married" the three Muslim women. All these works in favor of Barrett's basic thesis of the uncertainty of the Caucasian frontier. For two centuries, the Russian government is trying to push through the border frontie and with the American historian's assistance we can better understand why it is difficult.

Two social historians, Gregor Fries and Sheila Fitzpatrick are more interested in investigating the estates of the Imperial period and Soviet classifications. Interest in the social history of the estate system is clear: inheriting the Marxist tradition, and struggling with her social historians replace speculative notion of class over the historicity of the notion of class, which itself belongs to the historical era. The transition from an external description language to describe the language in which to describe themselves of a society in itself, is a social history to a wider range of ideas and approaches. Freeze's valuable exercise in discursive history of "estate" leads to the conclusion that it appeared only in the early XIX century, and according to the author, should not be applied to earlier periods. For a century social class system did not collapse, says Freeze, on the contrary, it flourished. Both articles of the scienti are of great importance because he compares the two classifications, the "system

classes" and "the class system," which, according to Freese, were competing and combining at the beginning of XX century. Freese believes that these provisions related to "radical review" of the social history of the imperial period.

A historian of imperial Russia, Mikhail Dolbilov is mostly interested in the tsarist bureaucracy's mentality and statecraft; interconnections between state reforms and symbolic representations of the Russian autocracy; and ethnic and confessional politics on the empire's western periphery in the age of rising nationalism. Along with Aleksei Miller, he has published the Russian-language volume *The Western Borderlands of the Russian Empire* (2006). He is author of a range of articles, both in Russian and English that address complex issues of the Russo-Polish rivalry in a broader imperial context and argue that the rule over these borderlands was an essential part of how the empire functioned as a whole. In his forthcoming *Russian Land, Foreign Faith: Ethno-religious Policy of Empire in Lithuania and Belarus under Alexander II* (in Russian), Dolbilov focuses on the imperial dialectics of religious tolerance and discrimination against non-Orthodox faiths (as practiced towards Roman Catholics and Jews) during the era of the Great Reforms, detecting the impact that nationalist sensibilities had on earlier Enlightenment-born disciplining patterns of the state's confessional engineering.

Incorporation of representatives of non-Russian peoples on the civil service in the context of policies of imperial Russia is represented in the research of the German scholar Andreas Kappeler [8].

Of special interest to this study is the work of Steven Velichenko, [9] who decided to compare the Russian Empire with other empires of modern times on this little-explored aspect - the number of the imperial army and the bureaucracy. He presented informative tables, where the data on Turgay region are included; in particular, how many officials are there on the population, namely 452845 people, lived in 1897. In Turgay region and the number of officials was 69. Velichenko emphasizes that the least number of officials was precisely in Turgay region (1:6563). He compares not only the absolute numbers, but also regionally specific, and the proportion of the army and the bureaucratic apparatus of the total population. As a result of comparison of the relative values Velichenko comes to conclusion that in fact, in the Russian Empire number of officials was less than in European countries. In other words, contrary to popular belief that Russia is a realm of bureaucracy, the Russian empire was in fact "undergoverned".

The ratio of officers to population in Russia is close to the proportions typical of some of the colonial possessions of Britain and France at the time. The study indicated that in the provinces of the Great Russian governorship there were even less officials than in some of the non-Russian border regions, such as Poland. In this article as well as in a number of other articles on this topic, Velichenko expresses some interesting hypotheses about the role of such "undergovernment" in the political process, including the national movements. [10] One of the first research that addresses such problems, was taken by Michael Stanislavsky, who dedicated his efforts to the work of the administration of the radio of the Russian Empire to end the special position and the "alienation" of the Jewish people - the Jews by calling for military service, efforts to convert them to Christianity, and an official ban on the activities of the Jewish community institutions - that eventually led to the formation of the Russian-Jewish intellectuals and gave a powerful impetus to the development of Jewish education in Russia. [11]

In the second half of the XVIII century, the Russian government pursued a policy of recognizing the Islamic clergy in the Volga region, and particularly institutionalization of this policy through the creation of Mohammedan Spiritual Assembly served as a powerful stimulus that prompted the enlightened Muslim community to rethink the historical identity of the local Muslim population, it is expressed in writing historical writings, where the origin Muslim population in this region is associated with the adoption of Islam by medieval Bulgars. [12 p.52]

American scientist P.Vert holds examples of research made by historians Virginia Martin and Adeeb Khalid, who contributed a lot to the formation of the identity of non-Russian peoples of the Empire. V.Martin considered the transformation of judicial practices of nomads (adat) in the context of Russian law. It showed that the Kazakhs who are faced with ever increasing resettlement of peasants in the steppe and the attempts of the administration to distribute among the nomads more modern, civilized legal relations, adapted its jurisprudence to the new environment at the same time adapting the structure imposed on them so that they match local needs. [12 p.266-287].

Adeeb Khalid, having studied Muslim Cultural Reform in Central Asia showed that the colonial intervention (which brought with it new forms of cultural production and communication, new means of communication, ethnographic and epistemological category system) played a central role in the origin of cultural reform, national ideology and quest for knowledge among the intellectual elites of Central Asia. [12 p.228-265]

Thus, the analysis of foreign historiography reveals the necessity in more complex investigation of the

following problems: which way the behavior and activities of the Kazakh people of the XIX-XX c. affected the process of formation of power structures and which factors affected the formation of the Kazakh people's identity

1. Torke H. *Des russische Beamtentum in der erstehalfte des 19 Jahrhunderts.-Sonderdruckaus Forschungen des Osteneneuropischen Geschichte. Bod 13. Berlin, 1967.*
2. Riggs F.W. *Administration in developing countries: The theory of prismatic society. Boston, 1964. XVI.*
3. Raeff M. *Introduction // Plans for political reform in imperial Russia. 1730-1905. Englewood Cliffs. - 1966. p.1-39*
4. Raeff M. *Imperial Russia, 1682-1825. The coming of age of modern Russian. N.Y., 1974.*
5. Raev M. *Understand the pre-revolutionary Russia. State and Society in the Russian Empire. London, 1990.*
6. Gregory L. Freeze *"Estates (soslovie) paradigm and social history of Russia."*
7. Thomas Barrett in *"Lines of Uncertainty: The North Frontier of Russia"*
8. Andreas Kappeler. *Russia - a multinational empire. Occurrence. History. Decay. (translated from German C. Hearts). - Moscow: 2000. 344p.*
9. Velychenko S. *The number of the bureaucracy and the army of the Russian Empire in Comparative Perspective. The Russian Empire in Western literature. Anthology. - M.: 2005. 54-69p.*
10. Velychenko S. *Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands? // Russian Review. Vol.54 (April 1995). № 2. p.188-208.*
11. Stanislawski, Michael. *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformations of Jewish Society in Russia, 1825-1855. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1983.*
12. Werth P. *From the "resistance" to the "subversion": the power of the empire, resistance of the local population and their interdependence. The Russian Empire in modern foreign literature: Antology. Prep. A.I. Miller, P. Vert, P.S. Kabytov. M.- 2005. 52p.*

Түйін

Берілген мақалада шенеуніктердің XIX-XX ғасырдағы қалыптасу мәселесіне шетел зерттеушілердің көзқарасы көрсетіледі. Мақала авторы мәселенің шетелдік тарихнамасына талдау жасайды.

Резюме

Данная статья посвящена степени изученности проблемы формирования чиновничества. Автор статьи проводит анализ зарубежной историографии вопроса.

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

АБАЙ МЕН АЛАШ АРЫСТАРЫ

Мұқатова Д.М. – т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дің «Тұлғатану» орталығының директоры,
Ізтілеуова С.Д. – ф.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дің «Тұлғатану» орталығының
жетекші ғылыми қызметкері

Абайдың шығармашылығын түсініп, оларға өте жоғарғы баға бергендердің алдыңғы сапында Алаш арыстары тұр. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов сынды қазақ мәдениетінің озық өкілдері Абайдың өлең өрнектеріне тәнті болып, қара сөздерінің пәлсафалық мәніне қайран қалады. Олар Абай шығармаларының қазақ халқымен бірге өмір сүретіндігіне сенім білдіріп, оның қайталанбас классикалық мән-мағынасын атап көрсетеді. Алаш арыстары Абайдың ақындық өнерін, шығармашылығының терең әлеуметтік мазмұнын өздеріне үлгі-өнеге етеді. Абай поэзиясын бүкіл қазақ халқының рухани ұстазды деп бағалайды. Олар өздеріне төнген қауіптерге қарамастан Абай мұрасын қазақ жұрты арасында насихаттауға ат салысады.

Алаш арыстарының Абайға қатынасы жайында белгілі абайтанушы Қайым Мұқамедханов: «Әлихан 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде Абайдың өмірбаянын жариялап, соған орай: «Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из «Евгения Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Турагулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом императорского русского географического Общества под редакцией А.Н. Букейханова», - деп жазады /1/. Бірақ жинақ Ә.Бөкейхановтың тұтқынға алынуына байланысты шықпай қалады.

1908 жылдың сегізінші қаңтарында Ә.Бөкейханов тұтқынға алынады. «1906 г. января 10 дня г. Павлодар. Мне, мировому судье 2-го участка, при посещении сего числа тюрьмы, арестованный по шифрованной телеграмме ротмистра Рутланда из г. Омска, Алихан Нурмухамедович Букейханов, содержащийся в Павлодарской тюрьме, заявил, что он просит освободить его из под стражи на поручительство или под залог, а также просит принять меры к сохранению рукописи на киргизском языке, имеющейся в арестованном у него портфеле, содержащей стихотворения, так как она оценивается в 5. 000 рублей. Стихотворения эти принадлежат киргизкому поэту Кунанбаеву». Демек түрмеде жатып Бөкейханов өз тағдыры емес Абай өлеңдерінің тағдырына алаңдайды. Оның өте құнды екендігін түрме басшыларына ескертуге тырысады.

Яғни, жоғарыдағы Қайым Мұхаметхановтың деректеріне қарасақ, Ә.Бөкейханов 1913 жылы жазылған мақаласынан бұрын Абай шығармаларымен таныс болғандығына көз жеткіземіз. Ол Абайдың ұлттық деңгейге көтерілген дана ақын екендігін халыққа ұғындырады. Әлихан Абай туралы мақалалар жазып оның ақындық өнерінің терең көркемдік және мазмұндық мәні бар екендігін айтады. Осымен қатар Бөкейханов Абай туыстарымен және шәкірттерімен бірлесе отыра Абай мұрасын насихаттауға ат салысады.

Қазіргі әдебиеттануда бар деректерден Абай шығармашылығын насихаттауда, шығаруда Шәкәрімнің істеген қызметі туралы көп айтылмаған. Алайда Шәкәрімнің Алаш арыстармен өте жақсы қатынаста болғандығы анық. Демек Шәкәрім олармен бірге Абай мұрасын насихаттауға ат салысқан. Себебі Шәкәрімнің аты заманның қыспағына байланысты алынып тасталынып отырғанға ұқсайды. Бұл жөніндегі деректерді Әрхамқызы Мінәштің «Абай» журналының 1995 ж., №1-2сандарында басылған «Кәкітай» атты мақаласынан байқауға болады. Абайдың жылына дайындалып, Тұрағұлдың, Шәкәрімнің, Кәкітайдың Семейге барғандығы, онда Ә.Бөкейхановпен кездесіп, сұхбаттасқандықтары жайында айтылған. Яғни Шәкәрім Абайдың мұрасының жарыққа шығуына себепкер болып, жинақталуының бел ортасында жүрді деуге осы естеліктегі деректер негіз бола алады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы Әлихан Бөкейхановпен аса жақсы қарым-қатынаста болғаны белгілі. Ол екеуі 1902 жылы Түркістан құрылтайына арнайы шақырылып кездескен. Сол кездесуде олар Абайдың мұрасын халық арнасында кең тарату мәселелерін ақылдасқан. Бұл байланыс туралы белгілі тарихшы Ерлан Сыдықов, - “Әлихан мен Шәкәрімнің арасындағы туыстық байланысқа келсек, олар тобықты Мамай батырдан тарайтын Дулат батырдың қыздары – аналары Бекжан мен Бошантай жағынан бір-біріне аталас туыстар еді. Алайда оларды ерекше жақындастырған ортақ рухани байланыс Абай мұрасы еді”, - деп жазады./3/ Ә.Бөкейханов өзінің Абай мұрасымен байланысы туралы « ...1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп балаларына хат жаздым. 1905 жылы апрель аяғында Кәкітай Абайдың жазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғұтырғы саясат ісі не екенін біздің «Қазақта» оқығандар білер. Кәкітай біздің үйде бірер жұма жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мээ-мәйрәм болдық. Анық таныстық» – деп жазады. Ары қарай осы мақалада: «Мен осы шартпен 1908 жылы Семей келдім. Мен Семейде абақты борышын күтіп жүргенде Шәкәрім, Кәкітай, Тұрағұл әдейі келіп, тағы біраз күн көңіл көтеріп, шат болған едік. Мен абақтыда жатқанда олар тағы келіп амандасқан. Бұған өзге қазақ жарамады-ау деймін. Мен абақтыдан шыққан соң, бір түн Қаражан үйінде бір болып, мені Қарқаралыға Омарбек, Кәкітай шығарып салып, хош айтысқан жерде, құшақтасып жылады. Жауға бел бермеймін деп, қарысып, тістеніп, буындырған құсаны сыртқа шығармадым. Бекер жыламаған екенмін, тастан қатты деп ойладың ба? Есіл ер шырақтарым-ай! Сонан бері Омаш, Кәкішті көргенім жоқ. Арманды кестелеп жазуға қалам шіркін шорқақ!» /4/. Осы деректер тарихи тұлғалардың қарым қатынастарын және олардың Абай мұрасын халыққа қажет екендігін біліп, сол жолда аянбай еңбек еткендігін байқауға болады.

Абайдың ақындығына ерекше жоғары бағаны Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынов та береді. Абай өзінің артынан ерген ақын шәкірттерін ақындық өнерді терең меңгеруге шақырады және үйретеді. Сондықтан Абай ақын шәкірттерінің әрбір өлеңіне байыппен қарап, ақыл-кеңесін беріп отырған. А.Байтұрсынов бір мақаласында Абайдың «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңіне пікір айтып, талдау жасайды.

Ол “Қазақтың бас ақыны” деген мақаласында: «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Кей сөздерін, ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі.» /5/.

Абай туралы өз пікірін Ахмет Байтұрсынов төмендегідей жалғастырады: «Қазақтың бас ақыны» мақаласында: «Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңін оқығаныңда көз алдында сол жақсы аттың өзі тұрғандай, пішіні келіп, елестейтіні жақсы атқа бітетін мүшелердің бірін қалдырмай жазғандықтан. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайы-шылыққа кемшілігі болар» деп, таяқтан тартынбаған. Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалпында жазған. Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктің үстіне, Абай әртүрлі Европа бәләм иесілерінің кітаптарын оқыған.» 1913-жылы жазылған бұл мақаланың алдында Абай мұрасын жарыққа шығаруға жанашырлық танытып, қамқорлық жасайды.

1914 жылы «Қазақ» газетіне Міржақып Дулатовтың «Абай» атты мақаласы жарық көреді. Міржақып Дулатов: «1904 жылы июнь жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім. Сонда Байтұрсынов айтты: «Естуімше, Абай өзі өлеңінің басылып шығуын тілемейді хәм бастыруға ешкімге рұқсат бермейді екен, күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып Абайға беремін, танысамын хәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесемін», -деп Ахметке Абайды көруді нәсіп болмады: Абай өмірі күзге жетпей, сол июньнің 23-інде опат болды.

1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде хәм онан кейін Семейдегі географический обществонның шығарған бір кітабында (Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического Общества. Выпуск III. Семипалатинск, 1907 г.) Ғалихан Бөкейханов Абайдың тәржіма халін жазды хәм кешікпей кітабы да басылатынын да білдіріп еді. Бірақ тез шықпады, 1909-ншы жылы Абайдың балалары хәм інілерінің ризалығы хәм Ғалиханның ыждахатымен Абай кітабы Петербургта Буреганский баспаханасында басылып шықты. Бұл күнгі қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы.»(6).

Тарихи деректер көп шындықтарды осылай жария етеді. Міржақып Дулатов бұл мақаласын Абайдың қайтыс болғанына он жыл толуына байланысты жазады. Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов Абай-

дың ұрпағы Тұрағұлмен тікелей байланысып, ниеттес, тілектес, достық қатынаста болады. 1917 жылы Алаш партиясының Семей облыстық комитетінің мүшесі болады. Тұрағұл Максим Горькийдің «Челкаш» атты әңгімесін қазақ тіліне аударды. Неворовтың «Я хочу жить» деген шығармасын «Мен өмірге жерікпін» деп аударды. Бұл еңбектері шамамен 1925 жылдары жарыққа шыға бастайды. Әкесінің қасында болып, терең тәрбие алған Тұрағұлдың айрықша еңбегі «Әкем Абай туралы» деген естелігі. Тұрағұл: «Менің әкемнің биографиясына, керекті сөздерді жинамақшы болған азаматқа, менің әкемнің жалпы әдепті мінезін, салтын көрсетуге замандасының бір жолыққандығы қалпын, түрін, киген киімін, отырған-тұрғанын, сөйлеген сөзін, қуанған не ашуланғанын жазбағын қажет екен. Менің әкемнің замандасында қаламға үйір, көргенін-білгенін қағазға түсіре білері аз болған соң, амалсыз өзім жазбақты мойныма алдым. Әйтпесе, әкесінің әдет-ғұрпын баласы жазбағы менің білуімше солақай секілді.» (7)

Тұрағұл әкесі туралы шынайы естелік жазып, оның шығармашылығы жайлы да көп деректер береді. Шәкәрім мен Тұрағұлдың арасындағы қарым-қатынас айрықша болған. С.Мұқановтың мұражайынан табылған Шәкәрімнің суретінің сыртында «Любезному брату Тугрулу Ибрагимовичу на добрую память от Шаһкарима Худайбердина. 15 февраля, 1912г.» деген және араб әрпімен жазылған «Сүйікті бауырым Тұрағұл Ибраһим марқұм ұлына ұмытпас белгі үшін Шаһкарим Құдайбердіұлынан, 15 февраль, 1912 жылы», - деп жазылған.

Абай мұрасының қазақ арасында кең таралып, насихатталуына Алаш арыстармен жақсы қарым-қатынаста болған Шәкәрімнің еңбегі зор болды деп есептейміз. Әлихан, Ахмет, Міржақып барлығы да Шәкәрімнің терең білім мен, дарынды ақын екендігін түсінген. Шәкәрімнің қазақ жұртшылығына Абай шығармаларының мазмұның, мәнін және ерекшеліктерін түсіндіріп береді деп сенім білдірген.

Тұрағұл естелігінде: «Әкем айтып отырушы еді: қайғы жас жүрекке қатты батады екен, Бәкемнің өліміндей қатты батқан өлім көрмедім деп, (Құдайбердіні Бәкем деуші еді). Мағауияның өлгендегісін өлшеп айтқан жоқ. Оспан мен Ғабдрахманның өлімін өлшеп айтып еді. Сқақтың үш сайлауынан кейін, Бәкемнің орнына беремін деп, жиырмадан жаңа асқан Шаһкәрім қажыны болыстыққа байлатыпты. Шәкәрім қажы болыс болған соң астыртын ел құрып, әркіммен анттасыпты. Келесі сайлауда Оспанды сайламақ болған екен, оған елде, Шәкәрім қажы да қарсы болып, барлық адал деп әкесі үлкен қажының айтқанына бұрылмай сеніп жүрген достары, құрдасы бұзылып, Күнту дегенді болыс сайлаған жерде бірақ біліпті.» (212 бет.) Тұрағұлдың естелігінде Абай мен Шәкәрімнің арасындағы туыстық байланысты, Абайдың ықпалын аңғарамыз. Бұл естелікті Абайтануға, Шәкәрімтануға үлкен мәлімет беретін дерек көзі деп есептеуге болады. Тұрағұл: «Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екенмін деп, сол жылғы бастығымыз Шаһәрім қажы болып, ақиқат олай емес, былай деп таласып жататұғын саналы шәкірттің қатарында болдым.» (8)

Абайдың ақындық мектебінде Абайдың немересі Мағауияқызы Уәсиләнің естелігінде: «...балалардың ойы, дүниетанымы кемсін болады деп, молдаға айтып өзінің «Ғақлиясын» бағдарламаға енгізген ғой»- дейді. Яғни Абай ғақлияларының шәкірттеріне дәріс ретінде оқытылып, Шәкәрім бастап, басқалары қостап, ақиқат олай емес, бұлай деп дауласуларын Тұрағұл естелігінде жазған деректер «ақындық мектепте» Шәкәрімнің өз орны болғанынан хабардар етіп тұрғаны сөзсіз.

Абайдың «ақындық мектебінің» ірі өкілі ретінде Шәкәрімнің озық шәкірт ретінде сол шәкірттердің алды, басшысы болғандығын Тұрағұлдың естелігі айғақтап тұр. Сол мектеп жайлы дереккөздерден Абайдың ұстаз ретінде болашаққа көз жіберіп, талантты, озық ойлы, Шәкәрімді шыңдалтып, қанатын жайып, шығармашылық биік деңгейге дайындағаны көрініп тұр.

Шәкәрім мен Абай арасындағы қарым-қатынастар, ұстаз бен шәкірт, аға мен іні арасындағы туыстық байланыстар біртіндеп шығармашылық әріптестікке ұласты.

Екі ойшылдың туыстық байланысын және шығармашылық лабораториясын ашу қызық та күрделі зерттеулерді керек етеді. Екеуінің әрбір шығармасының жазылу тарихын мен себептерін біліп зерттеп, солардың хронологиялық реттерін білуіміз қажет. Шәкәрім: «Абай қазақ шежіресін жаз деп, 19 жасымнан қазақ шежіресін жинай бастадым. Абайдың ұқтыруы және сол кісінің ел-елге кісі жіберіп, хат жазып жинатқан мәліметтері де шежіреде бар», - дейді. Нәтижесінде 1911 жылы «Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі» басылып шығады. Шәкәрім: «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып, және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: «Тауари тарих ғұмуму», «Тауарих ғұсмани», Нажип Ғасымбектің түрік тарихы және әр түрлі кітаптардан алынған сөздер. Орысша кітаптардан оқығаным — Радловтың ұйғырлар туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары «Құдатғу білік»... деген кітаптарының сөзі. Және қытайдың Юан-Ми-Ши деген жазушысының сөзі және араб, фарсы, рум,

Европа жазушыларының сөзі», - дейді. Абайдың тапсырмасымен шежірені жазу үшін көп ізденіп, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, зор еңбек етеді. Абайдың әдеби мектебінің ірі өкілі ретінде қалыптасқан Шәкәрімнің 1879 жылдар мен 1904 жылдарда жазған өлеңдерінің негізі 1912 жылы «Қазақ айнасында» жарық көреді.

Шәкәрім қажы: «Мен пақыр, өз әкем өткен соң, Хажы мархұмның тәрбиесінде қалсам да, бұрыннан ауылымыз, қыстауымыз бөлек болғандықтан және Хажы мархұм мені жетім деп аяп, қысып оқыта алмай, ғылымнан махрұм (бос) қалып, ойыма не келсе, соны істеп, әдепсіз, ғылымсыз өстім. Сүйтсе де, түркі танып, орысша хат танып қалдым.

-Мұнан кейін – әкеміздің бір шешесінен туған – Ибрахим мырза қазақ ішінде – Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша, әм орысша ғылымға жүйрік, әм алланың берген ақылы да - бұл қазақтың бөлек, дана кісі еді.

Ержеткен соң, сол кісіден тағылым алып, әртүрлі кітаптарын оқып, насихатын тыңдап, азғана ғылымның сәулесін сездім.

Ибрахим мырзаның тұрағы қазақ іші болғандықтан, қадыры азырақ білінді. Олай болмағанда, Дәнішпан, Ғұлама, Философ кісі еді. Қор елде туды да, қор болып өлді. 1904 жылы, июнь айында 60 жасында өтті. Алла баршасының рухына рақмет қылсын!»

(Шәкәрім шежіресінің Абайдың қорық-музейінде сақтаулы түпнұсқасынан)

Шәкәрім Абайдан тағылым алып, насихатын тыңдағанын өзі осылай баяндайды. Осы дерек көздер Абай мен Шәкәрім арасындағы туыстық және рухани байланыстың айғағы.

«Ержеткен соң, сол кісіден тағылым алып, әртүрлі кітаптарын оқып, насихатын тыңдап, азғана ғылымның сәулесін сездім» - деп, Абайдың рухани ұстаздығын Шәкәрім осылай баяндайды.

Абайдың тәрбиесін, тағылымын алып, шығармашылық деңгейі ұстаз көрсеткен биіктіктен табыла білген шәкірт Шәкәрім қомақты туындылар бере білді.

Жоғарғы айтылған Әлихан Бөкейхановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың, Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірі мен қызметтері туралы үзік-үзік деректерден олардың Абайдың шығармашылығына ерекше ден қойғандығын көреміз. Олар Абайдың ең жақын туыстармен жақсы қарым-қатынастарда болып, ұлы ақынның шығармашылығының жариялануына көмектеседі. “Қазақ” газетінде “Айқап” журналында Абайдың дарынды ақын – шәкірттерінің де шығармаларын жариялайды. Абайдан кейінгі қазақтың белгілі ақынына айналған Шәкәрім де Алаш арыстармен тығыз шығармашылық қатынаста болуға ұмтылды. Алайда Кеңес жүйесінің репрессиялау саясаты Абайдың ақындық мектебінің өкілдерінің Алаш арыстармен өзара тығыз байланыста болуына мүмкіндік бермеді.

Шәкәрім Құдайбердіұлы Алаш қайраткерлермен танысып, сыйласып, шығармашылық қатынастар орнатуды қалады. Олардың ортақ мақсаты – Абай мұрасын қазақ халқына неғұрлым кең көлемде насихаттау болды. Олар Абай арқылы қазақ жұртын жаманшылықтардан сақтап, білімге, ғылымға, өнерге бастауды арман етті. Абай қайтыс болғаннан кейін Алаш арыстары оның шығармаларын оқуға және қазақ халқына таратуға ерекше деп қойды. Абайдың тұңғыш кітабының жарық көруінде Әлихан Бөкейханов көп қолғабыс тигізіп, ақыл-кеңістерін берді. Алаш көсемдері Әлихан, Ахмет, Міржақып Абайдың соңына ерген ақын шәкірттерінің де шығармашылығының шындалуына үлес қосуға ұмтылды. Абай мұрасын насихаттау барысында Алаш арыстары мен Абай шәкірттері қазақтың ұлттық мүдделерін бірге ұлықтайтын дәрежеге көтерілді.

1. Государственный архив Омской области. фонд. 270, опись 1, дело 200, лит. 10 // Абай. 1992. №3. 12 б.

2. Қараңыз. // Абай. 1992. №3.23 б.

3. Сыдықов Е. Шәкәрім Алашорда мүдесінен тым алыс кетпеген // Аңыз адам. 2011, №16. 33 бет.

4. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Қазақстан, 1994. – 273 бет.

5. Бас мақала // Қазақ, 1914. 23 шонь. №67.

6. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Алматы: Дәуір, 1993. 202б.

7. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Алматы: Дәуір, 1993. 206 б.

8. Мұхамедханов Қ. Шәкәрім. // Шәкәрім әлемі. 2006. №3. 16 б.

Резюме

В статье рассматривается деятельность выдающихся лидеров движения Алаш по изучению и пропаганде духовного наследия Абая Кунанбаева. Также показывается их взаимоотношения с представителями поэтической школы Абая.

Summary

The article considers the activities of the prominent leaders of Alash movement for the study and promotion of the spiritual heritage of Abai Kunanbayev. It also shows their relationship with the poetic school of Abai.

ФОМА АКВИНСКИЙДІҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ІЛІМІ

Мырзабекова Р.С. – *т.ғ.к., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті*

Батыс Еуропа тарихында орта ғасырлар кезеңі ұзақ ғасырларды қамтиды (V–XVI ғғ.). Экономикалық құрылым, әлеуметтік топтардың арасындағы қарым-қатынас, мемлекеттік тәртіп және құқық институттары, ортағасырлық қоғамның рухани ортасы, батысеуропалық ортағасырлық қоғамның әлеуметтік және саяси-заңдық идеяларының бағытына ықпал етті. Батыс Еуропадағы саяси және құқықтық ілімдер, ортағасырлар кезеңінде үнемі өзгерістерге ұшырап отырды. Әлеуметтік-экономикалық және феодалдық қоғамның саяси жүйесіндегі өзгерістер, өз кезегінде мемлекет пен құқық туралы ой-пікірдің эволюциясын қалыптастырды. Ортағасырлық қоғамның саяси идеологиясын қалыптастырушы Рим Папасының басқаруындағы католик шіркеуінің идеяларымен саяси ой-пікір тығыз астасып, шіркеу идеяларының негізінен алшақ кетпеуі қажет еді.

Саясаттану ғылымның даму кезеңдері - саясатты саналы түсінудің алғашқы тарихи түрі. б.э.д. II мыңжылдықтарда пайда болды, алғашқы саяси түсініктер мен ұғымдар, кейінірек саяси тұжырымдар қалыптасты. Бұл бірінші кезекте [Конфуций](#), [Платон](#), [Аристотель](#) еңбектерімен байланысты. Келесі кезең орта ғасырдағы саяси биліктің теологиялық теориясымен байланысты болды да, әлеуметтік саяси [ой](#) діни қайраткерлер күшімен дамытылды, шіркеу мемлекет пен саясатта басым рөл атқарды. Бұл кезең [М.Августин](#), [Ф.Аквинский](#) еңбектерімен танымал.

Ортағасырлық Еуропаның саяси және рухани өмірінде гүлденудің ең жоғарғы шегіне Рим папасының саяси институты XIII ғасырда қол жеткізді. Осы уақытта схоластикада адамзат санасының сенім құралын бағыттауға негізделген католиктік теология жүйесі қалыптасты. Схоластика жүйесінің қалыптасуында үлкен еңбек сіңірген доминикандық монах, дінтанушы ғалым – Фома Аквинский (1225-1274 жж.). Фома Аквинский шығармалары ортағасырлардағы шіркеулік идеологияның энциклопедиясы болды. Аквинский шығармаларында өзге мәселелермен қатар, мемлекет, заң, құқық мәселелері де қамтылды. Мысалы, аталмыш мәселелер 1265-1266 жылдары жазылған «Билеушілердің басқаруы туралы» шығармасы мен 1266-1274 жылдары жазылған «Теология жинағы» шығармасында көтерілді [1].

Мемлекет – белгілі бір аумақтағы және ондағы тұрғындарға жүргізілетін саяси биліктің ұйымдастырылуы, оның арнаулы басқару аппараты, барлығына тиісті заңдарды қабылдап, ішкі, сыртқы мәселелерді шешуде дербестігі бар саяси жүйе. Мемлекеттің пайда болуы мен мәні туралы саясаттануда бірнеше теориялар, концепциялар бар. Солардың ішінде теологиялық концепция өкілдері А.Августин, Ф.Аквинский, мемлекеттің пайда болуын «күдайдың күдіретімен» түсіндіреді. «Барлық билік – күдайдан» дегенге негізделеді [2]. Теологиялық концепция өкілдерінің пікірінше, «Билеушіге күдай ілімін тарату, зұлымдық жасаушы жауларды жазалау және адамдардың діни жолмен өмір сүруі үшін жағдайлар жасау міндеттері жүктелген» [3].

Дінтанушы ғалым Аристотель өз көзқарасын католик шіркеуінің догматтарына бағыттап, шіркеу позициясын күшейтуге тырысады. Фома Аквинскийдің мемлекет туралы көзқарасы, Аристотельдің «Саясат» шығармасының мазмұны негізінде мемлекеттің христиандық доктринасын дамытуға деген ұмтылыс болып табылады [4].

«Адам табиғатынан араласуды қажет етегін, саясиленген жануар» пікірін Аквинский Аристотельден қабылдаған. Индивид жеке жүріп өзінің қажеттілігін қанағаттандыра алмайтындықтан, адамдардың бойында бірігіп, мемлекетте, қоғамдастықта өмір сүру ұмтылысы басым екендігі түсінікті. Осындай қажеттілік саяси қауымдастыққа – мемлекетке итермелейді. Ф.Аквинский, «Мемлекеттілікті қалыптастыру процедурасы күдайдың әлемді жаратуымен ұқсас құбылыс», - деп көрсетеді [5]. Себебі, монарх мемлекетті билеу үшін, оны дұрыс жолмен қалыптастыруы қажет. Ф.Аквинский пікірі бойынша, мемлекеттіліктің мақсаты – «ортақ игілік», лайықты, саналы өмір сүру жағдайын қамтамасыз ету [6].

Мемлекеттік биліктен шіркеудің рухани үстемдігі идеясы ірі католиктік теолог Фома Аквинскийдің еңбегінде одан әрі дамытылды. Негізгі еңбегі «Теология жиынтығының» бір бөлімін арнайы заңдарға

арнап, саяси көзқарастарын «Билеушілердің басқаруы туралы» еңбегінде жарияласа, Ф.Аквинскийдің ұстазы Аристотель «Саясат», «Этика» шығармаларының комментарийлерінде жариялаған [7]. Саяси этика мәселелерімен қатар, мемлекет, заң, құқық мәселелері де авторлар еңбектерінен орын алды.

Аристотельді терең зерттеген Фома Аквинский, өзге саяси басқару формалары – аристократия, олигархия, демократия, аралас басқару формасы туралы да өз концепцияларын жариялады. Аквинский, бұлардың ішіндегі ең дұрысы монархия деп есептеді. Ол монархияның екі түрін бөліп көрсетті: абсолюттік монархия, саяси монархия. Алдыңғысымен салыстырғанда, Аквинскийдің ойынша, екіншісінің артықшылығы мол. Себебі, «бұл жерде ірі феодалдар (зайырлы, рухани) басым роль атқарады. Мемлекет басшысының билігі, бұл жерде заңнан туындайды да, заң шеңберінен шықпайды» [8].

XIII ғасырда Батыс Еуропада іске асып жатқан феодалдық-сословиялық өкілеттілік монархия, қоғамдық тарихи өзгерістердің қалыптасуының негізі болды. Себебі, кез-келген діндер сияқты христиандықтың негізін де діни этика құрайды. Ал діни этиканың негізін «жауапкершілік» түсінігі қалыптастырады. Бұл жерде қарым-қатынастың нормасы жеке тұлғаның адамға, жалпы адам институттарына, құдайдың заңы ретінде көрсетілуі құрайды. Аквинский, «заң» категориясын саяси жағынан қалыптасқан, қоғамға қатысты, ерекше теория ретінде қалыптастырды. Ф.Аквинский тек схоластика тәсілімен Рим Папасының мүддесі мен феодализмнің ұстанымдарын қорғауға тырысса, бірқатар қиыншылықты тудыратын еді. Мысалы, «Барлық билік құдайдан» тезисін логикалық тұрғыда түсіндірсе, билеушілердің мемлекетті басқаруға деген абсолюттік билік құқығын кеңейеді, бұл өз кезегінде римдік католиктік шіркеудің саяси амбицияларына қарсы болар еді. Сондықтан, рухани биліктің зайырлы биліктен үстемдігін көрсетіп, клирдің мемлекет ісіне араласуының заңдық негізін қалыптастыру үшін, Ф.Аквинский мемлекеттік биліктің үш белгісінің арасындағы айырмашылықты көрсетті. Бұл айырмашылықтар - негізі, түрі немесе шығу көзі және қолданылуына байланысты жіктелді.

Аквинский бойынша, билік негізі – билеу мен бағыну қатынастарының тәртібі. Иерархияның жоғарғы сатысында тұрғандар, төменгі сатыдағыны бағындырады. Бұл тәртіптің негізін «құдай қалаған», - деп есептейді[9]. Осылайша, билік өзінің шығу негізін құдайдан алып отыр. Сондықтан ол - жақсылық, қайырымдылық және игілік. Ал билікке қол жеткізудің тәсілдері, құрылымы әділетсіз болуы мүмкін. Билік басында отырған адамның, қолындағы билігін асыра пайдалану мүмкіндігін де Аквинский жоққа шығармайды. Яғни, биліктің екінші және үшінші белгілерінің шығу көзі «құдайдан емес» екендігін көрсетеді[10]. Бұндай жағдай, билеуші билікке әділ жолмен келмеген жағдайда немесе әділетсіз билік еткен жағдайда орын алады. Егер бұндай әділетсіз жағдай орын алатын болса, құдайдың өсиетін және жердегі Христостың ықтиярын білдіретін жалғыз билік римдік-католиктік шіркеудің әмірін мойындамау болып табылады.

Билеушінің іс-әрекеті құдайдың еркінен тыс кетіп, шіркеу мүддесінен алшақтаған жағдайда, құдай заңы мен негізін қалаған моральдан алшақтап, адамдардың рухани өмір аймағына еніп, шексіз салықпен қарапайым халықты тұншықтырған билеуші тиранға айналады[11]. Тиран тек өз пайдасы мен өз мүддесін ойлап, халықтың мүддесі ұмыт қалатындықтан, заң мен әділдікті мойындамайтындықтан, халық оны тақтан алып тасауы мүмкін, - дей келе, Фома Аквинский тираниямен күрестің тәсілдері мен жолдарын көрсету шіркеу мен Папаның үлесі деп есептейді.

Тиранияны Аквинский биліктің ең дұрыс жолы деп есептейтін монархиядан бөліп қарастырады. Ол монархияны екі себепке байланысты дұрыс деп есептеді: біріншіден, құдайдың әлемді жаратуына ұқсас, адам организмі сияқты әртүрлі бөліктері бір санаға бағынады деп көрсетеді. Екіншіден, телологтың ойынша, көпшілік емес, жалғыз адам билеген жерде жетістік болады.

Фома Аквинский көзқарасы бойынша, барлық заңдар бір-бірімен субординация жіптері арқылы байлаулы. Заң пирамидасы – универсалды нормалар, құдайылық сананың ортақ қағидалары. Мәңгілік заң құдайдан, ол өзімен-өзі өмір сүреді, одан барлық заңдар туындайды. Ең алдымен, ол табиғи заңдылық. Табиғи заңдылық өзін-өзі сақтауға, ұрпақ жалғасыруға, адамдардың қадір-қасиетін сыйлауға міндеттейді. Оны іске асыру үшін, адамдарды жаманшылықтан қашуға үйретеді. Адам заңдылығының нормалары әр елде әртүрлі болады [12]. Аквинскийдің бұндай ойлары рим заңгерлерінің қағидаларына ұқсас.

Фома Аквинский – схолистиканың ірі өкілі бола отырып, христиан идеологиясын қатаң формаға келтірілді. Догмалық, формалдық ілімнен – қасиетті жазбалардың ресми мойындалған беделіне негізделген ілім жасалды. Философия діни ілімнің қызметшісіне айналды. Кез-келген діни көзқарас сияқты, Фома Аквинскийдің ілімі «дүниенің негізін салған құдай» деген идеяға негізделген [13]. Ол католиктік теология мен философияны синтездеп, заңдар теориясын жасады.

Фома Аквинский заңды төртке бөлді: мәңгілік заң, табиғи заң, адамдық заң, діни заң. Мәңгілік заң – ең жоғарғы заң. Ол құдай даналығы және ол бүкіл дүниедегі іс-әрекеттерді басқару құралы; табиғи заң – бұл жер бетіндегі адамдарға түсірілген заң, мәңгілік заңның адам ақылындағы көрінісі. Табиғи заңдарға қоғамдық өмір заңдары, өзін-өзі сақтауға және ұрпақты жалғастыруға тырысуы жатады; адамдық заң –

табиғи заңды талап ету және оны күшпен енгізу, тұрақтандыру. Адамдар күнәһарлықтың нәтижесінде ерікті, адамдық заң жер бетіндегі адамдарды зұлымдық пиғылдардан арылту үшін, бейбітшілікті сақтау үшін қажет деп көрсетеді; діни заң – мәңгілік заңның бір бөлігі, яғни өсиет пен парыздар жиынтығы. Үш заң: діни, табиғи, адамдық заңдар – мәңгілік заңға апаруы тиіс. Концепцияның мәні – адамдық заң бастапқыда құдайдың даналығы және еркі арқылы пайда болған, сондықтан феодалдық заңды (адамдық заңды) бұзған адамды күштеу, жазалаумен бірге, бұл – құдай даналығына қарсы шығу – ауыр күнә болып табылады [14]. Фома Аквинский Аристотельдің «адам саяси тірі жәндік» деген пікірін пайдаланды. Жалғыз адам өз мұқтаждығын, қажеттілігін жеке-дара қанағаттандыра алмайды. Мемлекеттік биліктің мақсаты – «ортақ игілікке», адамдарға лайықты өмір сүруге жағдай жасау.

Фома Аквинскийдің ойынша билік құдайдың құдіретімен орнайды, алайда оның нақты формалары құдай еркіне қайшы болуы мүмкін: билеушілер Христос өсиеттерін, әділеттілікті, жалпы игілікті ұмытады [15]. Бұндай жағдайда күнәһар билікке шіркеудің қарсылық білдіруге құқығы бар. А.Августин мен Ф.Аквинскийдің ілімдерін ортағасырлық католицизм мемлекеттік биліктен шіркеудің басымдығын, Рим папасының монархтарды тағайындауы және алмастыруға құқығын негіздеу үшін қолданды. Бұл идеялардың іс-жүзіне асуы мемлекеттік және шіркеулік билік арасындағы жиі соғыстарға әкелді.

Әдетте, саясаттанудың негізін қалаушы деп данышпан ғалым Аристотельді атайды. Өйткені ол өз заманында лицей ашып, сонда саяси ғылымды жеке пән ретінде оқытып, өзі жүргізді. «Саясат» деген еңбек жазып, онда ежелгі грек мемлекеттерінің (онда әрбір қала мемлекет болып есептелетін) саяси жүйесін зерттеді. Дегенмен, ұлы ғалым саясаттанудың пәнін қазіргі біздің — түсінігіміздей басын ашып бере алмады. Ол саясаттың негізі адамның өзіміз, хайуандық табиғатында жатыр деп ұқты [16]. Жеке адам көзсіз құмарлыққа берілгіш келеді. Сондықтан оның соқыр сезімін тежеп, жалпыға ортақ игілікке, әділеттілікке жетуді жеңілдету, адамның адамгершілік қасиетін арттыру үшін саясат жүргізу керек деп түсінді [17]. Сонымен қатар, ол саясаттану мәселелерін, философия мәселелерімен бірге қарады. Ал Фома Аквинский, ортағасырлық саясаттың діни-этикалық түрін, саяси билікті құдай орнатады, бірақ мемлекет басшылары құдайдың қалауына қарсы шықса, халықтың оларды құлатуына болады деген байлам айтты [18].

Қорыта айтқанда, жоғарыда аты аталған философтар мен теологтар өз заманының саяси ой-пікірінің негізін қалыптастырып, мемлекет, құқық, этика идеяларының озық үлгілерін қалыптастырып, саяси терминдер мен түсініктерге анықтама берді. Ф.Аквинскийдің көптеген саяси билік пен билеушіге қатысты пікірлері қазіргі қоғамның негізгі сұранысы болып табылатын демократияға жақын деп айтуға болады.

1. Фома Аквинский. Сумма против язычников: В 2-х кн. / Пер. с лат. – М.: Институт св. Фомы Аквинского, 2004. С. 57.
2. Фома Аквинский. Сумма теологш. Ч. I. Т. 3: Вопросы 75-119. / Пер. с лат., ред. и прим. С.И.Еремеева. - Киев: Эльга; Ника-Центр, 2005. С. 57.
3. Фома Аквинский. Сумма теологш. Т. 2 / Пер. с лат. - М.: Изд. С.А. Савина, 2007. – С. 65.
4. Аристотель: краткое введение/Джонатан Варне; пер. с англ. С.Х. Фрейберг. — М.: Астрель: АСТ, 2006. - 19.
5. *Theology of Thomas Aquinas. Edited by Rik Van Nieuwenhove and Joseph Wawrykow. Notre Dame (IN), University of Notre Dame Press, 2010, pb, 49 pp.*
6. Антисери Д. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и средневековье / В перевод и под редакцией С. А. Мальцевой. – СПб.: Пневма, 2001 г. – С. 37.
7. Аристотель. Метафизика / Пер с греческого А.В. Кубицкого – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004 г. – С. 60.
8. Бессонов Б.Н. История философии. – М.: Высшее образование, 2009 г. – С. 78.
9. Грицианов А.А. История философии. Энциклопедия. Мн.: Книжный Дом. – 2002 г. – С. 59.
10. Губин Т.Ю., Филатов В.П. Философия. Учебник. - М.: ТОН - Остожье, 2001. – С. 74.
11. Жильсон Э. Избранное. Том I: Томизм: Введение в философию св. Фомы Аквинского – СПб.: Университетская книга, 2001 г. – С. 49.
12. Ковревская В.Е. Проблема бытия в философии Фомы Аквинского: диссертация. кандидата философских наук Рос. гос. гуманитар. ун-т (РГГУ) - Москва, 2009 г. С. 144.
13. Свежавски С. Фома Аквинский, прочитанный заново. – М.: МЦИФИ, 2000 г. – С. 21.
14. Соколов В.В. Средневековая философия. – СПб.: ЛКИ, 2010 г. – С. 35.
15. Столяров А.А. Понятие бытия и проблема сущности и существования/История философии. Запад-Россия-Восток. Книга первая. Философия древности и средневековья.- М.: Греко-латинский кабинет, 1995 г. – С. 304.
16. Татаркевич В. История философии. Античная и средневековая философия. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 2000 г. – С. 48.
17. Перевезенцев С.В. Антология философии Средних веков и эпохи Возрождения. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — С. 44.
18. Фома Аквинский. Сочинения. Выпуск 2. – Челябинск: Билингва, 2010 г. – С. 57.

Резюме

В данной статье автором рассматриваются философские и политические взгляды и научные теории средневекового теолога и философа Ф.Аквинского о государстве, об управлении государством и о средневековом праве на примере западноевропейских государств.

Summary

In this article is considered philosophical and political opinions and scientific theory of theology and Philosopher of Middle Ages F.Akvinsky about state, management of state and medieval law on example of Western Europe states.

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ЕВРОПЕЙСКОЕ ВИДЕНИЕ ПЕРСПЕКТИВ РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ ЕС И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Елмурзаева Р.С. – *д.полит.н., заведующая кафедрой международных отношений ЕНУ им. Л.Н.Гумилева*

Процесс успешного формирования общей внешней политики ЕС подразумевает не только институциональные реформы, усиление наднациональных структур, но и развитие межрегионального сотрудничества, географическое расширение зон присутствия ЕС. Одним из региональных приоритетов ЕС является Центральная Азия, сотрудничество с которой строится на основе Стратегии ЕС, принятой в 2007 г. Политический контекст на момент принятия этого документа определялся вопросами энергетической безопасности и войны в Афганистане. Новое партнерство между ЕС и ЦА было в большей степени обусловлено проблемами, возникшими и разросшимися в период глобализации, которые одинаково влияют на обоих партнеров и требуют совместного решения.

Стратегия основана на широком и всеобъемлющем подходе и содержит значительное число приоритетных сфер: политический диалог, права человека и верховенство права, образование, экономическое развитие, энергетические и транспортные каналы, устойчивость окружающей среды и водных ресурсов, общие угрозы, такие как незаконный оборот наркотиков и т.д.

Таким образом, как заключают сами эксперты, документ включает в себя как стратегические и общие, так и конкретные, а также технические задачи. Так, к числу конкретных аспектов можно отнести, например, вопросы развития гражданского общества [1, р. 53; 4, р. 1, 3].

В течение последних пяти лет ЕС превратился в значимого игрока в Центральной Азии. Важно отметить, что ЕС не является актором, придерживающимся политики жесткой безопасности, и стремится внести свой вклад в развитие нормативного, основанного на правилах мирового порядка, опирающегося на права человека, международное право, региональное сотрудничество и многосторонние институты, что конкретизируется также и Лиссабонским договором.

Тот факт, что ЕС в настоящее время играет второстепенную роль на геополитическом уровне, с одной стороны, заключает в себе ряд преимуществ. Именно приверженность нормативному подходу отличает Европу от большинства других акторов, таких как Китай и Россия. Страны ЦА стремятся быть признанными в качестве соответствующих мировым стандартам, отчасти с целью укрепления их независимости от Китая и России. Вместе с тем, рычаги для ЕС в этой сфере остаются ограниченными, что привело к повышенному вниманию к вопросам безопасности и энергетических интересов [2, р. 1-2, 5; 4, р. 2, 9, 117]. Кроме того, ввиду того, что методы и инструменты структурной внешней политики применяются не в должной мере, геополитические интересы и традиционные методы и представления пока еще преобладают в сознании акторов внешнеполитических процессов.

Ценностный подход может быть выражен в виде двух составляющих:

- защита своей территории от внешних угроз;
- проекция ценностного подхода на внешний мир.

Если говорить о первом компоненте – защите от угроз безопасности – следует отметить, что государства Центральной Азии и ЕС привержены основным принципам Хельсинкского заключительного акта, которые провозглашают концепцию всеобъемлющей нормативной безопасности, направленной на предотвращение и разрешение конфликтов.

С позиции безопасности подход ЕС коренным образом отличается от США: Вашингтон рассматривает

свою политику по отношению к Афганистану как основу всей региональной политики, исходя из связывания Центральной Азии с Южной Азией, Брюссель же рассматривает Центральную Азию как продолжение политики Восточного соседства, включая Россию [4, р. 118-119; 2, р. 3].

Центральная Азия не представляет прямой угрозы безопасности ЕС, однако регион имеет отношение к следующим угрозам:

1) ненадежность поставок энергоносителей. Как известно, Центральная Азия играет важную роль в стратегии ЕС по диверсификации источников энергии и маршрутов поставок. Нормативная энергетическая политика может продвигать стандарты корпоративного управления, прозрачности использования и распределения доходов в странах-производителях (Инициатива прозрачности добывающих отраслей (ИПДО) - Extractive Industries Transparency Initiative), но в конечном итоге нормой является устойчивость окружающей среды на глобальном уровне за счет снижения зависимости от ископаемых видов топлива, т.е. политика предотвращения изменения климата;

2) Аль-Каида и талибанизация;

3) незаконный оборот наркотиков, оружия и контрабанда людей.

В 2002 г. ЕС запустил Программу содействия управлению границами в Центральной Азии (БОМКА, Border Management Assistance Program), чтобы способствовать постепенной институциональной реформе путем подготовки кадров и обмена передовым опытом.

Центрально-азиатский региональный информационно-координационный центр (Central Asia Regional Information and Coordination Centre, CARICC), созданный для борьбы с незаконным оборотом наркотических средств и их источников, также поддерживается ЕС. Кроме того, ЕС и страны региона стремятся к ядерному нераспространению и разоружению путем создания в Центральной Азии зоны, свободной от ядерного оружия [4, р. 119-120; 5, р. 1-2; 3, р. 3; 5, р. 1].

При проекции ценностного подхода на внешний мир, с одной стороны, интерпретация ценностей становится обусловленной основными интересами. С другой стороны, ценности представляют собой концептуальную призму, через которую выстраивается иерархия интересов. В этом случае энергоснабжение и безопасность приводятся в качестве ключевых факторов геополитики. Существуют различные способы обеспечения этих интересов, в которых ценностный подход все еще может быть существенным.

Говоря о проекции ценностей, следует отметить, что ЕС имеет различные инструменты в этой сфере, но масштаб гораздо более скромный по сравнению с огромными инвестициями со стороны Китая, в частности, в экономическую инфраструктуру. Расширение программ обучения может оказаться наиболее эффективным и долговечным способом внедрения европейских гражданских, профессиональных и культурных ценностей и норм в Центральной Азии [4, р. 118-119, 121].

В рамках этой составляющей можно выделить следующие направления:

- права человека. Следует отметить, что в настоящее время никто среди основных внешних партнеров в Центральной Азии не желает или не в состоянии участвовать в диалоге по правам человека с государствами Центральной Азии (ни Россия, ни Китай, ни даже Соединенные Штаты). ЕС проводит регулярные и специальные диалоги с каждой из стран региона для решения проблем прав человека, начиная от фундаментальных прав (свобода слова, прессы и религии, право на правосудие). ЕС сделал шаг вперед, установив ежегодные диалоги по правам человека с каждым из пяти центральноазиатских государств;

- демократия и верховенство закона. В отличие от прав человека, демократия на международном уровне юридически не кодифицирована, что порождает дополнительные сложности в процессе достижения этой задачи.

В конце 2008 г. ЕС начал внедрять Инициативу «Верховенство закона в Центральной Азии» (Rule of Law Initiative for Central Asia) для решения общих региональных проблем, включая развитие судебной системы, правоохранительных органов, модернизацию коммерческого законодательства и подотчетности. Проекты направлены на укрепление сотрудничества между конституционными судами, обеспечение юридической подготовки и осуществление правовых гарантий для обвиняемых в суде. Аспекты эффективного управления также являются неотъемлемой частью нескольких финансируемых ЕС мероприятий в форме бюджетной поддержки (в случае Кыргызстана и Таджикистана) или содействие местным органам власти и развитию гражданского общества.

- регионализм. Стремление к обновленной и современной региональной идентичности Центральной Азии;

- многосторонность;

- многополярность. Она включает в себя сотрудничество по общим угрозам безопасности, исходящим

от Афганистана и Пакистана (оборот наркотических средств, радикальный исламский терроризм), региональные водные и гидроэнергетические связи (в этой сфере наиболее приемлемо полагаться на международные консорциумы с участием всех основных игроков), оптимизацию трансконтинентальных транспортных маршрутов для торговли [4, р. 121-123; 5, р. 1; 2, р. 2].

ЕС является основным торговым партнером в регионе. Торговые отношения между четырьмя из пяти стран Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Узбекистан) регулируются на основе соглашений о партнерстве и сотрудничестве. В ожидании ратификации соглашения о партнерстве и сотрудничестве с Туркменистаном торговые отношения между этой страной и ЕС регулируются посредством временного торгового соглашения (с 2010 г.). ЕС играет также значимую роль в области водопользования («Водная инициатива для Центральной Азии», «Инициатива экологической безопасности» - EU regional Water and Environment Initiative), однако до сих пор не ясно, какие именно роли Евросоюз мог бы взять на себя: координация между европейскими или международными донорами; оказание технической помощи, возможно, даже участие в развитии инфраструктуры, или посредническая роль между странами.

Что касается организационных инициатив, ЕС мог бы стать наблюдателем в ШОС. Также встречи ЕС с пятью государствами Центральной Азии могут быть расширены с включением Афганистана, Пакистана и Индии.

Согласно статистическим данным большинство населения Центральной Азии моложе 25-летнего возраста, поэтому ключевым компонентом стратегии ЕС по укреплению стабильности и процветания в регионе является совершенствование стандартов в области высшего образования и профессиональной подготовки [5, р. 2; 2, р. 3; 4, р. 123].

Таким образом, основываясь на документах ЕС, вопросы безопасности подразделяют на три широких направления:

- обеспокоенность по поводу возможных негативных последствий вывода войск НАТО из Афганистана. До сих пор ЕС не отреагировал на эту проблему посредством специальных программ. Также имеет смысл включить Афганистан в переговоры по воде (относится к бассейну реки Амударья). Вместе с тем, ЕС не следует переоценивать возможные негативные последствия вывода войск;

- диалог по вопросам безопасности между ЕС и Центральной Азией был организован в 2008 и 2009 гг. Лидеры стран Центральной Азии видят ЕС в качестве беспристрастного партнера, но между собой они имеют ряд разногласий в политической и экономической сферах. ЕС не является сторонником политики осуществления жесткой безопасности в регионе (лишь упомянутая выше Программа БОМКА;

- вопросы мягкой безопасности или безопасности человека (проекты по надлежащему управлению, верховенству закона, управлению водными ресурсами, сокращению бедности и развитию гражданского общества) [2, р. 3-4].

Говоря о теоретическом обосновании Стратегии, следует отметить, что в ее основе лежат три концептуальных течения – неореализм, неолиберализм и конструктивизм.

Определенная связь между неореализмом и внешней политикой ЕС может быть прослежена при интерпретации содержания и приоритетов межгосударственного сотрудничества. Для неореалистов, это, прежде всего, вопросы общей военной безопасности, а также обеспечение безопасности и стабильности.

Другим аргументом в пользу наличия элементов неореализма во внешней политике ЕС по отношению к ЦА является то, что этап планирования стратегии был отмечен спорами между сторонниками таких интересов, как энергетика и безопасность (во главе с Германией) и сторонниками ценностного подхода (во главе с Великобританией, Ирландией, Нидерландами и Швецией). Таким образом, стратегия представляет минимальный консенсус среди стран-членов ЕС. На современном этапе существует мнение, что на этапе реализации Стратегии сторонники так называемой *realpolitik* одержали верх. Некоторые функционеры ЕС также усилили впечатление о том, что права человека и верховенство закона не обладают приоритетом в двусторонних отношениях, причисляя к наиболее актуальным вопросам терроризм, экстремизм, распределение воды и изменение климата.

Вместе с тем, наряду с относительной корреляцией по определенным вопросам, также имеется ряд существенных расхождений. С одной стороны, ЕС является единственным объединением в мире, достигшим такого высокого уровня развития интеграционных процессов и играющим все более значительную роль в международных отношениях. С другой стороны, природа ЕС противоречит концепции неореализма в отношении международных акторов. Хотя неореалисты несколько смягчили свое отношение к этому вопросу, полагая, что международные режимы и институты все же имеют значение для межгосударственных взаимодействий, они не делали на этом акцента, как считают неолибералисты.

Неолиберализм в вопросах безопасности проявляется в политике, направленной на содействие экономическому и политическому единству между государствами-членами ЕС, в их стремлении построить эффективное сотрудничество со странами различных регионов мира для достижения безопасности, стабильности и экономического развития. Неолиберализм был и остается одним из основных теоретических столпов формирования и функционирования Евросоюза и реализации его внешней политики. Стратегия является одним из последних значительных практических достижений внешней политики ЕС, отражающих неолиберальные идеи (содействие безопасности и экономическому развитию, верховенство закона, защита прав человека и демократизация общества).

По мнению конструктивистов, Европейский Союз – это искусственная социальная и политическая конструкция. Соответственно, европейские институты имеют решающее значение для распространения норм через социальное обучение и социализацию. Как преобразующий процесс, европейская интеграция трансформирует идентичности, интересы и поведение стран-членов ЕС и их граждан. Это позволяет проанализировать европейскую интеграцию как сложный процесс социальных изменений, выходящий за рамки традиционной практики и концепции территориальной государственности. Также теории конструктивизма соответствует готовность ЕС поделиться своей системой идей и ценностей.

Политика ЕС в регионе является комплексной и сублимирует элементы всех трех теорий:

- неореализма (общие проблемы, влияние глобализации и т.д.);
- неолиберализма (экономические интересы, интенсификация сотрудничества, ценностный подход и др.);
- конструктивизма (социальная направленность в структуре взаимоотношений, общность идей факторов, поощрение регионального сотрудничества на основе собственной внутренней идентичности и др.).

Сложность Стратегии вызывает возникновение противоречий, а отсутствие координации между субъектами происходит вследствие разнообразия акторов в рамках ЕС и, соответственно, подходов, которые они применяют, и интересов, которые они преследуют [1, р. 18-19, 21-23, 54].

Вместе с тем, Стратегии ЕС в регионе свойственен, помимо упомянутых, еще ряд недоработок и слабых сторон. Прямые контакты между европейскими чиновниками и политическими лидерами региона находятся на беспрецедентно низком уровне. Несмотря на прогресс, достигнутый в построении диалога, ограниченность Стратегии становится все более очевидной.

Суть проблемы состоит в недостаточной степени определения и формулирования ЕС своих интересов в регионе. ЕС не интегрировал и не примирил свои предпочтения нормативного (права человека, надлежащее управление, культурный диалог) и технического (образование, окружающая среда, экономическое развитие) характера и те, что основываются на определении приоритетных интересов (энергетика, безопасность) [3, р. 1].

По общеевропейской программе за период 2007-2013 гг. выделяется финансирование в размере € 674 млн. (US \$ 817 600 000). Сумма в среднем в € 20 миллионов (US \$ 24,3 млн.), потраченная на каждую страну в год, кажется незначительной, чтобы покрыть все приоритеты Стратегии, которая реализуется в течение более семи лет, рассчитана на пять стран и предусматривает несколько программ. ЕС следует ограничить их до нескольких областей, где он действительно сможет оказать существенное влияние [2, р. 2].

Эксперты полагают, что движущая сила взаимодействия ЕС с Центральной Азией должна быть основана на тесной связи между безопасностью и развитием. Участие в этом широком поле должно быть более явно подкреплено ценностным подходом, который направлен на содействие реформе в области надлежащего управления. Программа БОМКА является единственной, напрямую связанной с безопасностью работой, которая финансируется ЕС (хотя и реализуется Программой развития ООН).

События в Кыргызстане в период с апреля по июнь 2010 г. показали, что ЕС не имеет ни механизма системы действий в случае необходимости, ни желания непосредственно участвовать в региональных чрезвычайных ситуациях. Это относится также к Китаю, США и региональным организациям безопасности (ОДКБ, ОБСЕ). Россия, вероятно, располагала средствами для быстрого реагирования, но также проявила сдержанность.

Что касается энергетической отрасли, ЕС заявил о своей поддержке Инициативы прозрачности добывающих отраслей и должен поддержать ее в рамках энергетического диалога и действующих проектов. Однако в то время как ЕС обсуждает различные варианты трубопровода в течение многих лет, Китай уже оперативно действует, осуществляя строительство нефте- и газопроводов в Центральной Азии.

Кроме того, ЕС не располагает четко сформулированной повесткой дня по осуществлению процесса

демократизации в регионе. Также следует обратить внимание на более четкий брендинг ЕС в качестве промоутера качественного и независимого образования.

Проблемный потенциал содержится и в оценочных различиях видения региональных проблем со стороны стран ЦА и ЕС. Интересы Европы и Центральной Азии во многом совпадают: экономическое развитие и повышение уровня безопасности от внутренних и внешних угроз. С другой стороны, в некоторых центральноазиатских государствах политические элиты интерпретируют безопасность главным образом как безопасность режима, в то время как ЕС включает в этот термин человеческое измерение, т.е. предполагает право на свободу объединений и вероисповедания, верховенство закона, подкрепленное надлежащим управлением [3, р. 2-4; 4, р. 4-5].

Таким образом, на основе изложенного выше можно представить следующую матрицу SWOT-анализа реализации стратегии ЕС в Центральной Азии, а также развития двусторонних отношений в целом:

<i>Преимущества (S)</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Сочетание на уровне теоретического обеспечения стратегии различных концепций; - Общие интересы со странами ЦА; - Широкий и многоплановый комплекс приоритетных сфер сотрудничества; - Опора на нормативно-ценностный подход; - Взаимосвязь ценностных норм с интересами ЕС; - Направленность на проектирование либеральных ценностей в регионе ЦА; - Доминирующая роль в регионе в области содействия уважению и соблюдению прав человека; - Проведение регулярных мероприятий по продвижению прав человека и надлежащего управления в странах региона; - Способствование развитию и углублению интеграционных процессов; - Развитые торговые взаимосвязи; - Обеспечение стабильности и прогрессивного развития через образовательные инициативы.
<i>Недостатки (W)</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Недостаточная четкость и ясность в констатации и интерпретации интересов ЕС в регионе; - Наличие противоречия в целях ЕС в регионе, их недостаточная систематизация и гармонизация; - Недостаточная выраженность ценностного подхода; - Уклон в сторону геополитических реалий (выражение ценностных, нормативных представлений в форме геополитических интересов); - Недостаточно широкий масштаб и охват осуществляемых проектов и программ; - Отсутствие четкой повестки действий по ряду направлений; - Сложность реализации Стратегии, отчасти обусловленная ее комплексным характером; - Недостаточно развитые прямые контакты между лидерами стран ЦА и должностными лицами ЕС; - Отсутствие оперативных механизмов обеспечения безопасности и стабилизации ситуации в регионе; - Недостаточный учет последствий вывода войск союзников из Афганистана.
<i>Возможности (O)</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Усиление роли ЕС в качестве актора международных отношений; - Возрастающая значимость ценностного подхода в международных отношениях; - Усиление ценностного подхода в двусторонних отношениях; - Обеспечение связи между вопросами безопасности и развитием; - Благоприятные условия для углубления внутрорегиональной интеграции в ЦА; - Участие ЕС в региональных интеграционных объединениях; - Большее вовлечение Афганистана в региональные программы и проекты; - Формирование гражданского общества в странах региона; - Успешное развитие процессов демократизации в регионе.
<i>Угрозы (T)</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Присутствие в регионе сильных акторов; - Отсутствие единого подхода среди стран-членов ЕС; - Противоречия между странами-членами ЕС; - Отсутствие координации деятельности внутри ЕС;

- Межгосударственные противоречия между странами региона;
- Разночтения в интересах стран ЕС и стран ЦА (в частности, разные трактовки понятия «безопасность»);
- Недостаточная активность действий, в частности в энергетической сфере;
- Недостаточное финансирование;
- Переоценка последствий вывода контингента НАТО из Афганистана;
- Терроризм и радикализация населения стран ЦА.

Резюмируя изложенные доводы европейских аналитиков, можно заключить, что успех реализации Стратегии ЕС в ЦА, главным образом, зависит от четырех групп факторов. Первая группа факторов связана с самим ЕС и эволюцией его положения и позиционирования как актора современной системы международных отношений. Вторая категория относится к дальнейшему развитию самих стран ЦА и эволюции взаимоотношений между ними. Третий комплекс факторов охватывает трансформацию отношений между странами ЕС и ЦА, а четвертый массив сопоставим с внешним контекстом – ситуаций в региональных подсистемах (центральноазиатской и европейской) и мировой системе в целом (глобальные вызовы и угрозы).

1. *Abdulhamidova N. The European Union-Central Asia: in the Light of the New Strategy: Master Thesis. – Linköping, Sweden, 2009. – 90 p.*

2. *Boonstra J. EU Central Asia Policy: Steady as She Goes // Central Asia Policy Brief. – 2012. – No. 4. – p.*

3. *Boonstra J., Denison M. Is the EU-Central Asia Strategy running out of steam? / No. 17. – EUCAM, 2011. – 5 p.*

4. *Emerson M., Boonstra J., Hasanova N., Laruelle M., Peyrouse S. Into Eurasia. Monitoring the EU's Central Asia Strategy / Report of the EUCAM Project. – Centre for European Policy Studies (CEPS), and Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior (FRIDE), 2010. – 143 p.*

5. *Where East Meets West: The EU and Central Asia EU Insight / Issue No. 54. – Delegation of the European Union to the United States, 2011. – 2 p.*

Түйін

Қазіргі кезеңде Орталық Азияда орналасқан мемлекеттермен ынтымақтастықты даму ЕО үшін өте маңызды бағыт болып табылады. Осы салада жоспарланған және өткізілетін әрекеттер толығымен 2007 ж. қабылданған ЕО-тың Стратегиясында көрсетілген. Аталмыш Стратегия саяси, сауда-экономикалық, қаржылық, құқықтық, гуманитарлық салада дамуын қамтиды, сонымен бірге ынтымақтастықтың негізгі тетігін анықтайды.

Кілтті сөздер: Еуропалық Одақ (ЕО), Орталық Азия, ЕО-тың саясаты, ЕО-тың Стратегиясы, қауіпсіздік мәселелері.

Summary

It is very important direction for EU to develop cooperation with the countries located in Central Asia at the present stage. All planned and carried out actions of cooperation were identified in the strategy of the EU adopted in 2007. This strategy covers the development in the political, economic, trade, financial, legal, humanitarian spheres, and also determines the main point of cooperation.

Keywords: European Union (EU), Central Asia, European Union policy, European Union Strategy, problems of security.

БИЛІК ЖӘНЕ ҚОҒАМ ОТБАСЫ ТАРИХЫНДА (ЖҰМАТОВА БАЛЖАН СҰХБАТЫ НЕГІЗІМЕН)

Мырзатаева З.Б. – т.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ Магистратура және (PhD) докторантура институты, Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасы,

Жазильбекова Р.О. – бМ 020300-«Тарих» мамандығының 2-курс магистранты

Кеңес кезеңіндегі тарих ғылымы идеологияландырылған, саясаттандырылған біржақты тұжырымдарға толы болды. Сондай-ақ, қоғамды жасаушы, яғни кеңестік колхоздық құрылымдарға атсалуды қарапайым адамдардың ролі, тағдыры, отбасы-тұрмыстық мәселелері, көңіл-күйі, өзі өмір сүріп отырған билік жүйесіне жеке көзқарастары, жеке адамның өмірлік тәжірибесі мүлдем назарға алынбады. Шындығында белгілі бір қоғамдағы әрбір жеке адам өмірі - тарихи құбылыстардың бұлтартпас тұтас бөлігі. Сондықтан тарихи оқиғаларға шынайы бағасын берушілер ел арасында жүрген нақ осы жеке адамдар, олардың жадында сақталған естелік әңгімелері болып табылады.

«Төменнен» басталатын немесе, басқаша айтқанда халық бұқарасы туралы жазылатын тарих ғылымы

европалық және америка елдерінде барынша қарқынды даму үстінде. Осыған байланысты американдық әлеуметтанушы К. Гирцтің мынадай пікірін айтқымыз келеді: «тарихшылар ауылды емес, ауылда жүріп зерттеу жүргізуі тиіс» [1, 206 б.]. Демек, нағыз тарих ауыл ішіндегі тұрғындардың жадында деген сөз. Сол сияқты ресейлік тарихшы Т.К. Щеглова «өткенімізді танудың және қабылдаудың тәсілі: интеллектуалды, эмоционалды болып екіге бөлінеді, бұл жағдайда айтылған тарих тек ғылыми емес әлеуметтік қызмет ролін де атқара алады» [2, 295 б.] - дей келе, жадта сақталған ақпараттардың тарихи дерек ретіндегі маңыздылығын баса көрсетеді. Соған байланысты профессор М.Қойгелдиевтің «нағыз ғылыми тарих шындықты, тарихи шындықты баяндап қана қоймайды, халықтың жүрегінде, көңілінде деген құштарлықты тәрбиелейді. Тарихи шындық пен өмір егіз ұғымдар. Тарихи шындық өмірге қызмет жасайды, ал өмір болса шыншыл тарихты ғана мойындап, қастер тұтады... Ағымдағы өмір жөнінде ел арасынан деректік материалдар жинаудың өз ерекшеліктері бар, яғни, бұл жұмыс, белгілі дәрежеде, кәсіби тарихшылардың басшылығымен жүргені абзал... тарихымыздың дерек қорын жасау қажет. Сол істе «әй-қап!» дегізетін жағдайларды аз жіберейік» [3, 8 б.], - деп отандық тарих ғылымында халыққа бетбұру қажеттілігін, олардың ауызша тарих қорын құру ісінің маңыздылығын баса көрсетті.

Мұнан қорытатынымыз қазіргі қазақстандық тарих ғылымы да батыстық, ресейлік тарих ғылымында болып өткен терең ішкі трансформацияға келіп отыр. Тарих ғылымындағы кейбір қайшылықтар аталған елдердегі сияқты елімізде де орын алып, ұлттық нұсқадағы «күнделіктілік» бағыты арқылы шешуді қажет етуде. Тарихты жаңаша азат жолмен зерттеп, яғни субъект арқылы сол қоғамдағы тарихи үдерісті анықтау, сөйтіп, оны жаңаша тұжырымдармен қорыту қазіргі күннің басты міндеті болып табылады.

Төменде біз осындай іргелі мақсаттарды алға тарта отырып, Абай атындағы ҚазҰПУ, Магистратура және (PhD) докторантура институтының Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасы магистранттары мен докторанттарының Көксу ауданы, Талапты ауылында жүргізіген елішілік экспедиция матеиалдарының бірі - Жұматова Балжан (1927 ж.) ападан алынған сұхбатқа талдау жасамақпыз. Материал барысы қазақ қоғамының 1930-1960 жылдар аралығындағы ауыл тұрғындарының ақпараттарынан тұрады. Қатардағы колхозшы өмірінің естелік-сұхбаттары соғыстың салмағы тылдағылар үшін де ауыр болғанын айғақтайды. Ауыл тұрғындарының кеңестік билік жүйесі қысымына аса толеранттылық танытқанын көрсетеді. Кезең ауыртпалығы әрбір отбасы мүшелерінің өміріне ықпал етпей қоймағанын да көре аламыз.

Балжан апа өз сұхбатын 30-50 жылдарда өткен балалық шағы, жастық шағы кеңестік колхоздық құрылым кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық қайшылық жылдарымен қатар өткенін баяндайды. Бір кісінің биографиясы түрлі тарихи кезеңдерден өтіп, ол арқылы қоғам дамуының шынайы өмір образы жасалынады: соғыс, ауыл тұрғындарының көңіл-күйі (үміт, реніш, таусылу, шаршау, титықтау) тоталитарлық жүйе, халықтың жаппай кедейшілік тұрмысы, отбасының жай-күйі т.т.

Балжан апа әңгімесін төрт жасынан анасынан айырылып қалған сәтінен бастайды: «...шешемнен төрт жасымда жетім қалдым, марқұм әкем екінші рет үйленді. Әлгі әйел құдықтан су алып келуге жіберетін. Сонда мен құдықтың басына барып, су ала алмай жылап тұрады екенмін. Ал бұл жағдайды байқаған әкем әйелін қоя беріпті. Содан әкем мені балалар үйіне береді. Әкемнің бұл шешімімен келіспеген оның інісі мені тауып алып, үйіне алып келеді. Соғыс жылдары біздің ауылға жер ауа келген шешен, орыстардың қыздарымен бірге жүріп есейдім. 11-12-ге келіп қалдым-ау деймін. Тамақ жоқ, киім жоқ дегендей». Айтылған естелік-әңгіме отбасылық оқиғасы арқылы соғыс жылдарындағы колхоздағы экономикалық қайшылықтардан, әлеуметтік проблемалардан, яғни қоғамның жан-жақты тұстарынан ақпараттар беріле бастайды. Расында неміс тарихшысы А.Людке «тарихты көпқырлы процесс деп түсінгеніміз орынды болар еді, проблеманы түрлі ғылымдар арқылы (пәнаралық байланыста) қарастырғанда ғана зерттеу нысаны бойынша мол мәліметтерге қол жеткіземіз» [4, 99 б.]. - деуі, «күнделіктілік» бағытындағы ізденістерге тән орынды айтылған тұжырым дер едік. Балжан апа өзінің алғашқы сөйлемдерінен-ақ, бүкіл қоғамның экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси астарынан бұлтартпас нақты деректік ақпарат береді.

Әрі қарай «...әкемді патальонға алып кетті, әкемнен бір ұл, бір қыз туып, ұлды туды. Тамақ жоқ, ішетін не ішеміз. Әкем алып берген бір дәу салісі (шәлі) бар еді, шымылдық сияқты. 11-ден 12-ге келіп қалдым. Есім анық білем. Базарға барам. Жаңағы шәліні алып, базарға саттым. Қымбатшылық, ештеңе жоқ, жүгері. Үш панкі жүгеріге жаңағы сәліні бір орыстың қызы алды. Шәліні қимай мөлт-мөлт жыладым. Шәліні алып кетті. Жүгеріні шешеме әкеп бердім, балаларға тамақ болды».

Өткен өмірін Балжан апа еске түсіре отырып, ойларын үздік-үздік фрагменттермен береді. Қарапайым ауыл тұрғыны тілінде баяндай отырып, респондент 11-12 жастағы қыз баланың ішкі терең психологиялық тебіренісін ешқандай көркемдеусіз сол қалпында жеткізеді. Яғни, бұл тарихты куәгерлер көзімен жазу – тарихты зерттеуде естелік-әңгімелердің деректік сипаты сөзсіз, ерекше деген сөз. Жад мәліметтері

тарихшыларға проблеманы барынша толыққанды, кешенді түрде жүргізуге жетелейді.

Осылайша біз колхоздағы барлық еңбеккерлердің тұрмыстық жай-күйімен, еңбек жағдайларымен бір өмірбаян арқылы көре аламыз. Сұхбатты интерпретациялау барысында біз тағдыры ауыр болған жеке индивид басынан кешкен оқиғаларды жан-жақты талдауға тырыстық. Неміс тарихшысы Х.Медик айтқандай «микротарихшылар ұсақ-түйекпен айналыспайды, олар жүйелі түрде зерттеу ісімен айналысады» [1, 193 б.], дегеніндей, шынында әрбір ұсақ-түйек мәліметтер қоғам тарихынан маңызды сыр шертеді. Мысалы: «...орақпен бидай орамыз. Көктем шыққанда шешем барып сабанның астын тырмалап, бидай әкелетін. Масақ тереміз, көктемде Құйғанда әйелдермен бірге келіп, түнеп, жатып, бір шелек бидайды теріп алып, үйге апарып тастаймын. Бауырларым өлмесін, мына әкемнен қалған деп. Ал мен анамнан жалғызбын...».

Тарихқа осылайша «халық ішінен» үңілу қатардағы колхозшылардың еңбек жағдайларынан да хабар береді. Тіршілік үшін күрес стратегиясы қазақ қоғамының сол кезеңдегі әрбір мүшелерінің өмірінен әсіресе, отбасын сақтап қалу жолындағы әйелдер күнделіктілігінен орын алған. Назар аударатын жағдай, қоғамдағы қандай ауыртпалықтар болмасын адамдар өзінің адамдық орнын сақтай алды. Отанға, ата-анасына, туыстарына, жарына сүйіспеншілігін сақтады. Фрагмент мазмұны кеңестік жүйенің қарт-қария, әйел, бала демей колхозшылардың күні-түні жұмыс істеп күн көруге бейімдегенін байқатады. Еңбекшілердің еңбекақысы үнемі жетімсіз болғаны айтпаса да түсінікті болып тұр. Жеке адам әңгімесі, бүкіл колхоз өмірінің образын береді. Сондықтан микротарихшы Щеглова «... их переплетение, собственно и создает аромат эпохи, в которой личная и семейная жизнь являлись частью общего процесса, составляли повседневную колхозную как спектр частного и публичного исторического действия» [2, 300 б.], - деуі бекер емес.

Балжан апаның жастайынан көрген өмір тауқыметі ұзаққа созылған. Әскери өмір тауқыметі әкесі жөніндегі баяндауында да орын алған. Әскери тәртіп, отбасы тіршілігін екінші орынға ығыстыртып, қатаң тоталитарлық диктат тәртібін орнатты. Балжан апаның әкесінен көмек сұрап, үй-ішіне тағам алып қайту үшін әскери бөлімшені іздеп, көктемгі сарқыраған өзеннен асып, бірнеше ауылдан өтіп жалғыз өзі барғаны, жас баланың сол кездегі қорқыныш-үрейі, әкесіне деген сағынышы, жолдың ұзақтығына қарамастан, өмірінде көрмеген колхозға әйтеуір аман-есен жеткені айтылады, естелік-сұхбатында: «...Балшабекті өмірімде көргем жоқ. Шойың, Кесік, Ешкіөлмес, Екінші бесжылдық, Мылтық, е-е жаңағы Төнкеріс, Балшабек колхоз ғой бәрі. Қарабұлаққа жаяу шығамыз, жаяу барып келеміз. Содан жаңағы үйді таптым, бардым, бәбішкесі бар екен орыстың бәбішкесі. О-ой, жаңағы бәбішке аяғымды түгел сыпырып алып, сығып, пешке жасаған пеші бар екен, кәдімгі орыстың пеші нан салатын үйіне жасаған екен. Төбесі ыстық екен, бір кішкентай қызы бар екен. Жаңағы пештің төбесіне жатқызып қойды мені».

Сұхбатта кеңестік тарихтың өзге парақтарын ашып, қарауға мүмкіндік беретін ақпараттар айтылады. Бұл ақпараттардан біз колхоз тұрмысының қаншалықты деңгейде құлдырап кеткенін көреміз. Бүгінгі тарихи зерттеулердің жаңа бағытымен «ауылдың ішінде жүріп, осылайша зерттеулер жүргізу» расында отандық тарих ғылымын жаңа деңгейге көтереді. Таза халықтық тілде, қуануы: «О-ой-ой-ой, қалай қорықпай келдің, қалай қорықпай келдің», - деп орысшалап, орыстың бәбішкесі маған сөйтіп айтты. ...Тамақ берді, жаны қалмай. Бір қияры бар екен тұзды, сонымен картөшке берді» халықтық мәдениет тәжірибесінен ақпараттар береді.

Әсіресе, әкесімен қауышу сәтіндегі балалық қорқыныш сезімнің жадта мәңгі қалғаны: «Мені анау Асусайдың бергі жағындағы үйден бірдеңке айқайлады, қорықтым. – дедім», - ешқандай тарихта да, көркем әдебиетте де нақ осылайша қарапайым адам бойындағы тебіреніс образы көрсетілмейді. Сондай-ақ, баланың кері қайтуы сәтінде әкесінің «Енді, қайт, қарағым, балалардың қарны ашып қалған шығар. Қайт енді, құдай бір құдай. Сөйтсе әкеме жылаймын: -Ана жерде шайтан бар, шайтан жеп қояды деп жылаймын. Енді нәғыл дейсін, маған апаруға болмайды, біз қазір бір шаг ана сағаттан қалсақ бізді соттап жібереді, қиыншылық, қарағым – дейді де, қарсақтан арқалап өткізіп жібереді. Арқама салып берді, мынандай нанды, дәуін алды да кесіп, мынадай селедке балық сол балықпен екеуін орап: «Құдай сақтасын, бабаларың қақсын, қарағым. Асусайдан ары асып, ары жайдақ жерге шыққанда малды көресің ғой, сонда жүрегінді тоқтатып, сол жерге асықпай үйге апарам, балаларға апарам деме мынаны ал да түгел тауысып жей ғой» - деп, әкем қалды».

Қазақ ауылы өміріндегі осы бір қарапайым сюжетті талдауда расында бүгінгі кәсіби тарихшыға ғылыми универсал (жан-жақтылық) болуын талап ететін сияқты. Белгілі француз ғалымы Л.Февр: «Тарихшылар географ болыңыздар! Құқықтанушы, әлеуметтанушы, психолог... болыңыздар!» [5, 37 б.] делінген ұраны тарихшы қызметінің аясын кеңейту қажеттілігінен туындаса керек. Берілген үзінді тарихи, саяси, этнологиялық, әлеуметтік, психологиялық, лингвистикалық анализ жасауды талап етеді.

Сондай-ақ, билік пен қарапайым қоғам арасындағы қарым-қатынас, байланыс деңгейі де отбасы өмірі тәжірибесінен анықталатын сияқты. Мұнда әсіресе, мемлекет билігіне қарапайым халық бұқарасының азаматтық құқысыздық, бағыныштылық сипаты анық көрініс табады, мысалы: «...қазір бір шаг ана сағаттан қалсақ бізді соттап жібереді, қиыншылық, қарағым», - делінген фразеда...

Адамның күнделікті өмір тарихын зерттеуде осындай пәнаралық байланыс әдісі тарих ғылымының әлеуметтік қызметін түбегейлі өзгертіп берді. Бұл тарихшылардың жаңа зерттеу бағыттарымен жұмыс істеуіне ықпал етеді. Осылайша тарихи білім бір ғана ғылыми бағыт емес, әлеуметтік ғылымдар кешеніне немесе жүйесіне ұласады. Тарих өзінің полидисциплинарлық сипатына қарай өзге пәндердің теориялық схемасын, категориясы мен терминдік сөздеріне, түсініктемелеріне де жүгіне алатын болды.

Тарих ғылымындағы маңызды өзгерістер оның этнографиямен, тарихи және мәдени антропологиямен байланысы нәтижесінде де көрініс табуда. Этномәдени зерттеулер адамдардың күнделікті өмір тарихын белгілі бір географиялық ареалда зерттеуге жол ашады. Нәтижесінде жаңа сапалы, пәнаралық байланыстағы бағыт немесе микротарихтың қалыптасатынына көз жеткіземіз.

Мысалы, Балжан апа өз сұхбат-әңгімесінде күнделікті отбасы өміріндегі ұлттық дәстүршілдік құбылыстар мен оқиғалар жөнінде мол, бай, құнды деректік ақпараттар береді. Респондент: «...сөйтіп жүргенде 45 жылы соғыс тоқтады. Орыс қыздарымен қапуста, сәбіз шөптейміз. 46-47 жылы біреу айттырып келді мені. Әкем соған берем, - деді, мені. Өзі бай, малы көп. Әкем кедей болатын. Шешем айттым: «Мен бармаймын мынаған – дедім. Жақтырмаймын, керегі жоқ бармаймын – деп жыладым. Сонда 15-тен 16-ға келген шағым. Барып ап, мына тойдан кейін үйіне апарса, ертеңіне қашып кетемін – дедім. Үйге қайтып келем, тұрмаймын – дедім».

Респондент әңгімесінен үзіндіні кеңінен беруімізге себеп болып отырған жағдай, ол – жеке адам басындағы қиындықтарды тек тарихи аспектіден емес, экономикалық, әлеуметтік, мәдени қайшылықтарын анықтау қажеттілігінен туындап отыр. Қоғамдық дағдарыстан шығуды бір кезде француз ғлымдары – «қоғамдық ғылымдардың орталығында болатын, түрлі көзқараспен зерттеуге қабілетті – әлеуметтік, психологиялық, моральдік, діни, эстетикалық, саяси, экономикалық және мәдени тарихтан» іздеген болатын. Тарихты жаңартуда М.Блок пен Л.Февр тарихи факт қатарына тек саяси өмірдегі оқиғаны емес, әлеуметтік-экономикалық процессті де қатар қарастыру қажет [6, 5 б.], - деуі тегін емес еді. «Анналар» өкілдері М.Блок және Л.Февр «жұлдыздар тарихына» қарама-қарсы «бұқара тарихына» назар аударып, тарихты «жоғарыдан» емес, «төменнен» бастауы осындай қажеттіліктен туындаған болатын. Балжан апаның осы айтылған отбасын құру кезеңіндегі: жар таңдау сәтіндегі қиындықтары, өзі өмір сүрген орта дәстүрі қазақ қызының өз бақыты үшін күрес жолына, – табиғи мінезіне ешқандай ықпал ете алмағанын көрсетеді. Мұндай формадағы дереккөздерін мысалыға біз, ешқандай мұрағат материалдарынан кездестіре алмас едік. Шетелдік авторлар айтқандай, (нақ, жоғарыда айтылған мысалдағы сияқты - автор) барлық кітаптар мен құжаттар бүкіл қоғам туралы тарихты жүйелі түрде баяндап бере алмайды. Олардың барлығы қарапайым адамдарды ығыстырып тастап, көпшілікке белгілі үлкен оқиғаларды баяндаумен шектелген. Әрбір естелік әңгіме ол – өз пікірін айту, фактілер жинағы болып табылады. Және оның әрқайсысы қоғамдағы оқиғаларды зерттеуде өте маңызды орын алады. Әрбір адам қоғам құбылыстарын қалай қабылдады, мұның өзі тарих. Ал, бұл - тарихшылар үшін бір құбылысқа түрлі көзқарастарды салыстыруда ашылатын зор мүмкіндік.

Күнделікті өмір тарихы бұл – адамның кәдімгі әр күн сайынғы өмірі, тұрмысы, мәдени, тілдік лексикалық ерекшеліктегі ортасы. Сонымен қатар сол орта арқылы адам қалыптасу процесінен өтеді. Оқыған кітаптары, ойнаған ойындары, тыңдаған радиосы, көрген кинолары, шырқаған әні, киген киімі т.т. арқылы қалыптасады. Бұл дәстүрден, тілден, мимикадан, екіпін, манера және т.б. орын алады. Сөйтіп сол қоғамның өзіндік бейнесін қалыптастырады. Кеңестік 40-50 жылдарда қазақ ауылы тұрмақ қалаларында тұрмыстық материалдық-техникалық қажеттіліктер тапшы болды. Бірақ, осы жерде ерекше баса көрсететін жағдай, қазақ қызы Балжан апа осындай мәдени өсуге шектеулі қоғамда өмір сүре отырып, дәстүршілдікке бой бермеді. Өзі қалаған адамына қосылды. Отбасын құрды. Бала тәрбиеледі. Мақсатына жетті. Қарапайым бірақ, «жоғарыдағы» адам мәртебесіне шықты. Ешқандай көркем прозасыз, таза шынайы халық тілімен баяндап отырған Балжан апаның биографиялық мәліметтерінен, адамның ішкі күйзелісі мен әрдайым жақсы өмірге деген талпынысын, тіршілік-тынысын етіміз, көреміз. Жанды ақпараттар ерекшелігі оның сөзсіз шынайылығында. Әйтсе де ауызша дереккөздерінің шынайылығына байланысты әр түрлі пікірлер кездеседі. Оның нақтылығын айқындау тарихшының кәсіби шеберлігі мен сауаттылық деңгейіне тікелей байланысты дер едік. Біздің жағдайымызда 60 жылдам астам уақыт өмірін кинолента сияқты көз алдынан өткізіп, үлкен толғаныспен еске алып отырған апамыздың мәліметтерінің

шынтуайттылығында күмән жоқ. Апа өзінің қалаған адамына жету жолында бастан кешкен эмоционалдық толқуларын тамаша айтып берген. Мысалы әкесі айттырған кісіден бас тартып, апалары таныстырып, оны шын көңілмен ұнатқан адамы Масабайға жету оқиғасы көркем шығарма емес, қиял әңгіме емес, шынайы ақпарат, сол оқиға авторының өзі жанды дыбыспен, үлкен тебіреніспен, толғаныспен жеткізген ауызша дерек. Мысалы, «Бір уақытта кешке жақын бала келді. Масабай марқұм. Жүрегім тартты. Махаббат тартты ғой, махаббат (күлді). Шықтым енді үйден. Мен кетіп барамын. Ертең той болмақ. Ойландым да, артыма қарап тұрып: «Қой, бармай-ақ қояйын, не де болса әкем берген жерге барайын (әкесі бермек болған адам -ауқатты жердің баласы болатын. *Автор.*), сосын көрермін» - дедім. Артыма бұрылып тұр едім, ана бала ойыма түсіп кетті, алған бетіммен кете бердім. Сөйтіп-сөйтіп үш дем алып, үш қарадым артыма. Үшінші рет қарағанымда орыс құрбыларым мені қай жақта, қай жақта деп, көшенің аяғында тұрған жігітке белімнен құшақтап алып келді. Атқа мінгізді де, аттың алдына салып, мені алды да кетті».

Бұдан қорытатынымыз ел ішінде осындай тарихты айтып беретін талай көнекөз қарттар бар-ау. Сондықтан ел ішінде кездесетін Балжан апа сияқты талай жандардың естелік әңгімелері келер ұрпақ үшін тәрбиелік, құнды тарихи ақпарат болары сөзсіз. Ал, мәдениеті озық елдер бұл микротарих маңыздылығын сонау 60 жылдардан-ақ, түсініп қолға ала бастаған еді...

Қоғамның түрлі саласындағы күрделі өтпелі кезеңдер бір адам тағдырына тікелей ықпалының болатынын макротарихи зерттеулер толыққанды түсіндіре алмайды.

Балжан апа 30-50 жылдардағы кеңестік ауыл өміріндегі экономикалық қайшылықтарды, 60-70 жылдары мемлекеттің ауыл тұрмысын әлі де көтере қоймаған уақыттарды бастан өткерді.

Бүгінде, Жұматова Балжан апа «Алтын алқа иегері» сегіз ұл-қыздың анасы, он тоғыз немеренің, он жеті шөберенің әжесі. Ардақты ана, аяулы әже.

Сонымен, мақала соңын аяқтай келе «Күнделікті өмір тарихы», «ауызша тарих» бағыты тарихшылардың зерттеу аясын кеңейтіп, тарих ғылымының методологиясын жаңартады. Ғалымдардың халық жадындағы тарихты және түрлі тарихи оқиғаларда үлкен із қалдырған, есімі елеусіз қалған тұлғаларды жарыққа шығарады. Бүгінгі күндері біздер мыңдаған ғалымдар, жазушылар, қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлер, соғыс ардагерлерінен айырылып қалып отырмыз. Сонымен қатар, тарихта өзіндік үлесі зор мыңдаған қарапайым адамдарымызды (олардың өз жақындарына ғана белгілі, біздерге белгісіз) жоғалтудамыз. Сондықтан, ХХ ғасыр тарихын толыққанды зерттеу үшін ортамызда жүрген тарихи оқиға куәгерлерінің сұхбат, естеліктер, күнделік, ауызша жазбаларын жинау қажет. Бұл біздің өткен өміріміздің шынайы образын ашуға көмектесетін жалғыз мүмкіндік.

Сол себепті, тарих қойнауындағы оқиға куәгерлерінен - қарттар дауысы мен бейнесінен тұратын «тарихи мұраларымызды» жинап, материалдарды мұрағаттау ісіне кірісейік.

1. Медик Х. *Микроистория // Thesis: теория и история экономических и социальных институтов и систем. Альманах. -М., 1994. -Т. II. -№ 4. -С. 193-202. Перевод Т.И. Дубниковой*

2. Щеглова Т.К. *Деревня и крестьянство Алтайского края в ХХ веке. Устная история: монография. – Барнаул: БГПУ, 2008. – 528 с. : ил.*

3. «Мәдени мұра: қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары». - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 302 бет.

4. Лютке А. *Что такое история повседневности? Ее перспективы развития в Германии / Социальная история. 1998-1999. -С.99.*

5. Февр Л. *Боги за историю. -М., 1991. -С. 37*

6. Бродель Ф. *Структуры повседневности: Возможное и невозможное. -М., 1986.*

Резюме

В статье интерпретируется интервью Жуматовой Б. (1927 г.р.), которая в настоящее время проживает в Коксуйском районе, аула Талапты. Главной целью статьи является исследовать социально-экономическое развитие казахского аула, посредством повседневной жизни простого народа - на примере семейной истории Жуматовой Б. А также, выявить особенности устных рассказов как источник в исторических исследованиях.

Resume

In this article it is interpreted B.Zhumatova's interview, who at present lives in Koksuy region, in the village of Talapty. The main aim of the article is to survey the socio-economical development of the Kazakh countries by means of daily life of ordinary people in an example of the family's stories of B.Gumatava, and therefore to discover the peculiarities of oral tradition in historical research.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

КОНЦЕПЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ВУЗА

Багирова С.Р. – *Гянджинский Государственный Университет (Азербайджан)*

Концепция международного научно-академического сотрудничества формируется из «понимания и постижение смыслов ... в ходе конфликта интерпретации» и является их результатом [4]. Расширяя личное знание о сфере международных взаимодействий учреждений высшего профессионального образования, она не имеет «завершенной дедуктивно-системной формы организации», ее элементами «являются не идеальные объекты, аксиомы и понятия, а концепты устойчивые смысловые сгущения, возникающие и функционирующие в процессе диалога»[4].

Концепция международного научно-академического сотрудничества отражает видение руководством вуза причин, мотивов и целей сотрудничества, соответствие его стратегических направлений, видов и форм имеющимся внутренним ресурсам и реалиям внешней сферы: информационную прозрачность партнерских отношений.

В новых экономических условиях приоритеты рыночной трансформации и рыночный потенциал участие в международных научно-академических партнерствах, консорциумах и сетях выражаются в релевантной цепочке – издержки - цена-качество - инновации – скорость реагирования на запросы и критериях экономической эффективности торговли образовательными услугами и товарами. Если университеты США, Канады, Великобритании, Германии и Франции с середины XX века последовательно наращивали действенность и результативность этой цепочки, создавая конкурентные преимущества и укрепления свою репутацию и позиции в различных секторах международного рынка образовательных услуг и товаров, то главой особенностью международной деятельности азербайджанских вузов является то, что они, формируя в короткие сроки всю гамму конкурентных преимуществ, вынуждены одновременно учиться конкурентной борьбе. Поэтому представляется целесообразным, чтобы концепция международного сотрудничества вуза определяла и классифицировала его стратегии и подходы к обретению устойчивых конкурентных преимуществ (УКП) на группы в зависимости от лежащих в их основе идей. Под стратегией большинство исследователей [2, 220] понимают планируемый комплекс действий, которые организация выполняет для достижения одной или несколько целей. Она рассматривается как «долгосрочное качественно определенное направление развитие организации, касающиеся сферы, средств и форм ее деятельности, системы взаимоотношений внутри организации, а также позиции организации в актуальной среде» [9, 34]. В результате практики международного сотрудничества азербайджанских вузов сложились его определенные формы, методы, инструменты и средства организации, регулирования и развития. Они позволяют обозначить рыночный механизм сотрудничества как способ трансформации экономических отношений его субъектов, «обеспечивающей устойчивую организацию, функционирования и генезиса» [5] системы внешнеэкономических связей вузов. Однако отсутствие государственной стратегии вхождение в международный рынок образовательных услуг и товаров обуславливает непоследовательность тактических действий азербайджанских вузов в этом направлении. Это выражается в несоответствии их внешнеэкономической практики ее институциональной составляющей и способствует углублению институциональных противоречий в процессе рыночных взаимодействий с вузами разных стран.

Эволюционное вызревание институционального механизма МНАС, способного обеспечить устойчи-

вые развитие рыночных взаимодействий азербайджанских и зарубежных вузов, представляется процессом непрерывного создания, развития и трансформации институтов сотрудничества и их отражение в его нормах, правилах, видах и формах. Субъектами институционального механизма МНАС выступают его участники-индивиды учреждения высшего профессионального образования, органы образования, которые договорились о соблюдении функциональных ограничений и предпочтений институтов сотрудничества и формируют систему своих взаимодействий.

Объектами институционального механизма МНАС является его институты, содержащие соответствующие ограничения, предпочтения, нормы и правила, которая регламентируют совместную экономическую деятельность субъектов сотрудничества. Так, соблюдение условий договора, поставки образовательных услуг, стандартов их качеств, правил лицензирования международных программ и т.д. будут необходимыми институциональными атрибутами взаимосвязей вузов в рыночных условиях.

Основным стратегическими направлениями международного сотрудничества учреждения высшего профессионального образования принято считать воспроизводство кадров, интернационализацию и предпринимательскую деятельность. В соответствии с теорией конкуренции М.Портера и исследованиями Д.ААкера, Д.Траута, С.Рывкина, Н.Н. Трепева [1;6;8;9], в качестве стратегий обретение конкурентных преимуществ выделяются дифференцирование научно-образовательных услуг и товаров на целевых группах их потребителей. Условием успешного захвата рынков высшего образования целесообразно стать применение стратегии географического расширения, вертикальной и горизонтальной интеграции и упреждающего маневра. Способом снижения издержек научно-академических взаимодействий является использование стратегии синергизма. Выбор стратегии сотрудничества, как и любой стратегии, является результатом компромисса - необходимостью сосредоточиться на одних видах деятельности и отказаться от других. Данный компромисс зависит не только от успешности работы в одном направлении результативности каких-либо видов или форм, их совокупности [6], но и от возникающих между ними связей и особенностей факторных взаимодействий. Учитывая, что международное сотрудничество вуза представляет в настоящее время устойчивую социальную форму возникающих хозяйственных функции его субъектов в мировом экономическом пространстве, трансформирующей вуз из локальной организации в структуру, которая обладает потенциальной активностью на международном рынке образовательных услуг и товаров. Каким бы ни был выбор стратегического направления, он будет требовать рыночного подхода. Это вызывает необходимость организации в вузе исследовательской деятельности по анализу тенденцией на рынках высшего образования и труда, ориентации на конкретную целевую группу национальных и иностранных потребителей, постоянного анализа спроса и предложений на услуги и товары.

Стратегические цели МНАС направлены на решение общих проблем: повышения интеллектуального потенциала вуза: равноправное участие в международном рынке образовательных услуг и товаров, которое достигается через анализ рыночного соперничества: выполнение научно-академических приоритетов и международных образовательных услугах и создание системы стратегического управления международными научно-академическими программами; максимализации прибыли от реализации услуг и товаров высшего образования на внутреннем и внешнем рынках: минимизации затрат на их производство и поставку.

Тактическими целями МНАС вузов, то есть способами достижения его стратегических целей, целесообразно считать создание оригинальных комплексов услуг и товаров, постоянное совершенствование их содержания и контроль качества; изменения в системе управления международными программами в зависимости от внешних воздействий и ограничений; их унификацию и стандартизацию, а также внедрение базовых ценностей МНАС в организационную культуру.

Стратегические направления международного сотрудничества определяются руководством вуза, его ученым советом, на основании анализа внешней и внутренней среды международной деятельности, ее факторной обеспеченности. В рамках стратегического рыночного управления периодическому процессу планирования подвергаются направления международного сотрудничества, благодаря чему вуз имеет высокую скорость стратегической реакции.

В сочетании с операционной эффективностью его подразделений и органа управление международного научно-академического сотрудничества стратегическая реакция выступает главным условием обретения конкурентных преимуществ.

Организация непрерывного наблюдения за процессом сотрудничества позволяет получать необходимую информацию о его развитии. В рыночных условиях эту роль выполняет система международных цен на академические услуги, а также целевые характеристики конкуренции вузов. Анализ получаемой

информации, ее полнота и своевременность уменьшают сложность выбора управленческого решения. Кроме того, задачами мониторинга является подготовка рекомендаций для продолжения негативных и развития позитивных эффектов МНАС и обеспечение обратной связи между результатами и целями. В случае отклонений субъектов сотрудничества от параметров выполнения цели контроль над ее исполнением предполагает выявление причин отклонения и их коррекцию.[7]

Воспроизводство национальных кадровых ресурсов является основной функцией вуза и основным фактором экономического роста в постиндустриальном обществе [3,22]. Стремление участников международных взаимодействий к самосовершенствованию и дальнейшему интеллектуальному развитию в благоприятной среде международных партнерств, консорциумов и сетей основывается на необходимости получения профессий, востребованных современными рынками труда, возможностях получения более высоких доходов, [7,305] и использовании инвестиционного потенциала институтов международного образования. Инвестиции самого вуза в подготовку и переподготовку кадров международной квалификации должны быть экономически оправданы как потребностями и воспроизводства научно-педагогических и кадров, так и макрорегиональными периодами в подготовке специалистов.

Человеческие, технические и географические факторы позволяет воплощать знание, приобретенные в ходе научно-академических обменов, в конкурентоспособные товары, а их национальная или транснациональная поставка в рамках партнерства позволяет получить прибыль за счет экономии институциональных организационных и информационных ресурсов.

Интернационализация учреждений высшего профессионального образования имеет глубокие исторические корни, является многомерным явлением, затрагивающим не только многообразные форм их международной деятельности, но и их связь с интернациональными эффектами сотрудничества. В рабочем определении академической интернационализации, принятом Международной Ассоциацией Университетов она рассматривается как динамический процесс трансформации, интегрирующей международное и межкультурное измерение деятельности университетов в их основе функции – преподавание, исследование и определение услуг, администрирование и управление.[10] Учитывая сказанное, МНАС может характеризоваться как один из актуальных способов эффективного выполнения учреждением высшего профессионального образования его экономической, политико-правовой и социально-культурной функций, обеспечивающей формирование, функционирование и движение человеческого капитала в условиях глобализации экономики. Его целями являются: удовлетворение потребностей личности в получении и управлении знаниями и информацией, взаимовыгодная реализация и приобретение научно-образовательных услуг и товаров, подготовка к трудовой деятельности в условиях международных региональных и глобального рынков труда, распространение общечивилизованных, миротворческих и научно-образовательных ценностей с помощью коллективных действий, положительным эффектом которых должно стать более эффективное институциональное развития вуза.

Концепция международного сотрудничества вуза является основной проведения соответствующей международной политики руководством вуза, перспективного текущего планирования, решения организационных финансовых и кадровых вопросов его управления. Она должна отражать современные представления о возрастающей роли международного научно-академического сотрудничества в обеспечении выполнения вузами основных функций способствовать социально-экономическому и институциональному развитию с учетом его особенностей и традицией.

Цель международного сотрудничества вуза зависит от выбора его приоритетного стратегического направления /направлений/ и степени интеграции вуза в мировое образовательное пространство. В соответствии с императивами своего развитие вуз может добиваться непрерывного кадрового роста преподавателей и сотрудников.

С помощью программ академической мобильности, интернационализации научно-образовательного процесса: признания в качестве активного «игрока» или внедрения в определенный сектор образовательного рынка.

Исходя из сформированных целей с помощью международного сотрудничества учреждение высшего профессионального образования может решать следующие задачи:

- профессиональная, информационная-технологическая и лингвистическая подготовка и переподготовка кадров, в том числе для управления международным научно-академическим источников финансирования.
- привлечение дополнительных источников финансирования
- сбор средств с помощью международных фондов частных спонсоров др.

- институциональное продвижение (международная аккредитация образовательных программ, повышение международного авторитета диплома, его признания в партнерских вузах и т.л.).
- создание репутации путем участия в конференциях, публикацией в международных научных изданиях, публикацией зарубежных ученых в научных изданиях вуза.
- расширение членства в международных организациях.
- избрание представителей вуза в руководящие органы научных международных организаций.

Концепция отражает институцию представительства внутренних субъектов международного сотрудничества в рамках подписанных соглашений и договоров, а также порядок финансирования международной активности этих субъектов. Основным звеном осуществления международной деятельности вуза целесообразно представить его факультеты. Организация, координация и информационная поддержка сотрудничества в соответствии с приказами ректора осуществляется международной службой (отдел /управления международный связей / центр международных программ и т.д.).

Этот орган подчиняется ректору /проректору по международным связям/ проректору по научной деятельности и выполняет функции, которые могут модифицироваться в зависимости от стратегических компетенции вуза.

Стратегии управления международного научно академического сотрудничества включают системы бюджетирования и финансирования, прогнозирования, стратегического планирования и принятия решений. Выбор стратегических направлений, постановка целей и задач, внутренний и внешний анализ факторов сотрудничества, позволяющей оценить рыночную конкурентную ситуацию в стране, регионе, мире, помогают определить реальную и потенциальную роли, которые вуз, может играть на международном рынке образовательных услуг и товаров.

Лидер диктует условия деятельности партнерства, консорциума или сетевой организации международного научно академического сотрудничества (МНАС), сам строит его инфраструктуру и определяет приоритеты и объем финансирования международных программ. Это вуз с прочным традиционным и исторически сложившимся положением на рынке: он имеет устойчивые конкурентные преимущества в регионе, стране или в мире по нескольким или многим выигрышным научно-академическим направлениям и удерживает их в течение длительного времени.

Креатор является активным создателем благоприятных условий сотрудничества. Обладая мощным научно-образовательным потенциалом, он развивает факторы и концентрирует необходимые ресурсы МНАС для приоритетной разработки необходимых ему направлений деятельности. Оперативная коррекция или смена приоритетов в зависимости от новых взаимностей или угроз обеспечивается устойчивым ростом рентабельности экономических взаимодействий такого вуза.

Претендент прилагает усилия для того чтобы стать лидером в основном с помощью больших объемов финансирования. Как правило, он может иметь потенциальные возможности установления и развития научно-академических контактов, но их реализация замедляется отсутствием опыта международной деятельности неразвитой системой управления МНАС и потерей времени на сбор средств.

Последователь согласен вести международную деятельность на определенном уровне на приемлемых для него условиях, делая умеренные вложения и не претендуя на лидерство в каком-либо направлении МНАС. Это «ведомый» своими иностранными партнерствами вуз, получающий квоты приема иностранных студентов, аспирантов и преподавателей из Министерства образования и не заинтересованный в других видах международной деятельности.

Таким образом, концепция международного научно-академического сотрудничества вуза включает постановку целей и задач, внутренней и внешней анализ факторов сотрудничества, позволяющей оценить конкурентную ситуацию в стране, регионе, в мире: выбор стратегии, миссии и направлений развития, а также создание механизма ее реализации. Экономический компонент концепции предполагает внедрение адекватных институциональных организацией, создающих потенциальные возможности для совместного использования участниками сотрудничества его трансформационных факторов и минимизации транзакционных затрат. Поэтому масштаб рыночной составляющей основных стратегических направлений МНАС определяется развитостью институтов обмена научно-образовательными услугами и товарами, объемом прибыли от продаж, рентабельностью внешнеэкономической деятельности выгодами от нее.

1. Аакер Д.А. *Стратегическое рыночное управление. Бизнес- стратегии для успешного менеджмента.* –СПб.: Питер, 2002

2. Выханский О.С. Наумов А.И. *Менеджмент. Учебник 3-е изд.* -М.: Гардарики, 1999. -с.220.

3. Иноземцев В.А. *Творческие начала современной корпорации // Мировая экономика и международные отношения 1997, №11, с.22.*

4. Новая философская энциклопедия. В.4. Институт философии РАН. -М.: Москва, 2001 -т.2
5. Лебедева Н.Н. Институциональный механизм экономики: сущность, структура, развития. –Волгоград: Изд-во 202. - с.92
6. Портер М. Конкуренция пер. с англ. –СПб.- М.: Изд дом. «Вильемс», 2002
7. Сословская Л.Н. Рыночная оценка затрат и результатов в высшем образовании // Вуз и рынок. М., 1992, Кн.1, с.305
8. Траут Дж при уч. Рывкина. С. Новое позистрование. Пер. с англ. –СПб.: Питер, 2002.
9. Трепнев Н.Н. Стратегическое управление. -М.: Приор, 2002
10. www. Unesco. Org/iaaw/tfi-framework. Httm

Түйін

ЖОО халықаралық ғылыми-академиялық ынтымақтастығы «таласты түсіндіру барысындағы мән мағынаны түсіну мен жету» негізінде қалыптасады. Халықаралық ғылыми-академиялық ынтымақтастық концепциясы ЖОО басшыларының себеп, мотив, ынтымақтастық мақсаттарының және стратегиялық бағыттарының сәйкес келуімен көрінеді. Автор бұл мақаласында ЖОО арасындағы ынтымақтастық туралы жазады.

Summary

The scientific article is investigated conceptual provision of the international scientific-academic cooperation of the Azerbaijan higher schools. There is investigated conceptual provision of the international scientific-academic cooperation of the Azerbaijan higher schools. In the paper there is made an attempt to consider the economical, organizational subsystems of the modern republic education system problems.

Key words: international cooperation, scientific-academic cooperation, institutional content.

ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ САЯСИ ИДЕОЛОГИЯСЫ

Базарбаев Қ.Қ. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің PhD докторанты, Түркістан қаласы

XIX ғ. соңы - XX ғ. басында ұлт-азаттық күрес идеологиясының қалыптасуы мен дамуы өлкедегі прогресшіл күштер көзқарасының жүйесі ғана емес, ол жүйені қалыптастырушы саяси тетік ретінде ерекше назар аударуды қажет етеді. Түп-тамыры Ә.Бөкейханов «тарихи мұсылман басшысы» деп баға берген И.Гаспринскийдің «дильде, фикирде, исте бирлік» («тілде, пікірде және істе бірлік») деген идеяларын басшылыққа алған жәдитшілердің Түркістан қоғамындағы ағартушылық қызметі даму барысында Орта Азия халықтарын дүниежүзілік өркениетке тартуды көздеген ұлттық жаңаруға ұласты. Олардың көзқарас жүйесі дүниежүзілік гуманитарлық құндылықтарға бағыт алып, ұлттық мүдделермен астасып жатты. Бұл қозғалыстың аймақтық қана емес, жалпыадамзаттық өркениеттен тамыр тартқан сабақтас құбылыс екендігін академик М.Қозыбаев атап көрсеткендей «Азияның терең қойнауында жатқан Түркістан, Бұқара, Хиуа зиялылары - жәдиттер Түркия, Қытай, Үндістан, Парсы, Таяу Шығыстағы ұлт-азаттық, демократиялық қозғалыстың ықпалында болды. Олардың программасындағы ағартушылық ұлт бостандығына ұласты. Бірақ, өзгешелігі-оның еуразиялық сипатында, онда демократия үшін күрес феодалдық деспотия, діни фанатизмге қарсы күреспен бірікті. Отаршылдықтан құтылу феодалдық тәртіпті құртумен бірге қаралғандығымен» [1] пайымдай аламыз.

Қазақстандағы Алаш қозғалысын маңыздылығы аймақтық шеңбермен шектелмейтін Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыспен тарихи сабақтастықта салыстыра қарастырудың маңызы зор. Академик К.Нұрпейістің тұжырымы бойынша «Алаш» немесе «Алашорда» қозғалысы бірнеше құрамдас бөлімдерден тұратын күрделі ұғым. Олар, біріншіден, саяси партия ретіндегі Алаш, екіншіден, мемлекеттік құрылым түріндегі Алаш автономиясы, үшіншіден, осы автономияны (Алаш атты қазақтың мемлекеттілігін) басқаруға тиісті болған Алаштың ордасы (Алашорда үкіметі) туралы мәселелер. Осы нақты үш мәселе жиынтығы Алаш немесе Алашорда қозғалысы деген ұғымды білдіреді»[2,5-6]. Саяси дара құбылыс ретінде осылайша айқындалған Алаш қозғалысын Түркістан өлкесіндегі ұқсас құбылыспен салыстыруға болады. «Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыс саяси ала-құлалығымен және әлеуметтік әртектілігімен ерекшеленді. Түркістан қозғалысын өлкедегі азаттық, тәуелсіздік жолындағы күреске ұлттық, мұсылмандық, түркілік бірлік идеясы негізінде топтасқан саяси күштердің ұйымдасқан белсенді

әрекеті деп бағаласақ керек. Мақсаты ортақ, сипаты бір Алашорда үкіметі мен Түркістан автономиясы (Туркистон Мухторияти) үкіметі ұлт-азаттық қозғалыста бірін-бірі толықтыратын ұлттық, әлеуметтік, саяси тұрғыдан туыстас құбылыстар» [3, 4-б.] болғандықтан да оларды өзара ықпалдастықта қарастырған орынды болар деп есептейміз.

Түркістандағы жәдитшілік идеяларының ұлт-азаттық саяси күрес идеологиясына айналуына бірінші орыс революциясының (1905-1907 жж.) саяси тәжірибесі елеулі ықпал жасады. Империя орталығындағы саяси сілкініс отарлық езгідегі ұлт аймақтарының рухани оянуына түрткі болды. Ал, жастүріктер (1908 ж.) мен жаспарсылар (1908-1911 жж.) қозғалыстарының өнегесі ол елдермен тарихи байланысын үзбеген ұлт зиялыларының арасында тәуелсіздік идеясының орнығуына тікелей негіз болды. Осы оқиғалардың барысында жәдиттік қозғалыстың қоғамдық саяси ықпалы артып, алғашқы кезде өлкедегі қала халқының арасына кеңінен таралды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін-ақ олардың бағдарламалық құжаттарында феодализм мен отаршылдыққа қарсы күрестің дәлелдері айқындалып, билік институттарын конституциялық жолмен реформалау идеясы қалыптасты. Оның есесіне Түркістанның жергілікті халықтарының жатжерлік қанаушыларға қарсы ортақ күреске жалпытүркілік, мұсылмандық негізде бірігуі патша өкіметі тарапынан қудаланды. Ал осы кезде орыс ойшылы Н.Бердяев өз еңбектерінде дүние жүзіне ықпал жүргізген герман нәсілінің орнын славян нәсілі алмастырғандығын жарнамалап жатты. Бірақ оны еш жерде, ешкім де панславизмді насихаттағандығы үшін кіналаған да, қуғындаған да жоқ [4,162].

Пантүркизм мен панисламизм Ресейдің мемлекеттігін ыдыратып, Түркия, Иранның басшылығымен жалпымұсылмандық держава құруға бағытталған қауіпті идеялық ағым деп жарияланды. Бұл отаршыл биліктің өз өктемдігін бүркемелеуді көздеген байбаламы еді. Шын мәнінде жергілікті халықтың басым бөлігі, соның ішінде жәдитшілер де Ресейден бөлектенуге ұмтылған жоқ, мәселе – отаршыл езгідегі халықтың мұсылмандық ынтымақтастығы туралы болып тұр. Ортаазиялық мұсылмандар үшін Ресейдің басқа аймақтарындағы және дүниежүзіндегі мұсылмандармен өздерінің рухани және мәдени тұрғыдан біртұтастығын сезінуде ислам факторы – олардың саяси ой-санасының бағдары болды. Бұл тұжырым өлке халықтарын топтастыру идеясының ең басты мәнін ашып көрсетеді.

Қоғамдық қайшылықтар мен қақтығыстардың сипаты азаттық қозғалыстың үлгілерін жіктеуге негіз болады. Қазақстандағы үш ғасырға созылған азаттық күрестің бес үлгісін атай отырып, С.Ф. Мажитов оның ең жоғарғы сатысы ұлт-азаттық күрес деп бағалайды және оған «берілер бағасы мемлекет пен ұлттық тарихи үлгісіне тән идеологиялық өктемдікке тәуелді болатын қарсылық құбылысына және қоғамдағы күрес түріне қатысты қолданылатын әлеуметтік-саяси термин» [5, 199-200] деген анықтама береді.

Егерде 1898 ж. Андижандағы көтерілісті аграрлық және дәстүрлі қоғамға тән белгілеріне қарай халық-азаттық қозғалыс үлгісі ретінде қарастырар болсақ, XX ғ. бас кезінен Түркістан қоғамында индустриалды қоғамға өту белгілері айқын байқалғандықтан бұл кезеңді ұлт-азаттық қозғалыс үлгісі ретінде қарастырамыз.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы деп жалпы атауға топтастырылған құбылыстың өзегін батыс қоғамтанушылары жіктегендей модернизация үдерісіне қатысты қақтығыстардың құрағандығына көз жеткіземіз. Модернизацияның мәні аграрлық (дәстүрлі) қоғамнан қазіргі заманғы (индустриалды) қоғамға өтудің соңғы кезеңі деп айқындалса индустриалды қоғам дәстүрлі құндылықтарға, кейде тіпті жаңа құрылған мемлекеттердің егемендігіне қауіп төндіреді [6,199]. Өркениеттік сипаты басым бұл қақтығыстың үлгісін Түркістан Мұхтарияты мен Алаш Орда үкіметінің өктем өркениеттің ықпалына «жұтылып кеткен» мысалынан көреміз.

Қанша сынға алынғанымен XX ғ. басындағы мұсылмандық қозғалыстың еліміз тарихы мен ұлт зиялы қауымының қоғамдық саяси қызметіндегі маңызы ерекше. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында өлкедегі барлық халықтардың күш-қуатын топтастыру қажеттігі өткір сезіліп отырды. Содан да тәуелсіздік жолындағы күресте ұлттық бірлікке қол жеткізу аса маңызды еді. Осы тұрғыда қарастырар болсақ түркілік және мұсылмандық қозғалыстардың арасында идеялық алшақтық жоқ, қайта оларды отаршылыққа қарсы күреске топтастыратын ортақ мүдде, ортақ күрес тәсілдері жеткілікті еді. Осман империясында реформа жолымен экономикалық және мәдени дамуға қол жеткізу үшін араб және түрік зиялылары масондыққа үйір болған. Олардың құрған масондық құрылымдары көбіне саяси ұйымның бетпердесі болды. Монархия жағдайында саяси ұйымның жария жұмыс жасауы мүмкін болмағандықтан да олар осындай ұйымдық құрылымды таңдаған. Олардың европалық отаршылыққа қарсы мұсылман елдерін біріктіруді мақсат тұтқан діни-саяси ілімі панисламизм деп тұжырымдалды [7,110]. Осман империясында ілгерішіл идеяларымен танылған бұл ілімнің Түркістанға тигізген ықпалы аз болмады. Осы идеяларды одан әрі дамытқан жалпыресейлік мұсылмандық қозғалыс түркі және басқа мұсылман халықтарының ең өзекті саяси-әлеуметтік мәселелерін Мемлекеттік дума деңгейіне көтеріп, мұсылман елдеріндегі ұлт-

азаттық күштердің нығаюына орасан зор ықпал жасады.

Бүкілресей мұсылмандарының Уақытша орталық бюросы басшылығымен жұмыс жүргізген Мемлекеттік Думадағы Мұсылмандар фракциясы мұсылмандар арасындағы түрлі саяси-әлеуметтік мәселелерді талқылаумен ғана шектелген жоқ. Оның жоспарлы қызметінде отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық қозғалыстың тактикасы мен стратегиясын жасауға ұмтылыс байқалды. Империя орталығында түрлі саяси күштердің ара салмағын аңғарып, өз бағыт-бағдарын белгілеуге мұсылмандық қозғалыс басшыларының мол мүмкіндігі болды. Жоғарыда аталған бюроньң төрағасы Ахмед Салихов мұсылмандар үшін таптық жіктелудің қауіптілігіне ерекше мән берді де, ұлт-азаттық күресте таптық емес, діни негізде бірігу қажеттілігі туралы концептуалды тұжырым мұсылмандық қозғалыстың бағдарламалық құжаттарында басшылыққа алынды.

1917 ж. 1-11-ші мамыр аралығында Мәскеуде өткен Бүкілресей мұсылмандарының I съезі Уақытша үкіметтің азаматтық келісім және құрылтай жиналысы арқылы саяси-әлеуметтік мәселелерді бейбіт жолмен шешу саясатын бір ауыздан қолдады. Мұсылман халықтары үшін бұл кезеңде белгілі бір таптың мүддесін қорғаудан да отарлық тәуелділіктен құтылу қажеттілігі басым еді. Съезде «Ресей мұсылмандарының этникалық тегі және олардың саяси өмірдегі ролі» деген тақырыпта З.В.Тоғанның жасаған баяндамасы түркі халықтарының азаттық күрестегі негізгі бағыттарын айқындауда маңызды зор құжат болды.

Ақпан төңкересінен кейін негізі қаланған өлкелік өкілді орган «Шурои Исламия» - Мұсылмандар кеңесі ұйымы Бүкілресейлік мұсылмандық қозғалыс ықпалымен құрылды. Бұл саяси ұйымның атауы европалық үлгідегі кеңестерден ерекшелендірумен бірге діни оның сипаттағы саяси-әлеуметтік бағытын да байқататын еді.

Осындай жағдайда Өлкелік Мұскенес төрағасы Мұстафа Шоқайдың Уақытша үкіметтің Түркістан Комитеті мүшелігіне тағайындалуы ұлттық-демократиялық күштердің автономия идеясын саяси күрес тәсілдері арқылы іске асыру әрекетіне кең жол ашты. Әртекті ұйымдар мен қоғалыстардың басын біріктіруші және үйлестіруші рөл атқарған Мұскенес алдында ендігі кезекте ұлттық-демократиялық күштердің жікке бөлінуіне жол бермеу міндеті тұрды. Шоқайдың бастамасымен Мұскенес аталған ұйымдарды біріктіру мақсатында 12 маусым күні жарғы қабылдады. Ол бойынша қоғамдық ұйымдар идеялық алшақтығына қарамастан Өлкелік кеңеске бағынатын облыстық, уездік, болыстық және қалалық мұсылман депутаттарының кеңестеріне бірігуі тиіс еді.

Бұл әрекет өзге ұйымдар тарапынан түсіністікпен қабылданғанымен «Шурои Исламияның» идеялық негізде жіктелуін тоқтата алмады. Осы жылдың маусым айында «Шурои Исламиядан» жаңа саяси бірлестік «Шурои Улема» (Ғұламалар кеңесі) бөлініп шықты. Түркістан қоғамындағы кертартпа діни аксүйектер тобының мүддесін көздеген улемалықтар тұрмыста және қоғамдық өмірде феодалдық-патриархалдық қатынастарды сақтап қалуды жақтауымен ерекшеленеді. Олар жадитшілердің ағартушылық идеялары мен саяси көзқарастарына түгелдей қарсы болатын. Бұл ұйым өлкеде дін ықпалындағы қалың көпшіліктің көзқарасының жақтаушысы ретінде танылды. Халыққа түсінікті дәстүрлі дүниетаным мен дәстүрлі ұстанымдарға сүйенгендіктен де ел ішінде олардың қолдаушылары аз емес еді. «Бүкіл Түркістан тұрғындарының көңіл-күйіне ықпал жасамақ болған осы екі ұйым - «Шурои Исламия» мен «Ғұлама қоғамы» бір-бірімен қырқысып жатты, ал «Түркістан өлкесі мұсылмандар кеңесі» осы екеуін жақындастыра алмай әуреге түсті. Осы екі ұйым арасындағы алауыздық біздің ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресімізді бәсеңдетіп жұмысымызды былықтырды» [8, 150] деп жазды Мұстафа.

Осылайша Түркістанда ұлттық мемлекеттілік үшін күрестегі діни сипатта байқалған алауыздық қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялардың бағдарламалық құжаттарында нақты көрініс тауып, одан әрі тереңдей түсті.

1917 жылдың шілдесінде ұйымдасқан либералдық ұлттық-демократиялық партиялар «Тюрк Адами марказияти» («Түрік федералистері») [9], сонымен бірге «Шурои Улема» басшылығымен Өлкелік мұсылмандар съезі (17-21 қыркүйек 1917 ж.) «Түркістанның болашақ саяси құрылымы туралы» [10] бағдарламаны бекітті.

Бұл саяси топтардың көздеген мақсаттары да әртүрлі болды. Түркістандық федералистер демократиялық бағдар ұстап, қоғамдық және мемлекеттік құрылыста батыс европалық либералдық-демократиялық үлгіні жақтады. Ол бағдарлама мазмұнынан оның бөтен елдің тәжірибесінің тікелей көшірмесі емес екендігін көреміз. Олардың жасаған ұлттық мемлекеттілік концепциясында дәстүрлі әлеуметтік мазмұн құқықтық норма және билік институттары сияқты демократиялық құндылықтар мен исламдық қағидалар түрінде көрініс тапты. Атап айтқанда бұл қағидалар автономиялық республика көлемінде «Махкама-и-

Шария» құру және федерация шеңберінде дін істерін қадағалаушы орган ретінде Шейх-уль-Ислам басшылығымен Дін кеңесін құру туралы ережеден, сонымен бірге сот билігінде зайырлы заңдармен қатар шарифат үкімін де мойындау; меншік құқына қол сұғылмау, исламдық қағидаларды ескеріп, әйелдердің құқықтық статусын белгілеуді ұсынудан көрінді. Бұл бағдарламадағы исламның мойындалуы жай ұран емес, ол көп ғасырлық даму тарихындағы дәстүрлі мемлекеттікті қалпына келтіруге деген саяси партияның нақты ұмтылысын танытты.

Ал «Шурои Улеманың» мелекеттік билікте ұстанған концепциясы Түркістандық федералистерге қарағанда отарлауға дейінгі «исламдық басқару түрін» қалпына келтіруді басты нысана етуімен ерекшеленеді. Бұл жағдай ең алдымен мемлекеттік басқару аппаратын ұйымдастыру қағидасынан көрініс тапты. Оның басты ерекшелігі «Махкама-и-Шария» институтын енгізіп, оған жалпымемлекеттік заңдардың жасалуы мен орындалуын шарифат тұрғысынан қадағалайтын кең өкілеттілік беру болды. Бұл ұсыныс сунниттік басқару түрінің негізгі қағидаларының бірі - кеңесушілік қағидасын (аш - шура) басшылыққа алудан туындаған еді. Демократиялық сипатымен ерекшеленетін бұл исламдық кеңесушілік қағида қазіргі кезде бірқатар мұсылман елдерінің мемлекеттік құрылыс практикасында сәтімен қолданылып келе жатқандығын айта кетуіміз керек. Мысалы, Ливияда республикалық басқарудың ерекше формасы - жамахирия құруда осы қағида басшылыққа алынған. Жамахирияның өкіметтік билігінде сайланбалы халықтық конгресс пен комитеттер маңызды қызмет атқарады [11,113-115].

Ал «Шурои Улеманың» 1917 ж. қыркүйектегі съезі мемлекетті басқару түрінің ізашары болған республикалық, исламдық басқару түрін таңдаған еді. Бірақ оның бағдарламасындағы дін факторы мемлекеттік аппаратты ұйымдастырудың қағидасымен шектеліп қалған жоқ. Ол болашақ мемлекет қызметінің барлық негізгі бағыттарын белгілеуден көрініс тапты. Мысалы, азаматтықтың құқықтық реттелуі, мемлекет өміріндегі діни қызметкерлердің рөлі, меншік түріне исламдық концепцияны бекіту, меншік құқының құқықтық қорғалуын ислам нормаларына сай нығайту сияқты мәселелер бағдарламалық құжатта нақты көрініс тапты. «Шурои Улема» съезінің бұл шешімдері түркістандық қоғамның либералдық-демократиялық күштерін аландатты. Олар өз мәлімдемелерінде «Шурои Исламияның» Түркістан демократиялық дамуында саяси мүмкіндіктері шектеулі екендігі атап көрсетті [12]. Осыған байланысты мәселеге байыпты қараған М.Шоқай «Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді. Бірақ жас баланың «аспандағы айды алып бер» деген далбасасына ұқсайтын, мұндай мұсылмандық идеяны жүзеге асыру үшін Түркістан ең алдымен Ресейге бағыныштылықтан біржола құтылуы керек еді» деп жазды. Ал большевиктер улемашылардың әрекеті Түркістанның мемлекеттік және саяси жүйесінің демократиялық негіздеріне қауып төндіреді деп бағалады.

Түркістандағы мемлекеттік құрылым бойынша бұндай баламалы бағдарламалардың пайда болуы өлке халқының оянуы мен ұлттық саяси күштердің ұйымдық кемелденуін танытатын аса маңызды көрсеткіші болды. Сонымен бірге бұл жағдай ұлт-азаттық қозғалыстың көп жыл кейінгі тағдырын айқындаған алауыздықтың да көрінісі еді.

Большевиктердің жеңісінен соң «Шурои Исламия» бастаған Түркістан ұлттық-демократиялық күштері большевиктерге қарсы ымырасыз, бітіспес позиция ұстанып, өз халқының өзін-өзі басқаруына қол жеткізуде саяси батылдық танытты. 1917 ж. 26 қазанда «Түркістан Мұхтарияты» осылай өмірге келді [13]. Осы кезеңдегі «Улеманың» саяси ұстанымы ұлттық-демократиялық күштер мен большевиктік өкіметтің арасында бұлталақтаған, тұрақсыз, қарама-қайшылығымен танылды. Оның басшылары Түркістан Мұхтарияты Уақытша үкіметтің Ресейдегі буржуазиялық-либералдық партиялармен одақтасу ниеті және буржуазияшыл, капиталистік сипаттағы бағдарламасы үшін сенімсіздік білдіретіндігін айтып жарияға жар салды. «Улеманың» «Орыс социалистеріне» жолдауы деп аталатын бұл құжатта улемашылар өлкенің капиталистік бағдармен дамуын құптамау себебін Батыстың капиталистік елдерінің мұсылман халықтарын: «Ресейдің - Орта Азияда, Англия - Индияда, Франция - Алжирде, Италия - Африкада» тікелей қанаушы болғандығымен түсіндірді. Империализмге қарсы насихатқа еліккен улемашылар 1918 ж. қаңтарында большевиктерді тағы да өлкені басқаруда ынтымақтасуға шақырды. Олардың пайымдауынша социализм теориясы «өзінің басты негіздерінде ислам ілімінен көп ерекшелен-бейді, тек қағидаларды іске асыру тәсілдері және бірқатар нақтылықтарда ғана айырмашылығы бар» еді.

Түркістандық улемашылардың ислам қағидаларын саясиландыру әрекеті ХХ ғ. 50-80 жж. Шығыс елдердегі ұлт-азаттық қозғалыстың идеологиясында одан әрі дамытылып, «исламдық социализм» теориясының саяси ұранына айналғандығын атап өткен орынды. Бұл қуатты ағымның атауын да Түркістан улемашылары қалыптастырғандығына мына сөздер куә болады: «Мұсылмандардың автономиялық басқаруы ислам социализмінің берік негіздеріне құрылуы тиіс - деп мәлімдеді олар жоғарыда аталған жолдауда - яғни өлкеде капиталдың өсуіне жол бермеу, еңбекші тапты өсімқорлық қанаудан қорғау

мақсатында сауда мен өнеркәсіпке бақылау орнату; еріксіз түрде бай таптан «зекет» пен «ұшыр» жинау, жиналған қаржыны шариғат үкімімен жұмысшылар мен кедейлердің мұқтажына жұмсау».

Большевиктер «Түркістан Мұхтариятын» тығырыққа тіреген уақытта «Улема» ұйымы «Орыс социалистеріне» үндеуі арқылы «Шурои Исламия» түріндегі бұқаралық қозғалыстан іргесін аулақ салып, өлкенің болашағын, оның мемлекеттігін социализм қағидаларымен және большевиктермен ынтымақта-сумен байланыстырып жатты. Бұндай саяси пікірталас ұзаққа созылмады, оның соңы ашық теке-тіреске ұласты. 1918 ж. 18 ақпанында «Шурои Исламия» жетекшісі, Түркістан Мұхтарияты үкіметінің басшысы Мұстафа Шоқайды улемашылар «сарай төңкерісін» жасап, Ергеш құрбашымен алмастыруы арқылы онсыз да саяси ахуалы шатқаяқтап тұрған ұлттық автономияны тағдырдың тәлкегіне тастады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының бейбіт кезеңі (1917 ж. соңына дейін) оның тұғырнамалық негіздері бойынша үлкен екі саяси ағымға жіктелуімен ерекшеленеді. «Шурои Исламия» қозғалысы жариялаған Түркістан мұхтарияты Уақытша үкіметінің тәуелсіздікті нығайтудағы нақты қадамдары большевиктердің табанды қарсылығына ұшырады және талқандалу қаупі күшейе түсті. Ұлт-азаттық қозғалыста қалыптасқан әртүрлі позициядағы осы екі бағыттың Ресейдегі тиісті саяси күштерге үнемі жүгінуге мәжбүр болуы олардың ымырашыл шешім қабылдауына мүмкіндік бермеді. Нақ осы жағдайдың өзі Түркістан қоғамының топтасуына, сол сияқты ұлттық мемлекеттілік пен тәуелсіздік үшін күрестің тағдырына кері ықпалын тигізді. Әрине, жағдайдың бұлайша өріс алуына саяси күштердің арасалмағы шешуші ықпал жасағаны даусыз, сонымен бірге бұл мәселеде ұлттық элитаның саяси күрес-тегі тәжірибесінің аздығы, интеллектуалдық дайындығының төмендігі, халықтың полиэтникалық құрамы да айтарлықтай әсер еткендігі де мойындалуға тиіс ақиқат.

Бұл аталған екі ағымның саясат сахнасынан ығыстырылуы Қоқан қаласындағы Түркістан Мұхтарияты Уақытша үкіметінің қарулы күшпен талқандалуы арқылы іске асты. Ұйымдық, теориялық тұрғыда пісіп жетілмеген бұл бағыттар большевиктік экстремизмге қарсы тұра алмады.

Осылайша Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында әртүрлі позиция ұстанған бұл екі бағыт ұлттық мүдде жолында ымырластыққа бара алмады. Бұл жағдай Түркістан қоғамының топтасуына кері әсер етті және оның азаттық пен ұлттық мемлекеттілік үшін күресіне орны толмас өкініш алып келді. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы сияқты қуатты саяси құбылыстың қызметінде ислам діні тұрақты үйлестіруші фактор болғаны рас. Әйтсе де бұл аса маңызды фактор исламның өз ішіндегі қайшылықтары мен большевиктік идеологияның сыртқы тегеурінді ықпалына төтеп бере алмады.

1. Қозыбаев М. Ғұмырнамалық жанрын зерттеу мәселелері //Қазақ елі. 1996. 27 желтоқсан.
2. Нұрпейісов К. Алаш ғәм Алашорда. -Алматы: Ататек, 1995.-5-6 бб.
3. Тұрсын Х. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты. -Алматы: Нұрлы әлем, 2006. - 4-6 бб.
4. Бердяев Н. Судьба России. Опыты психологии войны и национальности. -М.: Мысль, 1990. -162 с.
5. Мажитов С.Ф. Проблемы истории, теории и историографии народно-освободительного движения XVIII-начала XX в.в. в Казахстана. -Алматы: Мектеп, 2007.- 199-200 сс.
6. Левин З.И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте.-М.: Наука, 1972. -199 с.
7. Левин З.И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте.-М.: Наука, 1972. -10 с.
8. Шоқай М. Таңдамалы.2 томдық. -Алматы: Қайнар, Т-2.-1999. -150 б.
9. Кенгаи. 1917, 6 август.
10. Туркестанский курьер. 1917, 11 ноябрь.
11. Сюкияйнен А.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики.-М.: Наука, 1986. -113-115 сс.
12. «Улу» Туркистон». 1917, 30 сентябрь.
13. «Улу» Туркистон». 1917, 8,10 декабрь.

Резюме

В статье рассматривается Туркестанское национально-освободительное движение, борьба за свободу и независимость, активная деятельность, организованная политическими силами, сгруппировавшимися вокруг идеи мусульманского тюркского единства. Таким образом, в статье изложены общие интересы и методы совместной борьбы против колонизации с целью достижения национального единства на пути к независимости.

Summary

This article considers of the Turkestan national-liberation movement, fight for freedom and independence, the active

involvement organized by political forces, grouped round idea of Muslim Turkic unity. Thus, in article common interests and methods of joint fight against colonization for the purpose of achievement of national unity on a way to independence are stated.

ДЕТИ КАЗАХСТАНА В 1940-Х – СЕР. 1950-Х ГГ.: ИНСТИТУТЫ И МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ

Бимолданова А.А. – *Магистрант 2 курса,
Институт магистратуры и докторантуры PhD КазНПУ им. Абая*

Великая Отечественная война, с одной стороны, прервала процесс формирования модели «советского детства» в Казахстане в ее довоенном варианте, с другой - ускорила окончательное завершение формирования этой модели. Советское руководство убедилось в эффективности подобного подхода к детству в экстремальных условиях войны. Многим бойцам, добровольно ушедшим на фронт, не исполнилось и восемнадцати, все они родились и выросли уже в Советском Казахстане, тысячи подростков были вовлечены в промышленное и сельскохозяйственное производство в военные годы.

В 1940-1950-е гг. все процессы, происходившие в сфере детства, закрепляли достигнутое и формировали пространство детства в зависимости от потребностей Советского государства. Представления о детях не менялись, но более четко, в условиях начинавшейся «холодной» войны, формулировалась концепция «советского человека»: преданный Родине и партии гражданин.

Масштабы человеческих потерь и размер материального ущерба поставили руководство страны перед проблемой нехватки рабочих рук и необходимостью восстанавливать разрушенную экономику. В стране катастрофически не хватало трудовых ресурсов, поэтому труд провозглашался одним из наиболее действенных способов воспитания детей. Трансформация «труда», как воспитательной категории, произошедшая в условиях войны и послевоенного времени, позволила рассматривать детей среднего и старшего школьного возраста (11-17 лет) в качестве готового трудового ресурса. По архивным документам, отчетной документации и переписке ЛКСМК со школами республики можно проследить, что к работе привлекались дети с 3-4 класса (в возрасте 11-12 лет)[1].

Труд рассматривался как часть стратегии воспитания советского ребенка. Труд с малых лет должен был внедряться в жизнь ребенка в игровой форме. Следующая ступень привыкания к труду заключалась в исполнении домашних обязанностей, исполняя которые ребенок учился трудиться в своем первом коллективе – семье. Информантка вспоминает: «С чего началось мое трудовое воспитание... Я должна была протирать листики фикусу. Еще у папы была швейная машинка Подольск, обычная ножная, я должна была на всех вот этих чугунных деталях вытирать пыль. Я была маленькая, еще в школу не ходила. Обязательно, что-то поручали» [2].

Другой информант вспоминает: «На базар ходил я с бидончиком, приносил молоко утром. Надо было купить картошки полкилограмма, пару луковиц, прийти домой и сварить суп. Я его варил. В лет 10, я уже все умел делать. Я сам стирал, готовить умел. А куда деваться. Я старший. Пока одна была сестра, потом появилась вторая, третья» [3]. Таким образом, в любой момент ребенок должен был заменить родителей в домашнем хозяйстве.

Новой ступенью приобщения к труду ради общего блага становится уже настоящий взрослый труд: «... на колхозном лугу и поле». В этом случае «понарошку», «по-детски» трудиться уже невозможно. Информант вспоминает: «Когда началась война, мне было 8 лет. В то время каждому работающему выдавали по 400 гр. хлеба. Я на мельнице молот зерно. Нам троим мальчикам в течении дня приходилось крутить не останавливаясь молотилку. На работу приходили в шесть утра, в девять нам давали хлеб и похлебку. Кормили дважды в день. Работали до двенадцати ночи, затем нас отправляли домой. Из-за того, что было холодно, не было одежды и обуви, зачастую мы там же и оставались на ночь» [4]. В 1940-е – начале 50-х гг. для части детей и подростков тяжелый физический труд, оправдывавшийся советской концепцией воспитания и использовавшийся при нехватке трудовых ресурсов, становился одной из реалий советского

детства.

В свою очередь равный по тяжести детский труд на Западе, особенно к концу 1940-х - началу 1950-х гг., оценивался однозначно негативно: «...Более 3 миллионов, американских детей не ходят в школу. Они должны работать, чтобы не остаться без куска хлеба. 11-12-летние ребята трудятся на фабриках и заводах, наравне со взрослыми, по 12 часов в день. Но платят им меньше, чем взрослым, потому что они еще дети. 6 миллионов молодых американцев окончили только начальную школу. Из каждых 100 человек, окончивших школу, в колледж (среднее учебное заведение) попадает только трое. 10 миллионов жителей «культурной» Америки не умеют ни читать, ни писать. С малых лет они знают только тяжелый труд, нищету и голод.

В США четыре миллиона детей-сирот. Миллионы этих несчастных детей спят на улицах, в подвалах домов, на вентиляционных решетках метро. Рано утром эти бездомные ребята будут продавать газеты, чистить сапоги или подметать улицы, чтобы заработать себе кусок хлеба. Америке Трумэна до них дела нет» [5].

Если заменить в этом отрывке американские на советские, уменьшить цифры и снизить «напряженность» повествования, подобное описание вполне может стать одной из иллюстраций к послевоенной истории советского детства [6].

В институциональной структуре «советского детства» значительных перемен не произошло. Однако часть институтов трансформировалась под напором менявшегося советского общества и государственных запросов.

Наибольшему реформированию подверглась сфера образования. Начиная с 1943 г., в общеобразовательной школе вводилось раздельное обучение. Предполагалось, что первоначально оно будет осуществляться в крупных городах Советского Союза, а затем распространится по всей территории страны. В школах республики также проводилось реформирование школьной отрасли.

Одной из самых насущных школьных проблем в 1940-1950-е гг. оставалась дисциплина учащихся. «Дисциплинарное государство», к которому все-таки следует отнести и Советский Союз, рассматривает дисциплину как наиболее эффективное средство достижения общих целей. Её отсутствие особенно у подрастающего поколения пугало власти. Чтобы интегрировать в мирную жизнь советских детей, переживших оккупацию, эвакуацию, тяготы военной жизни, в школе предполагалось более жесткими средствами устанавливать и поддерживать дисциплину. Для достижения этой цели наиболее эффективным считался детский коллектив (в детском саду, детской колонии, детском доме, детском пионерском лагере). В эти годы в ряде школ вырабатывались местные правила для учащихся.

В августе 1943 года СНК РСФСР были утверждены «Правила для учащихся», в которых определялись обязанности школьника по отношению к школе, учителям, родителям, старшим и товарищам, устанавливались правила культурного поведения учащихся как в школе, так и вне ее. На основании «Правил для учащихся» Российской Федерации были разработаны «Правила для учащихся» и в других союзных республиках (с учетом особенностей их быта и культуры)[7]. В Казахской ССР «Правила для учащихся школ» дублировали текст правил для учащихся Российской Федерации [8].

Как отмечает российский исследователь по истории детства Ромашова М.В. в тексте «Правил» ярче всего отразились перемены, происходившие в советской педагогике, в результате которых в 1940-е гг. стали доминировать идеи А.С. Макаренко. Идеальный школьник должен быть успешный в учебе, послушный и уважающий старших, беспрекословно подчиняющийся администрации и учителям, внимательный, вежливый, бережливый, чистоплотный и пр [9].

Однако реальная дисциплина в школах достигалась с трудом. Поэтому все выше перечисленные требования были продублированы в ещё более жесткой форме в Приказе Министра просвещения КазССР 1952 г. «Об укреплении дисциплины в школе» [10].

Впервые, в практике советской школы, были установлены меры поощрения и наказания учащихся. К числу первых относились похвала учителя, награда и похвальная грамота, выдаваемая директором школы. К числу вторых относились замечания учителя, выговор перед классом, приказание провинившемуся встать (у парты, классной доски, стола учителя или у двери), удаление из класса, оставление после уроков, снижение балла по поведению, вызов для внушения на педагогический совет, исключение из школы (временное – на срок не свыше двух недель или на срок от одного года до трех лет), направление в школу с особым режимом [11]. Информант вспоминает: «Например, англичанка нас наказывала, мы часами стояли, вот урок английского языка, урока не было, мы просто стояли 45 минут. И все». [12]. В последующие годы проблему дисциплины удалось частично решить, но раздельное

обучение только усугубляло её, особенно в мужских школах.

В 1940-1950-е гг. все больше формализуется институт общественно-политического воспитания. Пионерская организация стала в этот период действительно массовой, однако постепенно пионерское движение, несмотря на развитую инфраструктуру (дома и Дворцы пионеров, пионерские лагеря, специализированные газеты, журналы, радиопередачи), символику, «обрядность» охватывали «шаблонность» и «формализм», о чем говорилось в постановлении ЦК ВЛКСМ от 13 марта 1947 г. «Об улучшении работы пионерской организации»[13].

Декларируемая самостоятельность пионеров в реальности практически отсутствовала. Под руководством комсомольцев пионеры выполняли задачи, которые перед ними ставило партийное руководство, спуская распоряжения через ВЛКСМ.

В каждой школе работал старший пионерский вожатый на ставке, который и должен был организовывать работу дружин. Вожатые должны были заниматься идеологическим воспитанием пионеров и руководить их общественно-полезным трудом. Отрядные вожатые из старшеклассников-комсомольцев всё более формально относились к своей общественной работе. Основной формой работы с пионерами были сборы, которые рекомендовалось проводить не чаще двух раз в неделю. На сборах вожатые проводили беседы с пионерами, туда приглашали героев войны и труда, военных, представителей разных профессий. Сборы были как общеполитические, так и тематические. На практике пионерские сборы зачастую проходили под руководством учителей.

Вся деятельность пионерской организации была крайне политизированной. Включаясь в общегосударственные кампании, пионеры выполняли следующие задания: собирали деньги на строительство тракторов, на помощь детям капиталистических стран, на восстановление народного хозяйства – на всё, что требовалось стране. Собирали для переработки вторсырья, участвовали в коммунистических субботниках, в различных агиткампаниях – например, за мир. В последних от пионеров требовались, как правило, массовый сбор подписей, написание писем протеста, участие в демонстрациях и митингах, пионерские рейды, выступления на собраниях и пр. При школах создавали клубы интернациональной дружбы, организовывали походы, торжественные пионерские линейки и прочие мероприятия, которые всё меньше были интересны детям, и часто проводилось «для галочки», для отчета. Пионерская организация переживала сложные процессы, постепенно утрачивая свой самостоятельный характер, превращаясь в послушное орудие партийных идеологов.

В определенной степени оживлению деятельности пионерской организации способствовало развитие тимуровского движения, вдохновленное повестью Л.Гайдара «Тимур и его команда» (1940). Оно было чрезвычайно популярно в эти годы и на некоторое время даже утратило официальное покровительство.

Сами тимуровцы особого желания «вливаться» в пионерскую организацию не испытывали, но это движение попытался использовать как «форму работы» комсомол, что во многом и предопределило его конец. Когда же окончательно тимуровское движение стало тимуровской «формой работы» пионерской организации «ребенку, приписанному как крепостному к отряду-классу, навязывают, помимо прочего, и тимуровский оброк»[14].

Одним из действенных инструментов коммунистического воспитания рассматривалась внешкольная работа с детьми, поэтому партийными и государственными органами большое внимание уделялось устройству рационального досуга школьников в домах и Дворцах пионеров. В 1953 году Министерством просвещения было утверждено Положение о внешкольных учреждениях Министерства просвещения Казахской ССР. Одной из главных задач внешкольных учреждений провозглашалась всемерная помощь школе, комсомольской и пионерской организациям в воспитании детей всесторонне развитыми, активными строителями коммунистического общества. В положении подробно расписывались порядок работы и комплектование кружков внешкольных учреждений, объём, содержание работы и структура различных типов внешкольных учреждений [15]. В Казахской ССР в послевоенные годы в каждой области и районе открывались дома пионеров.

Детство в послевоенные годы превращается в советской пропаганде в витрину советского государства, в одно из главных достижений социализма, экспортирующихся на Запад. Международный день защиты детей, утвержденный в конце 1949 г. по призыву Международной демократической федерации женщин отмечался первый раз 1 июня 1950 года. С этого времени к концу мая журнальные и газетные репортажи ежегодно посвящались международному дню защиты детей. Главным врагом детей и их родителей объявлялся англо-американский империализм, борьба с которым заключалась в защите детей не только от бомб и пушек, но и от растленного американского кино и всего «американского образа жизни», калечащего молодое поколение. Праздничные репортажи и статьи описывали «жалкое существование

маленьких обитателей капиталистических стран и счастливую жизнь советских детей» [16].

Модель советского «счастливого детства» эпохи сталинизма представляла собой четкий государственный механизм воспитания советских граждан. Семье в ней отводилось значительное, но подчиненное место, главную же роль брало на себя государство. Невыполнение обязанностей по воспитанию детей могло повлечь применение предусмотренных законом принудительных мер (лишение родительских прав, помещение детей в детские дома). Начиная с самого раннего возраста, ребенок должен был пройти все основные этапы советской социализации (детские ясли, сад, школа, средние или высшие учебные заведения). В том случае, когда он оставался сиротой, его воспитанием полностью занимались государственные детские учреждения (дома ребенка, детские дома). Кроме этого, материальная, символическая культура детства должна была способствовать более легкому и быстрому усвоению официально принятых норм и ценностей, ролей и идентичностей, навязывавшихся коммунистической идеологией.

Другую часть этой модели составляли детские учреждения (колонии, специальные детские дома и т.д.), которые изымали, наказывали, перевоспитывали, возвращали обратно в «советское детство» тех детей, чье поведение не вписывалось в рамки официальной концепции детства (беспризорных и безнадзорных, совершавших проступки и преступления).

Великая Отечественная война подтвердила эффективность официальной модели советского детства - идеологизированного государственного питомника, возвращающего дисциплинированных, грамотных, трудоспособных, гигиеничных, послушных и преданных режиму индивидов. Поэтому в годы позднего сталинизма концепция советского детства не претерпела серьезных изменений, но корректировалась в соответствии с потребностями милитаризированной экономики. Представления о жизни детей в Советском Союзе все больше мифологизировались. С началом «холодной» войны конструкция «советское счастливое детство» превратилась в международную пропагандистскую витрину достижений социализма, а Советский Союз - в защитника прав детей во всем мире.

1. АП РК. Ф.812. Оп. 1.Ед.хр.2881,2882.
2. Из интервью с респондентом № 1 (1945 г.р.). Алматы 2012.С.16.
3. Из интервью с респондентом № 3 (1938 г.р.). Алматы 2012.С.7.
4. Из интервью с респондентом № 7 (1936 г.р.). Астана 2012.С.1.
5. *Казахстанская правда*, 1951, 1 июня. С.4.
6. Ромашова М.В. *Советское детство в 1945 середине 1950-х гг.: Государственные проекты и провинциальные практики (по материалам Молотовской области)*. Дис. ...на соиск. уч. степ. к.и.н. Пермь, 2006.С.43-44.
7. Н.А.Константинов, Е.Н.Медынский, М.Ф.Шабаева, "История педагогики" "Просвещение", М., 1982. С.404.
8. *Правила для учащихся*. А-А., 1943.
9. Ромашова М.В. *Советское детство в 1945 - середине 1950-х гг....* С.43-44.
10. *Сборник руководящих материалов по народному образованию*. А-А., 1951.С.144-153.
11. *Сборник руководящих материалов по народному образованию*. А 1951.С.146-147.
12. Из интервью с респондентом № 3(1938 г.р.).Алматы 2012.С.14.
13. *Директивы и документы по вопросам пионерского движения*. М., 1959. С. 84-89.
14. Соколов Р. В поисках «настоящей социальной педагогики». //URL: <http://altruism.ru/sengine.cgi/5/7/8/17/8.html#4> (дата обращения: 04.11.2012).
15. *Сборник руководящих материалов по народному образованию*. А-А., 1951.С.221-249.
16. *Казахстанская правда*, 1951, 1 июня. С.4.

Түйін

Мақалада 1940-1950 ж.ж. Қазақстандағы балалардың тәрбиелеу институттары мен әдістері қарастырылған. Еңбектік тәрбиелеу кеңестік баланы тәрбиелеу стратегиясының бөлімі ретінде талданды. «Кеңестік балалық шақтың» соғыстан кейінгі уақытта институционалдық құрылымында өзгерістер қарастырылған.

Resume

The article deals with the institutions and methods of raising children in Kazakhstan in 1940s-1950s. Labor education is analyzed as part of the strategy for raising a Soviet child. Changes in the institutional structure of the "Soviet childhood" in the post-war period are considered.

ИЗ ИСТОРИИ ЦИК КЫРГЫЗСКОЙ АССР (20-30 гг. XX в.)

Осмонов С. – соискатель Кыргызского национального университета им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)

В результате национально-государственного размежевания кыргызский народ в 1924 г. приобрел свою национальную советскую государственность в форме автономной области. Высшими органами власти автономной области были Ревком ККАО и Облисполком КАО. Идя на встречу волеизъявлениям кыргызского народа 1 февраля 1926 года ВЦИК РСФСР преобразовал КАО в Кыргызскую Автономную Советскую социалистическую республику.

В связи с этим событием, перед кыргызским народом встала задача созвать еще один Учредительный съезд Советов, чтобы юридически оформить образование автономной республики и избрать ее высшие органы государственной власти и управления.

До созыва учредительного съезда высшим органом государственной власти на территории республики оставался облисполком и ему было поручено подготовка и созыв Первого Республиканского Учредительного съезда Советов [1].

25 февраля 1926 года при облисполкоме была образована комиссия по преобразованию в составе заместителей председателя Облисполкома – Ю.Абдрахманова и И.Фатьянова, секретаря облсовета – К.Абрамова, председателя облсуда – Л.Авербуга, его заместителя Манкирова. Ей поручалось подготовить два документа: проекты Декларации об образовании Кыргызской АССР и Конституции республики. Однако комиссия не справилась со второй задачей. Подготовленный проект Конституции имел множество принципиальных недостатков и не был допущен к обсуждению на съезде.

25 ноября 1926 г. облисполком для проведения перевыборной кампании образовал Центральную избирательную комиссию. Избирательные комиссии создавались и на местах. В целях подготовки и проведения перевыборной кампании за каждым кантоном были закреплены уполномоченные.

По утвержденному плану облисполкома перевыборы Советов прошли в январе-феврале 1927 года. В январе 1927 года состоялись выборы в сельские и волостные Советы. Прошедшие затем кантонные съезды Советов завершили избирательную кампанию

Первый Всекыргызский учредительный съезд Советов КАССР работал с 7 по 12 марта 1927 г. На первом же заседании съезда, вечером 7 марта была принята Декларация об образовании Кырг. АССР. Значение Декларации состояло в том, что она юридически оформила образование национального государства кыргызского народа – Кыргызскую Автономную Советскую Социалистическую Республику. В ней в сжатой форме были сформулированы основные принципы будущей Конституции Кырг.АССР, которую, к сожалению, не удалось подготовить к этому съезду, и определены задачи будущего государственного строительства.

Съезд заслушав отчетный доклад Кыроблисполкома, принял по нему постановление, где говорилось: «целиком и полностью одобрить работу Облисполкома за отчетный период». На съезде также были обсуждены вопросы развития экономики и культуры. Было принято решение о введении всеобщего обучения и нового кыргызского (латинского) алфавита, были намечены пути дальнейшего повышения грамотности населения, как одного из основных условий быстрого экономического и культурного развития республики.

Всего Учредительный съезд рассмотрел 8 вопросов и в заключительный день были приняты постановления по всем рассмотренным вопросам. В тот же день съезд избрал, как и на первом учредительном съезде КАО (март 1925 г.) на безальтернативной основе высший орган власти республики между съездами Советов – Центральный исполнительный комитет в составе 123 членов и 27 кандидатов [2].

Были избраны делегаты на Всероссийский и Всесоюзный съезды Советов и в Совет Национальностей ЦИК СССР.

После съезда, 12 марта 1927 г. состоялась первая сессия ЦИК Кыргызской АССР первого созыва, которая избрала президиум Кырг. ЦИК в составе 17 членов и 6 кандидатов и образовала правительство республики – Совет Народных Комиссаров (СНК). В состав президиума облисполкома вошли: председатель - А.Орозбеков (он же председатель ЦИК), заместители – Т.Токбаев и Иващенко, члены – Н.Узюков, Дж.Садаев, И.Фатьянов, Ю.Абдрахманов, Я.Гальперштейн, Д.Зульфибаев, Ф.Урюпин, Н.Кульназаров, Рюмков, Т.Усманова, Манкиров, Т.Худайбергенов, секретари – Джиенбаев и К.Абрамов; кандидаты - С.Кульматов, Выболдин, Вайнер, Саякбаев, Минеев, О.Тынаев.[3] Половина членов и кандидатов Президиума ЦИК КАССР были европейцами. Впервые в состав высшего государственного органа власти была избрана женщина - кыргызка Турсун Усманова. Председателем Совета Народных Комиссаров Кырг. АССР был избран 27-летний Жусуп Абдрахманов.

С избранием высших органов государственной власти и управления республики завершилось юридическое оформление образования Кыргызской АССР, положившей начало новому периоду в истории становления национальной государственности кыргызского народа.

В связи с формированием высших органов государственной власти и органов государственного управления в лице Центрального комитета, Совета Народных Комиссаров и отраслевых Народных комиссариатов Кыргызской автономной республики деятельность исполнительного комитета Кыргызской автономной области прекратилась.

22 марта 1927 года президиум Кырг. ЦИКа утвердил временное Положение о государственном устройстве КАССР. ЦИК республики, как высший орган государственной власти между съездами Советов, до принятия Конституции Кыргызской АССР действовал на основании этого документа.

Первая Конституция Кыргызской Республики, подготовленная комиссией, образованной Президиумом Кырг.ЦИК в декабре 1927 года была принята 30 апреля 1929 г. на II Всекиргызском съезде Советов Кырг.АССР. В IV главе данной Конституции были определены принципы организации и деятельности ЦИК Кыргызской АССР.

Согласно ст.ст. 27 и 28 Основного закона республики, ЦИК Кырг АССР в период между съездами Советов являлся высшим законодательным, распорядительным и контролирующим органом Кыргызской АССР и издавал декреты и постановления на основе предложений, вносимых СНК, отдельными ведомствами, членами ЦИК, объединял работу по законодательству и управлению республикой и направлял деятельность президиума ЦИК и СНК в соответствии с нормами Конституции Кырг. АССР, наблюдая за проведением в жизнь постановлений Всесоюзного, Всероссийского и Всекиргызского съезда Советов и других центральных органов Советской власти.

ЦИК Кырг. АССР избирался Всекиргызским съездом Советов и был ответственен перед ним и представлял последнему отчет о своей деятельности. За период существования Кырг. АССР, т.е. с марта 1927 г. по декабрь 1936 г. прошли четыре очередных Всекиргызских съезда Советов и один чрезвычайный съезд Советов Кырг. АССР в связи с принятием новой Конституции СССР, где было закреплено преобразование Кырг. АССР в союзную республику.

ЦИК Кырг. АССР в новом составе избирался четырежды. Чрезвычайные съезды не имели права избрать новый состав ЦИКа.

Организационной формой деятельности ЦИКа Кырг. АССР были периодически созываемые сессии. Все вопросы на сессиях Кырг. ЦИКа решались открытым голосованием и большинством голосов.

В период между сессиями ЦИКа Кырг. АССР его президиуму предоставлялись все права ЦИК республики. Президиум Кырг. ЦИК подготавливал материалы для заседаний сессий ЦИК Кырг. АССР, обладал правом отмены или приостановления любого постановления СНК республики. Все постановления, определяющие общие нормы политической и экономической жизни Кыргызстана, а также вносящие коренные изменения в существующую практику: государственных органов Кырг. АССР, а равно и кодексы законов обязательно рассматривались и утверждались сессией ЦИК Кырг. АССР.

При ЦИК Кырг. АССР было создано и функционировало Управление делами, как постоянный рабочий орган общее для ЦИК и СНК Кырг. АССР. В феврале 1930 года все функции Управделами были переданы новообразованному Секретариату Президиума ЦИК. Функции и задачи секретариата были определены в специальном « Положении о нем» утвержденного Президиумом ЦИК Кырг. АССР.

При ЦИК в качестве его постоянного органа функционировал и организационный отдел. Орготдел был образован еще в январе 1926 года при Облисполкоме. Первоначально он состоял из двух подотдела: инструкторского и информационно-учетного.

В связи с преобразованием КАО в Кырг. АССР объемы задач разрешаемых Орготделом, существующего теперь уже при ЦИК, увеличились. Поэтому, чтобы облегчить работу орготдела ЦИК, прием создаются новые рабочие органы такие, как Организационное совещание и Сектор контроля и др.

Перед каждым органом ЦИК Кырг. АССР были поставлены конкретные задачи. Так, сектор контроля должен был обеспечить действительное и полное выполнение директив партии и правительства. Проверить исполнение работы всего аппарата ЦИК Кырг. АССР, своевременно информировать руководителей ЦИК о ходе выполнения заданий и обязательно указать конкретные мероприятия по устранению выявленных недостатков и др.

В составе ЦИК Кырг. АССР по-прежнему продолжали функционировать постоянные комиссии, работавшие при облисполкоме: уполнацмен, комиссии по районированию и коренизации госаппарата, деткомиссия, КУТБ, по оказанию помощи беженцам из Китая. По мере выполнения возложенных на них задач, они упразднялись или преобразовывались. Так, комиссия помощи беженцам из Китая была ликвидирована в августе 1927 года.

В основу работы Уполнацмен было положено типовое Положение о деятельности уполномоченных по

делам национальных меньшинств. В Положении указывалось, что Уполномоченные по делам национальных меньшинств в своей деятельности непосредственно подчиняются ЦИКа и их Президиумам через которых сносятся с Президиумом ВЦИК. В круг обязанностей Уполномоченных входило: заслушивание докладов и рассмотрение хозяйственных и иных планов отделов местных исполкомов и других местных учреждений и организаций по вопросам, касающимся обслуживания национальных меньшинств.

Вопросы районирования республики продолжали оставаться одним из важных мероприятий государственного строительства Кыргыз. АССР. Вопросами внутреннего районирования и установления границ республики занимались: комиссия по районированию, административная комиссия и комиссия по районированию и ликвидации округов, созданная в 1930 г. в связи с переходом к районной системе административного деления. Создание дублирующих друг друга органов по одному и тому же вопросу было вызвано сложностью момента и важностью разрешаемого вопроса.

В исследуемый период в соответствии с интересами народнохозяйственного развития республики административно-территориальное деление Кыргызстана постоянно совершенствовалась. В 1930 г. на основе постановления ЦИК и СНК РСФСР и постановления президиума ЦИК Кыргыз. АССР от 1 сентября 1930 г. республика полностью перешла на районное административное деление. Территория республики была разделена на 24 района, с подчинением их непосредственно ЦИКу Кыргыз. АССР [4]. В последующие годы количество районов увеличивалось, и в момент преобразования Кыргыз. АССР в союзную республику, на 1 декабря 1936 г. было уже 35 районов.[5]

Районная система административно-территориального устройства республики приблизила госаппарат республики к массам, ликвидировав лишнее звено административного управления. Это значительно сократило управленческие расходы. И в настоящее время, когда республика переживает экономические трудности, на наш взгляд, была бы более целесообразным перейти к районной системе административного управления. Это сэкономило бы значительные средства, которых так не хватает республике и которые расходуются сейчас на содержание немалого числа госчиновников лишнего областного аппарата.

Одним из основных направлений деятельности комиссии по районированию было установление границы. Задача республиканской комиссии здесь заключалась в собирании материалов и даче своих заключений, предложений центральным комиссиям по районированию ЦИК СССР и ВЦИК РСФСР и Средазликвидкомиссии. Решением же вопроса занимались последние. При установлении границы возникали множество спорных вопросов даже конфликты, особенно между Узбекской ССР и Кыргызской АССР. Для урегулирования пограничных споров между Узбекской ССР и Кыргызстаном и Казахской АССР были образованы 2 пограничные комиссии с включением в состав каждой комиссии председателя, назначаемого президиумом ЦИК СССР и двух представителей от заинтересованных сторон. Но результатами работ комиссий все спорящие стороны остались недовольны.

Правда, с преобразованием КАО в Кыргыз. АССР к последней в 1927-1928 гг. были присоединены от Узбекистана ряд волостей и селений, населенных в основном кыргызами (например, селение Уч-Курган, копи "Сулукта", Бакса-Исфанейская область), от Казахстана - джайлоо Каркыра и ряд других. В результате этих мер общая территория Кыргызской АССР в 1927-1928 гг. составляла -197726 кв. км вместо 195735,5 кв. км в 1924 г., при национальном размежевании.

Увеличилось и население республики. На 1 января 1928 г. численность населения в республике составила 1025745 чел.[6]

От Кыргызстана, в свою очередь тоже отошли некоторые участки к Узбекской ССР и Казахской АССР. Но и эти меры полностью не разрешили межреспубликанские территориальные споры. К 30-м годам множество этнотерриториальных конфликтов осталось не разрешенными. Однако президиум ЦИК Союза ССР, считая нецелесообразным рассмотрение национальных, пограничных споров, принял постановление о том, что в течение ближайшего трехлетнего срока не будет принимать к рассмотрению ходатайства об изменении установленных границ в национальных районах.

Так, из-за невнимания центра один из самых острых вопросов той эпохи не был решен своевременно, а загнан внутрь, что и привело к множеству конфликтов на почве территориальных споров в настоящее время.

Комиссия по коренизации продолжала работу по координации деятельности центральных и местных советских учреждений по выдвижению работников из числа кыргызской национальности, а также по плановой подготовке местных квалифицированных кадров.

Толчком для дальнейшего ускорения процесса коренизации в Кыргызстане, как и во всей Средней Азии, стали решения XII пленума Средазбюро ЦК ВКП(б) (февраль 1927 г.), рассмотревшего вопросы коренизации в регионе. На основе решения данного Пленума в июне 1927 г. Кыробком утвердил

широкомасштабную программу коренизации.[7] где основными задачами выдвигались:

- перевод делопроизводства на местный язык;
- широкое вовлечение представителей основной национальности в советский аппарат путем выдвижения рабочих и батраков;
- широкое вовлечение местного населения в промышленное производство;
- стимулирование изучения кыргызского языка служащими, которые не владеют им, путем установления льгот знающим местный язык.

В марте 1928 г. ЦИК и СНК Кыргызской АССР приняли постановление о коренизации советского аппарата республики, где обязали все наркоматы Кырг. АССР и республиканские учреждения, а так же кантонные и районные исполкомы и подведомственные им учреждения и организации вести делопроизводство на кыргызском и русском языках, а также указали на обязательное изучение кыргызского языка и письменности для всех без исключения работников-европейцев, состоящих на службе в центральных, кантонных и нижестоящих аппаратах Советов и в других республиканских учреждениях. С целью улучшения работы комиссии по коренизации в мае 1928 г. в ее состав были включены Ю.Абдрахманов, Б.Исакеев, К.Тыныстанов, С.Кульматов, Х.Джиенбаев, Т.Токбаев и другие - всего 8 человек.

Но, несмотря на мероприятия, организуемые и проводимые комиссией по коренизации, коренизация госаппарата, особенно аппарата наркоматов, шла очень медленно. Так, на I декабря 1932 г. в аппарате наркоматов работали всего 115 кыргызов, что составляло 21,7% от общего числа работников. В аппарате СНК кыргызы составляли 25%, а в Госплане и того меньше –11%. В лучшем положении был только аппарат наркомпроса: здесь уровень коренизации составлял 80%. [8]

С учетом всех этих обстоятельств исполбюро Кыробкома в декабре 1932 г., принял специальное решение, которым предусматривалось завершение коренизации госаппарата республики к июню 1934 г. Однако воплотиться этим планам в жизнь не было суждено, так как к тому времени уже началась сталинская репрессивная кампания, охватившая всю страну, в том числе и Кыргызскую АССР.

В мае 1933 г. по Кыргызстану прошла повальная волна арестов. ГПУ республики информировало исполбюро Кыробкома "о вскрытии националистической, контрреволюционной, повстанческой организации - социал-туранской партии", которая якобы вынашивала планы свержения в Кыргызстане советской власти и отторжения его из состава СССР.[9]

В дальнейшем по надуманному обвинению в организации этой партии были репрессированы все без исключения местные кадры, работавшие в разное время секретарями Кыробкома партии, комсомола, председателями ЦИК и СНК Кыргызской АССР, а также 14 наркомов из 16, возглавлявших в разное время различные наркоматы республики.[10]

В такой обстановке вопрос о коренизации госаппарата и переводе делопроизводства на кыргызский язык очень легко мог трансформироваться в определенных инстанциях в проявление местного национализма. К тому же с усилением централистских тенденций даже "здоровое предложение национальных работников стало рассматриваться как выражение местного национализма".[11]

В последующем политика коренизации не получила дальнейшего развития как в силу изменившейся демографической обстановки, так и искаженного понимания на практике сущности интернационализма, по которому главным его критерием являлся чуть ли не полный отказ от всего национального.

Одним из первых, еще в 1934 г., от делопроизводства на параллельных языках отошел областной комитет партии.[12] Многие наркоматы и республиканские организации последовали за ним.

В результате кыргызский язык на многие десятилетия потерял свое государственное значение. И только в сентябре 1989 г. в связи с демократизацией общества, кыргызский язык вновь приобрел государственный статус. Новая Конституция, принятая на апрельско - майской (1993 г.) сессии Верховного Совета Кыргызской Республики законодательно закрепила государственный статус кыргызского языка.

Наряду с комиссиями, действовавшими постоянно при Кырг. ЦИКе, создавались многочисленные временные комиссии и комитеты, проводившие мероприятия по случаю какого-нибудь одного события, требовавшего особого внимания. После выполнения возложенных на них задач они, как правило, упразднялись.

Таковыми временными органами Кырг. ЦИКа были: комиссия по выработке проекта Конституции Кырг. АССР, комиссия по проведению земельной реформы в южных районах Кыргызстана, специальная комиссия по выселению эксплуататорского класса, центральная комиссия по реализации конфискованного у манапов имущества и др. На лето 1929 г. число комиссий, действовавших при ЦИК Кырг. АССР, достигло 26.

Внутренняя структура аппарата Кыргыз ЦИКа также не была постоянной. В течение рассматриваемого периода она неоднократно менялась. К 1933 г. установилась более устойчивая структура ЦИКа Кыргыз АССР. Она выглядела следующим образом:

1. Президиум ЦИК, Председатель, два его заместителя и два ответственных секретаря. 2. Секретариат президиума ЦИК. 3. Организационный отдел. 4. Юридическая часть. 5. Комиссии. 6. Иностранный отдел.*

Данная структура аппарата ЦИК Кыргыз АССР без изменения просуществовала до лета 1938 г., т.е. до избрания Верховного Совета Кыргыз ССР. Пятого декабря 1936 г. Чрезвычайный Всесоюзный съезд Советов принял новую Конституцию СССР, согласно которой Кыргыз АССР преобразовывалась в союзную республику.

1. *К вопросу государственного строительства Советского Киргизстана (1924 -1937гг.). Сб. док.- Ф., 1974. С. 197.*

2. *ЦГА КР, ф. 21, оп. 2, д. 9, лл. 11-13.*

3. *Там же, д.35, л.1.*

4. *История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т. 3. – Ф., 1984, С. 357.*

5. *ЦГА КР, ф. 21, оп. 4, д. 68, лл. 97-102.*

6. *Джунушев А. Из истории образования Киргизской Автономной Республики. Ф., 1966. С. 88.*

7. *Джунушалиев Дж. Политика коренизации: опыт и проблемы / Коммунист Кыргызстана, 1990. №1. С. 69 - 78.*

8. *ЦГА КР, ф. 21, оп. 6, д. 153, л. 140.*

9. *Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер. – Б., 1992. С. 34.*

10. *Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. – Ф., 1991. С. 73.*

11. *ЦГА политической документации КР, ф. 10, оп. 1, д. 66, л. 35.*

12. *Коммунист Кыргызстана. 1990. №1. С. 69-78.*

Резюме

В данной статье автор на основе архивных материалов рассматривает вопросы становления и укрепления высшего государственного органа власти Кыргызской АССР – Центрального исполнительного комитета. Раскрываются вопросы внутренней структуры аппарата ЦИК, функции и полномочия его структурных подразделений. Рассмотрены деятельность его постоянных и временных комиссий.

Summary

The author, based on archival material considers the establishment and strengthening of the highest state authority Kyrgyz ASSR - Central Executive Committee. Focus on issues of the internal structure of the CEC, the functions and powers of its business units. Examined the activities of its permanent and temporary committees.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҮКІМЕТТІК ЕМЕС ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Оспанова Д.К. – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің
2 курс Ph.D. докторанты**

Азаматтық қоғамның дамуы демократиялық мемлекеттің қажетті шарты екендігі қабылданған. Азаматтық қоғам – бұл әлеуметтік құрал, оның жағына өз құқықтарын жүзеге асыру еркіндігін таңдаушы тұлғалар бірігетін заманауи демократиялық ұйымдар біртіндеп тартылады – бұл социумның өз құқықтарын жүзеге асыру еркіндігін таңдауда өте бай спектрі бар. Демократиялық көріністердің жарқын көріністерінің бірі үкіметтік емес ұйымдардың жылдам өсуінде байқалған ел азаматтарының белсенділігі болып табылады.

Осы мақала аясында біз үкіметтік емес ұйымдарды құрамына әртүрлі халықаралық ұйымдар, ұлттық үкіметтік емес ұйымдар, ұлттық және трансұлттық әлеуметтік қозғалыстар енетін әртүрлі коммерциялық емес ұйымдарды белгілеу үшін қандайда бір жалпы ұғым ретінде анықтаймыз.

Үкіметтік емес ұйымдар мен қозғалыстар мемлекеттік құқықтың құрылым субъектісі болып табылмайды, олар құқықшығармашылығы үрдісіне тікелей қатыспайды. Оған қоса осы ұйымдар мен қозғалыстар аясында құрылатын ұлттың ұжымдық пікірлер құқық нормаларына қарамастан ете алмайды.

Ол ұйымдардың қызметі де барынша алуан түрлі болып келеді және де олар кедейшілікті жою бағдарламаларында маңызды рөл атқарады. Бұл жерде үкіметтік емес ұйымдарды шартты түрде бес категорияға бөлуге болады:

1. тұрғындардың белгілі бір тобының құқығын қорғайтын ассоциациялар,

* До 1932 года ин. Отдел находился в ведении НКВД.

2. қызығушылықтар бойынша ассоциациялар,
3. қайырымдылық ұйымдары,
4. даму үрдісінде жұмыс істеуші ұйымдар,
5. аз ұлт өкілдерін біріктіруші ұйымдар.

Қазақстан Респубикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің Халыққа Жолдауында атап көрсеткендей «Қазақстандағы қазіргі саяси жүйенің дамуындағы басты рөлді саяси партиялар, үкіметтік емес ұйымдар мен басқа да қоғамдық институттар атқаруы керек» [1]. Биліктің қалауы осындай және де үкіметтік емес сектордың біріге жұмыс істеуге дайындығы біздің алдымыздан әріптестіктің жаңа перспективаларын ашады.

Құқықтық қамтамасыз ету жоспарында Қазақстанда азаматтық қоғам институттарының қызметіне сай заңноама құрылды («Қоғамдық ұйымдар туралы», «Саяси партиялар туралы», «Коммерциялық емес ұйымдар туралы», «Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік әріптестік туралы», «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар туралы», «Жалпы ақпарат тарату құралдары туралы» заңдар). Саяси партиялардың, Қазақстан халықтары Ассамблеясы рөлін күшейту бойынша белсенді жұмыстар жүргізілуде. Азаматтық қоғам институттарының қызметіне жағымды орта жасау мақсатында мақсаттық бағдарламалар, заң және басқа да нормативтік актілер жасауға негіз Министрлік құрған стратегиялық құжат – «Қазақстан Республикасында 2006-2011 жылдары азаматтық қоғамды дамыту Концепциясы» болды. [2].

Бүгінде мемлекет пен қазақстандық үкіметтік емес ұйымдар әріптестігі үкіметтік емес ұйымдардың потенциалын ірі мемлекеттік әлеуметтік бағдарламаларды мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар арқылы жүзеге асыруға тартуға бағытталған.

Одан өзге, жұмыстың маңызды бөлігінің бірі қаржы легінің транспаренттілігін қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстарды жүзеге асыру ережелері жасалған, көрсетілетін қызмет, нормативтер, түсініктердің нақты аудармасы параметрлері бекітілген. Сонымен қатар жобаны жүзеге асыру аяқталғаннан кейін ұсынылатын бағдарламалық есептерге нормативтік талаптар анықталған, үкіметтік емес ұйымдар орындайтын мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстарды жүзеге асыру тиімділігін бағалау механизмі күшейтілген.

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінің өзінде Қазақстанда демократиялық мемлекет құрудың негізгі принциптері құрылғандығын атап өту керек және де азаматтық қоғам құру идеясы қайта құрудың мемлекеттік концепциясында басым бағыттардың бірі болды.

Қазақстанда азаматтық қоғамның негізін қалаушы принциптер идеологиялық және саяси көпүлгілілікті мойындау, мемлекеттік және қоғамдық институттардың бөлінуі болды.

Дамыған демократиялық мемлекеттерден айырмашылық сол, Қазақстан Республикасы азаматтық қоғам дамуында тек бастапқы кезеңді бастан өткерді, сондықтан да Қазақстанда әлі де бекіген демократиялық дәстүрлер мен азаматтық қоғамның дамыған институттары жоқ. Алайда бүгінгі күні егемендік жылдарында республикамызда азаматтық қоғам құруда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді деп айтуға болады.

Демократиялық алмасулардың жарқын көріністерінің бірі елдің үкіметтік емес ұйымдардың жылдам өсуіне ықпал еткен азаматтарын белсендіру болып табылады.

Үкіметтік емес ұйымдардың маңызды функцияларының бірі қоғамның әлеуметтік тұрақтылығына бағытталған қызметі болып табылады. Жалпылай айтқанда, үкіметтік емес ұйымдар әлеуметтік қабаттардың қызығушылықтарын өздері арқылы өткізеді және де мемлекетті өткір әлеуметтік мәселелерді шешуге бағыттайды.

Үкіметтік емес ұйымдар өз қызметінде қоғам үшін маңызды салардың барлығын дерлік қамтиды. Бұл экология, әлеуметтік сала, білім, мәдениет, денсаулық сақтау, гендерлік қатынастар, адам құқығын қорғау мәселелері және т.б. Осылайша үкіметтік емес ұйымдар бүгінде барлық қоғам үшін аса маңызды мәселелерге қатысты. Осыдан он жыл бұрын үкіметтік емес ұйымдар маңызын түсінгендер аз болса (тұрғындардың кейбір бөлігі оны ғылыми-өндірістік ұйым деп қабылдаған), ал бүгінде бұл түсінік қоғам санасына терең енген.

Қазақстанның қоғамдық ұйымдарына бағытталған алғашқы зерттеулердің бірін 1980-ж аяғы мен 1990-ж басында В.Пономарев жүргізді [3]. Бұл зерттеудегі тікелеу объект саяси сипатта қызмет ететін немесе қандайда бір қоғамдық-саяси ұсынысарға қатысушы ұйымдар болды. Сондықтан да сол зерттеу аясында билікпен қарым-қатынас мемлекеттік тіркеудің бар болуы немесе жоқ болуы, мемлекеттік ұйымдар ғимараттарын кеңсе ретінде қолдану, сонымен қатар құқыққорғау ұйымдарының белсенділерін ұсыну секілді мәселелер қарастырылды.

Одан кейінгі уақыт аралығы 1990-ж басы болды, ол кезде белгілі бір шамада мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар арасында сенімсіздік орын алды. Бір жағынан ол саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар арасын заңды түрде нақты ажырататын айырманың болмауымен түсіндірілді. Тек 1990-жылдар ортасына қарай қоғамдық-саяси ұйымдар мен әлеуметтік бағыттағы саяси емес ұйымдар арасындағы айырмашылықтар туындады. Екінші бір қырынан алғанда өзіндік әрекет етуші қоғамдық ұйымдар мен жартылай мемлекеттік қоғамдық құрылымдар, оның ішінде кеңес уақытында құрылған ұйымдар арасындағы қарым қатынасты жақсарту мәселесі өткір болды. ӘАФЖЕҚ Орталық Комитеті, мүгедектердің ерікті ұйымы, Әлем Қоры, табиғатты қорғаудың Қазақстандық қоғамы секілді т.б. бірнеше ұйымдар мемлекет тарапынан қолдау табуды жалғастырды. Одан өзге сол жылдары мемлекет «Фараби қоры», «Елім ай» қайырымдылық қоры т.б. секілді псевдоқоғамдық ұйымдар құрылуының жаңа легінің пайда болуына ықпал етті.

Кейбір жағдайларда псевдоқоғамдық құрылымдар түрлі коммерциялық операцияларды жүзеге асыруға да қолданылды, мысалы, Қазақстанға салықсыз негізде спирт өнімдерін мен темекі өнімдерін жеткізу және т.б. Сол жылдары тәуелсіз ұйымдар өздерінің мемлекеттен қолдау тауып отырған қоғамдық ұйымдардан айырмашылығын анық көрсеткілері келді. 1994 жылы тұрақты даму бойынша (CASDINA) Орталықазия ақпараттық желісі бастаған үкіметтік емес ұйымдар қорын құру шарасы аясында ұымды үкіметтік емес ұйымдар қатарына жатқызу үшін басты критерийдің бірі ретінде мемлекет тарапынан тура немесе жанама түрде материалдық көмектің болмауы алынды.

Мемлекет пен тәуелсіз қоғамдық ұйымдар арасындағы әріптестікті орнату тенденциясы 1990- жылдар ортасында көріне бастайды.

Бұл жерде 1994 жылдың мамыр айында «Интерлигал»/ Қазақстан ұйымдастырған «Қазақстанда үшінші секторды мойындау» атты халықаралық конференциясын атап айту керек. Сол конференцияда үкіметтік емес ұйымдармен қатар Президент әкімшілігі, Әділет Министрлігі, Республикалық салық инспекциясы өкілдері қатысты. Бұл конференцияның басты ойларының бірі қоғамның үші секторы – мемлекет, қоғамдық сектор және бизнес арасындағы әріптестікті реттеу болды. Одан өзге бұл халықаралық кездесі көптеген жаңа идеяларды, Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да мемлекеттерінде жаңа ұйымдарды дамыту үшін қуатты стимул болды.

Одан әрі үкіметтік емес ұйымдар мен мемлекет арасында әріптестікті жалғастыру идеясы Американдық Заң Консорциумы мен Каунтерпарт Консорциумы 1995 жылы Қырғызстанда 30 қазан мен 3 қараша аралығында ұйымдастырған «Үкіметтік емес ұйымдар мен Орталық Азиядағы Заң» конференциясының басты тақырыбының бірі болды. Сол кездесу кезінде орталықазияның үкіметтік емес ұйымдары мен мемлекеттік ұйымдары өз араларындағы әріптестік стратегиясын талқылады, жекелеп алғанда ол тығыз жұмыс байланысын орнату, біріккен семинарлар өткізу, өзара ақпарат алмасу, үкіметтік емес ұйымдардың коалициясын құру, сонымен қатар үкіметтік емес ұйымдарды әртүрлі әлеуметтік мәселелерді шешуге тарту. Конференция бойынша қортынды құжатта келесі принциптер негізінде үкіметтік емес ұйымдар мәселелері бойынша мемлекеттік саясат құру қажеттілігі жазылды:

- мемлекет пен үшінші сектор әріптестігі қарым қатынасындағы теңдік, олардың өзара байланысындағы шынайылықтың қажеттілігі;
- үшінші сектордың еркіндік пен өзіндік сипаттағы әрекетін, салық жеңілдіктерін мойындау;
- үкіметтік емес ұйымдар туралы ұлттық заңнаманың халықаралық құқықтық нормалар мен тәжірибеге сай болуы;
- үкіметтік емес ұйымдар қызметі туралы заңнаманы үшінші сектор өкілдерін қатыстыра отыра жетілдіру;
- үкіметтік емес ұйымдар туралы ақпараттардың ашықтылығы мен қолжетімділігі;
- үкіметтік емес ұйымдардың халықаралық байланысын кеңейтуге ықпал ету қажеттігі [4].

Мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы әлеуметтік әріптестіктің дамуындағы келесі маңызды кезең ретінде «Интерлигал» Қорының параллель түрде Мәскеуде, Санкт-Петербургте, Алматы мен Одессада 1996-1997 жылдары жүзеге асырылған желілік жобасын атауға болады. Бұл жобаның жалпы атауы «Үкіметтік емес ұйымдардың мемлекеттік құрылымдармен әріптестігі: құқықтық модельдер» болды. Жобаның басты негізі үкіметтік емес ұйымдармен жергілікті мемлекеттік билік ұйымдары арасындағы әріптестіктің түрін зерттеу және оны дамыту болды. Қазақстанда бұл жоба аясында үкіметтік емес ұйымдар мен мемлекеттік ұйымдардың 75 өкілі арасында сауалнама жүргізілді [5].

Жүргізілген сауалнама кезінде қатысушылардың көрсетуі бойынша өзара қарым-қатынас төмен деңгейде және оны болашақта дамыту қажеттілігі бар екені белгіленген. Осы жоба аясында жүргізілген зерттеу үкіметтік емес ұйымдар мен мемлекеттік ұйымдар арасындағы қарым-қатынас бойынша келесі-

дей барынша жалпы формаларды анықтады:

- лауазымды адамдармен жеке кездесулер;
- ұжымдық келісім шарттар;
- келісім шарт негізінде біріккен жұмыстар;
- біріккен жобалар;
- сараптама кеңестерін, қоғамдық кеңестер құру;
- заңшығару қызметіне қатысу [5].

Желілік жоба аясында әрбір қалада үкіметтік емес ұйымдар мен мемлекеттік ұйымдардың кездесулері ұйымдастырылды, ол кездесулер кезінде құрылым жасау бойынша өз ойларымен бөлісу, қол жеткізілген жетістіктер мен кемшіліктерді талдау ұсынылды. Оған қоса қатысушыларға үкіметтік емес ұйымдар мен жергілікті билік арасындағы әріптестік бойынша біріккен нақты жобалар құру мен оны талдау ұсынылды.

Мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы қарым қатынасты дамытудағы келесі аралық бір басылымда зерттелген тақырып атауымен - әріптестік кезеңі - өзара қарым қатынас механизмін құру мәселесі туралы деп аталған. Оның дамуына ықпал еткен Қазақстан Республикасының Президенті жариялаған қоғамды демократизациялау Бағдарламасы болды. 1998 жылы 30 қыркүйекте өзінің жыл сайынға Қазақстан халқына Жолдауын қоғамды демократизациялау, жаңа жүзжылдықтағы экономикалық және саяси қайтақұрулар мәселесіне арнап «үкіметтік емес ұйымдардың азаматтық қоғам құрудағы рөлін нығайту ол демократизацияның маңызды элементі» деп атап көрсетті [6].

Осы баяндама мемлекет пен үкіметтік емес сектор арасындағы өзара қарым қатынасты дамытуда мықты катализатор болды. Жекелеп алғанда сол арқылы жоғары үкіметтік деңгейде «Мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар әріптестігі: азаматтық қоғамның дамуы, үкіметтік емес ұйымдар үшін заңнама негіздемесі» атты конференция өтті, бұл конференция БҰҰ Даму Бағдарламасымен, коммерциялық емес құқықтық Халықаралық орталығымен және де Қазақстанның коммерциялық емес үкіметтік емес ұйымдар Ассоциациясымен 1998 жылы 20 қазанда Астана қаласында ұйымдастырылды.

Сол конференция жұмысына БҰҰ ның Қазақстандағы тұрақты Өкілі, Парламенттің екі палатасының да өкілдері мен депутаттары, Конституциялық Кеңес Төрағасы, Президент өкілдері мен Парламенттегі Өкілдері, көптеген министрліктердің өкілдері, халықаралық ұйымдардың өкілдері, көптеген үкіметтік емес ұйымдар өкілдері қатысты. Аталған кездесудің негізгі қортындыларының бірі мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы қарым қатынасты саяси деңгейде одан әрі нығайту болды.

Бұл конференцияның үкіметтік емес ұйымдардың, БҰҰ Бағдарламасының ұйымдастыру кеңсесінің және де коммерциялық емес құқықтық Халықаралық орталығының біріккен дайындық жұмысының қорытындысы болғандығын да айта кету қажет.

Бұл жоба кезінде үкіметтік емес ұйымдар өкілдері, заңгерлер мен Парламент депутаттары лоббилендіру туралы, қайырымдылық қызметі мен қайырымдылық ұйымдары туралы заң жобалары үшін біріге жұмыс жасады. Екі заң жобасы да әртүрлі себептерге байланысты қабылданбай қалды, алайда басталған жұмыс үкіметтік емес сектор мен Парламент арасындағы қатынасты дамытуға үлкен ықпал етті.

Одан әрі Парламент депутаттары «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заң жобасын ұсынып, оны жасады. Осы заң жобасы бойынша қоғам мүшелерінен келіп түскен пікірлерді елдің жекелеген аймақтарында да жинау және талқылау Қазақстанның үкіметтік емес коммерциялық емес ұйымдары Ассоциациясы арқылы жүзеге асырылды. 1999 жылдың маусымында Қазақстан Республикасының Парламентінде «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заң жобасын жалпы тыңдау өткізілді, ол тыңдауға Заң жобасын жасаушылар, депутаттар пен Парламент Сенаты Аппаратының қызметкерлері, Әділет Министрлігіне қарасты заңнама Институты өкілдері, үкіметтік емес ұйымдар өкілдері, заңгерлер, ғалымдар, бірнеше халықаралық ұйымдардың өкілдері қатысты.

2001 жылдың 16 қаңтарында «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заң қабылданды және де оған «коммерциялық емес ұйымдардың құрылуын қолдайды және белсенді жұмысына мемлекет қаржылай көмек етеді» деген норма енгізілді. Сонымен қатар аталған заңмен «коммерциялық емес ұйымдар мемлекеттік ұйымдармен келісім шарт жасасу арқылы әріптес бола алады және де олар үшін белгілі бір жұмыстар атқара алады» деп белгіленді [7].

Сол уақыт аралығындағы әлеуметтік әріптестіктің басқа да түрлері мен механизмдерін дамыту бойынша 1990-жылдардың соңында Каунтерпарт Консорциум тарапынан қолдау тапқан бірнеше жобалардың тәжірибесін атау қажет. 1998 жылдың қыркүйек айында «Әлеуметтік әріптестік бұл гүлдену үшін» атты конференция кезінде әлеуметтік әріптестікті дамыту бойынша бірнеше жобалар құрылып, кейіннен жүзеге асырылды, солардың арасынан келесілерді ерекше атауға болады:

- үкіметтік емес ұйымдардың даму концепциясын жасау;
- әлеуметтік әріптестікті дамыту үшін заңнаманы жетілдіру;
- жалпы ақпарат құралдары арқылы әлеуметтік әріптестік ойын дамыту;
- Батыс Қазақстанда әлеуметтік жобалар мен үкіметтік емес ұйымдар ұсыныстары жәрмеңкесін ұйымдастыру әрі өткізу.

Мемлекет пен үкіметтік емес ұйымдарға қатысты алғандағы бұл уақыт аралығының ерекшелігі бірнеше мемлекеттік салалардың үкіметтік емес ұйымдармен қатынасын тұрақты түрде дамытуға қызығушылық танытуы болды. Олардың қатарына отбасы мен әйелдер істері бойынша Ұлттық комиссияны, қоршаған ортаны қорғау Министрлігін, жекелеген облыстар мен қалалардың әкімшіліктерін жатқызуға болады, алайда бұл бағытта белсенділік танытып жұмыс атқарған мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігі болды. 1999 жылы 12 ақпанда сол Министрлік пен үкіметтік емес ұйымдар арасында «ҮЕҰ ақпарат орталығы» атты республикалық үкіметтік емес ұйымдар орталығын ұйымдастыру туралы келісімге қол қойылды.

Бұл орталықтың жұмысы үкіметтік емес ұйымдар қызметіне қолдау көрсетуге, сонымен бірге мемлекеттік билік ұйымдары мен үкіметтік емес ұйымдар арасындағы өзара әрекеттестікті нығайту мен кеңейтуге бағытталған. «ҮЕҰ ақпарат орталығы» үкіметтік емес ұйымына мемлекеттік қолдау көрсету ақпараттық, кеңес берушілік, әдістемелік, ұйымдастырушылық-техникалық түрде жүзеге асырылады. Ақпараттық қолдау көрсету мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінің сәйкес бөлімі арқылы үкіметтік емес сектордың қызметін жария ету, әлеуметтік маңызы бар мәселелер бойынша үкіметтік емес ұйымдардың қызметін елге таныстыру, сонымен бірге үкіметтік емес ұйымдар өткізетін түрлі акцияларды ақпараттық тұрғыдан қолдау жолымен жүзеге асырылады. Ұйымдастырушылық-техникалық қолдау ең алдымен үкіметтік емес ұйымдармен біріккен шаралар аясында өткізіледі, ол ең алдымен конференциялар, семинарлар мен дөңгелеу столдар болып табылады. Қазіргі кезде ол типтес «инфо орталықтар» Қазақстанның он аймағында ақпарат пен қоғамдық келісімнің аймақтық басқармасымен құрылған және де ондай орталықтарды еліміздің өзге де аймақтарында құру жоспары қарастырылуда.

2000 жылдың қазан айында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің жылсайынғы Жолдауында әлеуметтік маңыздылығы бар жобаларды жүзеге асыруға үкіметтік емес ұйымдар үшін гранттар жүйесін дамыту қажеттігін атап көрсетті.

Осыған байланысты 2001 жылы бірнеше үкіметтік емес ұйымдар өкілдерінің қатысуымен «Үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдау Концепциясы» жобасын дайындау жұмыстары басталады. Бұл құжатты дайындау мен талдауда маңызды рөлді Қазақстанның үкіметтік емес ұйымдар Конфедерациясы атқарды. Концепцияның соңғы нұсқасын Үкімет 2002 жылы 23 қаңтарда №85 құжатпен мақұлдады. Аталмыш құжатта үкіметтік емес ұйымдарды мемлекет қолдауының негізгі түрлері ретінде ақпараттық, кеңес берушілік, әдістемелік, ұйымдастырушылық-техникалық, сонымен бірге мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс көрсетілген. Мемлекеттік қолдаудың соңғы түрі барынша тиімді және маңызды болып көрсетіледі. «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс» түсінігі екі қаржылық механизмді біріктіретіндігін атап өтейік, олар: үкіметтік емес ұйымдар үшін мемлекеттік гранттар мен олардың мемлекеттік әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруға қатысуына мемлекеттік сатып алу негізінде қолдау көрсету.

Әлеуметтік әріптестік ұсынысын Қазақстанда жүзеге асыруға үлкен ықпал еткен жобалар арасынан «Үкіметтік емес ұйымдар мен орындаушы билік ұйымдары арасындағы әлеуметтік әріптестік механизмдері» атты Қазақстанның үкіметтік емес ұйымдар Конфедерациясы жобасын назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұл жоба аясында 2001-2002 жылдары Конфедерация Қазақстанның бірқатар аймақтарында жұмыстарын ұйымдастырды, атап айтсақ: Шымкент, Орал, Қызылорда, Қостанай, Павлодар, Ақтөбе. Жобаның мақсаты үкіметтік емес ұйымдар мен жергілікті билік ұйымдары арасында кеңес құру, сонымен қатар осы тәжірибені басқа облыстарда енгізу үшін зерттеу жұмыстарын жүргізу болды. Кеңес құру үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар түрінде мемлекеттік қолдау бағдарламасын жүзеге асыру үшін қажетті институционалды негіз ретінде қарастырылды. Үкіметтік емес ұйымдарды әлеуметтік тапсырыстар түрінде мемлекеттік қолдауды мемлекеттік реттеу қажеттілігі туралы мәселені әртүрлі үкіметтік емес ұйымдар көтерді, солардың бірі Қазақстанның үкіметтік емес ұйымдар Конфедерациясы болды.

2002 жылы дамудың Орталық-азия институты мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар туралы заң жобасын дайындауды және әлеуметтік әріптестік мәселелерін зерттеуді ұсынды. Сол зерттеулердің нәтижелеріне сәйкес мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдар әріптестігінің негізгі механизмі мен заманауи түрі ретінде келесілер атап көрсетілді:

- үкіметтік емес ұйымдар жүзеге асыратын әлеуметтік жобаларды мемлекеттік ұйымдардың әлеуметтік қызметтер көрсету туралы келісім шарт жасауы және қаражат бөлуі негізінде қаржыландыруы;
- үкіметтік емес ұйымдардың әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруына мемлекеттік ұйымдардың қаржылай емес түрде ықпал етуі: ғимаратты, жабдықтарды тегін немесе жеңілдікпен беру және т.б.;
- біріккен қайырымдылық және әлеуметтік жобаларды дайындауға үкіметтік емес ұйымдарды аймақтық және ұлттық деңгейде, оның ішінде халықаралық ұйымдардың қатысуымен тарту.

Мемлекеттік ұйымдар мен үкіметтік емес ұйымдар әріптестігінің қазіргі кезеңдегі негізгі бағыты ретінде төмендегілер анықталды:

- біріккен семинарлар, конференциялар, дөңгелеу столдар өткізу;
- пана, хоспис, сенім телефондарын ұйымдастыру;
- жастар және кемтарлармен жұмыс бойынша бағдарламаларды жүзеге асыру;
- қайырымдылық акциялары мен шаралар;
- әлеуметтік бағдарламаларды, концепцияларды, заңнамаларды дайындау және талқылау.

17 наурыз 2003 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдаудың 2003-2005 жылдарға арналған Бағдарламасын бекітті. Сол үкіметтік ұсыныспен үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттің облыстар мен Алматы және Астана қалалары әкімшіліктері деңгейінде аймақтар бойынша қолдауының бағдарламасын дайындау қарастырылды. Одан өзге қазіргі уақытта үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар түрінде мемлекеттік қолдаудың құқықтық негізін қамтамасыз ететін мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар туралы заңжобасын дайындау жұмыстары жүргізілуде.

Жоғарыда сипатталғандарды түйіндей отыра, тәуелсіздіктің жиырма жылы ішінде Қазақстандағы үкіметтік емес секторлар потенциалы барынша айқын орын алғандығын атап өту керек. Алайда билік әзірге өткізіліп жатқан шаралардың нәтижеге қол жеткізуіне және өзінің саяси шешім толық алу үшін өз қызметтеріне деген тұрғындардың сеніміне қол жеткізуге жеткілікті шаралар қолданып отырған жоқ. Еліміз бойынша үкіметтік емес ұйымдар желісін дамытуға біріккен түрде әртүрлі әрекеттер қажет. Себебі, жоғарыда аталған мәселелермен айналысатын қоғамдық ұйымдар саны көп болған сайын ол мәселелер бойынша билікке қысым көрсету әлсіздене бермек, әрі әр аймақта және Республика бойынша тұтас алғанда әлеуметтік бейбітшілік мықты болмақ.

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Халыққа Жолдауы. Ақпан 2008 ж. // <http://www.parlam.kz/ru/president-speech/20>

2. Қазақстан Республикасында 2006 – 2011 жылдары азаматтық қоғамды дамыту Концепциясы // *Казахстанская правда*. – 2006. – 29 шілде. – Б. 7

3. Пономарев В. *Общественные организации в Казахстане и Кыргызстане в 1987-1991 гг. (опыт справочника)* - Алматы: МП «Глагол», 1991. – с. 104

4. Конференция «НПО и Закон в Центральной Азии», Иссык-Куль, Кыргызстан, 30 октября-3 ноября 1995 года. *Материалы конференции*. – с. 110

5. *Public Associations and the Local Government: Legal Basis and Experience of Interaction*. - М.: 1997, p. 105

6. *Взаимодействие государства и НПО: из опыта сотрудничества. Методическое пособие*. - Астана: МКИОС РК, 2002 – Б. 76

7. 10 Пункт 1 статьи Закона от 16 января 2001 года «О некоммерческих организациях» // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021519

Түйін

Мақалада қоғамның әр түрлі мәселелерінің шешу бойынша Қазақстан Республикасындағы үкіметтік емес ұйымдардың қалыптасу және даму тарихының кейбір мәселелері қаралады. Зерттеу мәселесінің өзектілігі Қазақстан Республикасының саяси жүйесін трансформациялау сипатымен ескерілген. Автор қазіргі Қазақстан Республикасындағы саяси жүйенің құбылысы ретіндегі үкіметтік емес қоғамдық ұйымдардың даму заңдылығын анықтауға ұмтылыс жасайды.

Resume

In this article we take into consideration the experience gained by some aspects in the history of formation and development of nongovernmental organizations in the Republic of Kazakhstan of various issues in society. The urgency of this research is determined by the alternative pattern of political system transformation in the Republic of Kazakhstan. The author tries to succeed in identifying principles of nongovernmental organization development as a phenomenon of political system in modern Kazakhstan. Global civil society must be formed according to either a western institutional pattern or have regard to main traditions and institutions in our state.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ САКСКИХ УКРАШЕНИЙ

Садыкова З.К. – магистрант КазНУ им. Аль-Фараби

“Прекрасное – это символ морального добра”.
Иммануил Кант

В современных условиях динамичного развития суверенного Казахстана происходит процесс становления национального самосознания. Все историко-геополитические факторы, связанные с определением роли и места Республики Казахстан в мировом сообществе, привели к возрождению интереса к древней истории страны. Президент Казахстана Н.А.Назарбаев в Послании участникам симпозиума «Степь и культура. Великий путь во времени» отмечает: «С обретением Казахстаном независимости появилась возможность наиболее полно и объективно оценить феномен кочевой культуры и значение Степи в формировании мировой цивилизации» [1]. При этом, отличительной чертой современных исторических исследований стала активная роль государства в организации этих работ в ходе выполнения Государственной программы «Культурное наследие», которая была инициирована Главой государства Н.А. Назарбаевым [2- 79 - 93.].

В рамках же феномена кочевой культуры ювелирное дело является одним из ярких проявлений художественного творчества народа. Самые ранние их образцы были обнаружены археологами еще в слоях мезолита. В ювелирном искусстве находят свое отражение верования, эстетические нормы, социальные отношения и традиции, истоки которых коренятся в этнической истории. А у саков изготовление ювелирных изделий достигло высокого совершенства. Мастера-художники были знакомы с литьем, штамповкой золота и могли изготавливать удивительные по изяществу, композиционному построению изделия из золота, серебра, бирюзы, которые украшали человека и его одежду, сбрую коня, предметы быта. Это были гривны, украшенные мордами животных, кольца, серьги с подвесками из граната и бирюзы, наборные пояса с золотыми бляхами, бляхи-нашивки на одежду. Ювелирное ремесло в своем высоком развитии поражает современных мастеров, достаточно назвать такой факт, что сакам было известно литье расплавленного золота в формы. И в результате мы видим прекрасные гребни с изображением голов животных, серьги, перстни, браслеты. «Искусство саков ни в коем случае не было ни грубым, ни варварским, в чем можно убедиться на примере многочисленных золотых изделий, найденных в склепах сакских князей ...[3- 3- 460]

На территории Казахстана изучение сакских культур начинается с 1930-40 гг. Основными регионами изучения являются Семиречье и Южный Казахстан, Центральный и Северный Казахстан, Восточный Казахстан. Уже после первых планомерных раскопок, к 1960-м гг. появились условия для создания классификационных схем и историко-археологических периодизации раннего железного века Казахстана, существующих без особых изменений и поныне.

Первые исследования истории и культуры саков Семиречья связаны с именем А.Н.Бернштама (1930-е гг.). Основные раскопки памятников здесь проводились, начиная с 1950 гг. К.А.Акишевым и др. археологами. Полученные материалы из царских захоронений (Бесшатыр, Иссык) сделали возможным исследовать архитектуру, искусство, социально-экономическую жизнь сакских племен. Поднимается вопрос о письменности саков Семиречья [4, с.27-88; 5; 6.]

Начиная с 1940-гг. в Южном Казахстане широкомасштабные изучения ведет Хорезмская экспедиция, руководимая С.П.Толстовым. Особо важными памятниками региона являются могильники Уйгарак и Тагискен [7-151-175;

8 -4.]. Материалы, полученные из погребальных комплексов и городищ (Чирик-рабат, Бабишмолла и др.) раскрывают своеобразие сакской культуры региона. Со второй половины 1940-гг. в Центральном Казахстане работает А.Х.Маргулан (Центрально-Казахстанская экспедиция). Основные исследования сакских памятников проводятся в 1950-60 гг. М.К.Кадырбаевым. Собранные материалы из погребальных памятников сделало возможным выделить особую культуру саков Центрального Казахстана, названную М.К.Кадырбаевым Тасмолинской [9-303-433]. С конца 1980 гг. исследованием памятников раннего железного века Центрального Казахстана занимается А.З. Бейсенов, сделавший некоторые обобщения данных в своей кандидатской диссертации [10].

Если кратко пробежаться по историческим страницам археологических изысканий сакской культуры, то следует особо выделить 60-е гг. XX века, когда активизировались работы по изучению памятников саков в Семиречье. В монографии, посвященной культуре саков и усуней Илийской долины, К.А. Акишев [4] рассмотрел вопросы происхождения саков и сакской культуры. Знаменательным событием казахстанской археологии, имеющим мировое значение, стало открытие захоронения "Иссык", находки из которого дали новый импульс изучению культуры саков, их мифологии, искусства, письменности, социального строя. [5] Сакское ювелирное искусство наиболее полно представлено в кургане Иссык, по материалам которого удалось получить представление об одежде знатных саков, украшениях, которые они носили, оружии, с которым они шли в бой. В ювелирном искусстве широко использовали способ обкладки листовым золотом фигурок и украшений, вырезанных из дерева.

Захороненный в кургане воин действительно был в полном смысле золотой, так как в погребальной камере, тщательно срубленной из вековых стволов тянь-шанской ели, археологи нашли свыше четырех тысяч золотых изделий: предметы украшения одежды, головного убора и обуви, перстни, статуэтки, бляхи. На полу стояли сосуды из дерева, глины, бронзы и серебра. И расположение предметов, украшавших некогда парадный доспех погребенного воина, остатки железного меча и кинжала позволили исследователям в результате кропотливой работы воссоздать – впервые в науке – облик сакского воина. Именно сакского – и не только потому, что этот курган расположен на территории, которая согласно древним источникам им принадлежала, и насыпан был именно в «сакское» время: реконструкция полностью совпала с описанием одежды тех саков, которые, как свидетельствовал Геродотв своей девятитомной «Истории», «носили остроконечные шапки». [11-1-147]

Археологами рассматривались также вопросы происхождения сакского (скифского) искусства в связи с новыми находками предметов сакского искусства. По мнению А.К. Акишева, находки золотых серег с изображением куланов позволяют настаивать на местной основе в сложении "звериного" стиля. А те произведения звериного стиля, что были найдены в кургане Иссык, не только окончательно «ввели» саков в великий мир скифского искусства, дав исследователю право говорить о существовании самостоятельной школы мастеров Семиречья, но и позволили сделать предположение, ранее казавшееся невозможным, а именно о наличии письменности у саков.

Обычай хоронить покойников в насыпных курганах был присущ многим кочевым племенам. Но у скифских курганов есть существенное отличие: они буквально набиты золотом. Причем как захоронения знати, так и рядовых сограждан. Ни до них, ни после могильные курганы не были столь богаты. Это объясняется не только тем, что золото во все времена и у всех народов было символом богатства, но и особой ролью этого металла в религии и мифологии иранских кочевых народов, в том числе и скифов. В иранской мифологии золото олицетворялось с огнем, солнцем, с царской властью и вечной жизнью. Отправляя умершего в загробный мир, его одежду старались сплошь покрыть драгоценным металлом. Для этого была разработана специальная технология - ручная вытяжка золотой фольги и выдавливание из нее тонких блях с вытесненными на них изображениями. Делали это специальные мастера, передававшие свое искусство из поколения в поколение. Эти бляхи и нашивали на погребальный саван и одежду. А в могилы знатных скифов, особенно из царской семьи, клали и массивные золотые изделия. Вот почему эти курганы интенсивно грабили, нередко сразу после того, как курган был насыпан, грабили и сами скифы, и соседние народы.

Предположительно иссыкский курган – это останки воина сака-тиграхауда, потому что у него на голове высокая, конической формы шапка, длиной 70 см, с низом в виде треугольника, украшенная золотыми пластинами и бляхами с изображением коней, барсов, горных козлов, летящих птиц, раскидистых деревьев. На шее воина находится золотая гривна с наконечниками в виде голов тигра, что свидетельствует о знатности сака и его воинских достоинствах. В мочке левого уха обнаружена золотая серьга, украшенная зернью и подвесками из бирюзы. Воин был одет в матерчатую рубашку, обшитую по груди и

рукавам, причудливым узором из сочетания золотых бляшек, имевшими твердую основу из тонких медных (бронзовых) пластинок и пронизок разной формы. Ворот, борта кафтана и низ полы, линия предплечья и низ рукавов орнаментированы бляхами четырехугольной формы с изображениями морды хищника кошачьей породы. Поверх рубашки накинута короткая кожаная куртка красного оттенка, по всей поверхности обшитая золотыми бляхами – накладками, выполненными в зооморфном «зверином стиле». Справа на ремне подвешен длинный меч в красных ножнах, слева – железный кинжал в ножнах, обложенных золотыми пластинами – накладками с изображением лося и лошади. Штаны сака по швам обшиты мелкими золотыми бляшками и заправлены в сапоги с высокими голенищами, украшенными такими же золотыми бляшками, какими обшит кафтан.

Похоронные доспехи молодого человека, украшенные орнаментом, представляют собой большую ценность. Сакский кинжал-акинак признан шедевром «звериного» стиля. По обеим сторонам кинжала на золотой пластине изображено 21 животное – волк, лиса, горный баран, антилопа-сайгак, кролик, змея и другие.

Если о сокровищах знаменитого кургана Иссык знают во всем мире, то меньше известно о других сакских находках, обнаруженных на территории Жетысу. И это, в первую очередь, относится к Жалаулинскому кладу, названного по месту находки – небольшому аулу вблизи с. Кегень, в 200 км восточнее г. Алматы. Жалаулинский клад был случайно найден школьниками в Кегенском районе Алматинской области в 1988 г. Исследовавшие место находки археологи установили, что все вещи лежали в войлочном мешке, который был зарыт в землю неизвестным «охотником за сокровищами» в начале XX в. Все золотые изделия были добыты из разграбленных сакских курганов Кегенской долины, которая являлась одним из центров обитания саков. Среди более чем двухсот предметов выделяются бляхи наборного пояса, украшения одежды и головного убора, а также пектораль – нагрудное украшение. Пектораль представляет собой массивную овальной формы пластину, украшенную по краям бордюром из крученого золотого дрота-провода. На концах ее сохранились петли для подвешивания. Поясные бляхи и пектораль были украшены припаянными фигурками горных баранов-архаров.

Особое место занимает золотая корона в виде массивной пластины лунообразной формы. Поверхность короны украшают миниатюрные фигурки архаров с гнездами для вставок камней. Всего в музейной коллекции Жалаулы 627 золотых предметов – украшений одежды, поясного набора, конской сбруи и других изделий ювелирного искусства ранних кочевников Семиречья V-III в.в. до н. э. Изделия из Жалаулы отличаются тщательностью обработки деталей, поражают яркостью и жизненностью образов. Большой комплекс блестящих образцов сакского искусства «звериного стиля» из Жалаулинского клада являются крупным вкладом в сокровищницу мировой культуры, но он представляет собой набор предметов из золота, являющихся, судя по всему, разновременными по составу. Предметы, собранные в нем, по всей видимости, происходят из курганов, разграбленных относительно недавно. Состав этого клада и декор отдельных предметов требуют сегодня специального отдельного исследования.[12]

А уникальные украшения кургана Берель, поразившие знатоков и специалистов во всем мире – это филигранно выполненные великолепные образцы золотого литья (сфинкс, пластина в виде головы тигра – символа власти, дикого барана – символа богатства). Берельское захоронение в Восточном Казахстане начал изучать еще в 1865 году русский ученый В.В. Радлов, который раскапывал в 1865 году Большой Берельский курган, исследованный потом в 1959 году С.С. Сорокиным. Именно тогда и именно на Береле было сделано мировое открытие – зафиксирован и описан феномен подкурганной вечной мерзлоты. Ученые до сих пор не могут разгадать эту тайну. В 1997 году казахстанские археологи нашли в самом большом из берельских курганов забальзамированное тело вождя. Вместе с ним были погребены женщина и 13 лошадей. Все найденные там художественные изделия – от ювелирных украшений до конского снаряжения – сделаны из дерева, богато покрытого золотом.[13]

Научная экспедиция Казахского Национального Университета им. аль-Фараби под руководством А.Т.Толеубаева в течение 8 лет (2003-2010 гг.) исследовала курганы, расположенные в Шиликтинской долине (Зайсанский район, Восточно-Казахстанская область). За восемь полевых сезонов было изучено 3 больших, 1 средний и более 15 малых курганов. Были получены сенсационные материалы в ходе раскопок, среди которых в кургане Байгетобе-3 было найдено 4 303 экземпляра золотых изделий. В своей статье «Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатай и Жетысуского Алатау» А.Т.Толеубаев дает общую характеристику и технику изготовления золотых вещей из Шиликты. При изучении техники изготовления изделий, он приходит к выводу, что саки Шиликты уже в VIII в. до н.э. были знакомы с техникой микропайки, что является высоким достижением ювелирного искусства.

Таким образом, казахстанские ученые считают, что Берель, а также Шиликты, Бешатыр, Иссык,

Боралдай были не просто местами захоронения царей, вождей, а священными местами, где совершались массовые ритуальные обряды молитвы.

Итак, сегодня пересмотр отношения к культуре скотоводов-кочевников и своеобразие их исторических судеб дает объективное понимание значения этих культур для общего хода процесса развития человечества. Все это подчеркивает необходимость поднятия уровня изучения сакских ювелирных украшений Казахстана на качественно новую ступень.

Духовный опыт каждого этноса, обладающий общечеловеческой значимостью и ценностью, важен для сохранения национальной культуры, духовного пространства. Одним из универсальных языков культуры, который содержит глубинный пласт этнической памяти казахов, архетипы мировосприятия народа, специфику ментальных особенностей, является традиционное ювелирное искусство Казахстана.

1. *Приветственное слово Президента РК Н.А. Назарбаева участникам Международного симпозиума «Степь и культура. Великий путь во времени» // Наука Казахстана. – 1997. – № 15.*
2. *Государственная Программа «Культурное наследие» на 2004-2006 гг. Указ Президента Республики Казахстан от 13.01.2004 г. // Собрание Актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. – Астана. – 13.01. 2004 г. – С.79 - 93.*
3. *Ричард Н. Фрай. Саки и индопарфяне. /История человечества. Издатель: ЮНЕСКО. 2003. Т. 3. С. 460.*
4. *Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. - А., 1963. - С.27-88.*
5. *Акишев К.А. Курган Иссык. - М., 1978.*
6. *Акишев А.К. Искусство и мифология саков. - А., 1984*
7. *Толстов С.П., Итина М.А. Саки низовьев Сырдарьи (по материалам Тагискена)// СА. – 1966. - №2. - С.151-175.*
8. *Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. // ТХАЭЭ. - VIII. - М., 1973.*
9. *Кадырбаев М.К. Тасмолинская культура // Древняя история Центрального Казахстана. - А., 1966. - С.303-433.*
10. *Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культурно-ритуальные сооружения древних номадов Центрального Казахстана (VII-I вв. до н.э.). Автореферат. – А., 1997. – 26 с.*
11. *Геродот. История. В 9-и томах. Т.1.*
12. *Джумабекова Г.С. Клады металлических изделий как исторический источник (конец II - I тыс. до н.э.) Автореферат. – Алматы. 2008.*
13. *Самашев З.С., Базарбаева Г., Жумобекова Г., Сунгатай С. Berel - Берел (памятники-курганы Берела, Казахский Алтай). -Алматы: Берел, 2000.*
14. *Толеубаев А.Т. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатай и Жетысуского Алатау// Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991-2011): сборник научных статей. - Алматы, 2011.- с.156-173*

Түйін

Аталған мақалада сак әшекейлерін зерттеудің 80 жыл бойы зерттеу тәжірибелері келтірілген. Бұл нәтижелер көптеген публикациялар, монографиялар қысқаша сипаттамалар түрінде жарыққа шыққан. Есік, Жалаулы алтыңдары, Хорезм, Берел, Шілікті экспедицияларының қорытындылары туралы толықтай мәліметтер берілген.

Summary

In the present article the eighty-year experience of study Saks decoration. This experience is published in numerous publications and monographs, summaries of which are given in the article. In the article there is a description of finds in Issyk, Zhalauly treasure up Khorezm, Berel, Shilikti expeditions.

ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ҰЛТТАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ ҰҚСАС

Хамидуллина Д.Ұ. – Абай атындағы ҚазҰПУ тарих PhD докторанты

XX ғасырдың ғасырдың 30-50 жылдары тоталитарлық жүйе көптеген адамдардың, бүтіндей халықтың тағдырын тәлкек етті. Жер аударылу, қуғын-сүргінге ұшырау, мүлік тәркілеу, қудалау қоғамда кең ауқымда орын алып, әр-бір отбасының басынан трагедиялық жағдай өтті. Екінші дүние жүзілік соғыстың басталуы шекаралық аймақтардағы халықтың жаппай жер аудару саясатын жүзеге асуына себепші болды. Депортацияға ұшырағандардың көп бөлігі қазақ жеріне қоныс аударылып, жергілікті халықпен араласып өмір сүре бастады. Қоғамдық жұмыстар, колхоздар мен совхоздардағы жұмыстар, өндіріс орындары мен кен орындарында да, яғни барлық салада да жер аударылған халықтар қызметке араласып кетті.

Сұхбат берген бұл адамдардың арасындағы ортақ нәрсе - барлығы да жер аударылған, барлығы да қазақ топырағына тап болған. Қоныс аударылған жерлеріне жергілікті халықпен араласып, өмір сүруге

талпынып, ажалдан аман қалу үшін бар күш-жігерлерін салған жандар. Тағдырлары ұқсас адамдар, өмірінің қиын белестерін бүгінде шытырман оқиғадай еске алады.

Сондай жер аударылғандардың бірі Кихаев Петр Дмитриевич, ұлты балкар, 1935 жылы Қырымда дүниеге келген. Бүгінде өлкеміздің батысындағы Атырау қаласында тұрады. Өз өмірінің өткелдерін былай деп есіне алды: «1941-1944 жылдары басқыншылық кезінде әкемді тұтқындап әкетті, шешеміз төрт ұл баламен қалды. Бір күні әскерилер келіп барлығымызға жолға тезірек жиналуымызға бұйрық берді. Қолымызға түскен заттарымызды алып, 1944 жылдың жазында тауарға арналған вогондарға тиелген адамдар тобы Гурьев қаласына жеткізілдік. Жолда бізге тамақ мүлде берілмеді, вогон тоқтаған жерден үлкендер жағы жерге түсіп, от жағып тамақ жасап алуға тырысатын, пойыз жүргізіп кеткеше барлығы үлгергенінше көзге түскен жеуге жарамды немесе отқа жағуға болатындай нәрселерді жинап алып жатты. Гурьев қаласына жаздың ыссы, маса қаптаған мезіліге тап болдық. Бізді ескі вокзал ғимаратына алып келді, бұл жерде ескі баракқа заттарымызбен орналастырды. Үлкен кісілер баржаға барып еңбек етіп, тас тиеумен шұғылданды. Үлкен ағам 29 жаста болатын, оларды Индер деп аталатын жерге жұмысқа жіберуіне байланысты барлығымыз сол жерге көштік. Ағам құрылысқа қолданылатын кесек тас тиеу ісімен айналысатын жерге жұмысқа орналасты. Анамыз бен ағаларымыз барлығымыз бір жерде тұрдық. Қыстың суық күндері жағдайымыз өте нашар деңгейге дейін түсіп кетті, өйткені отқа жағатын отын таппай қиналап кететінбіз. Ағам мен анам жұмысқа кеткенде, біз барактың кішкентай бөлмесінде салқын жерде оларды күтіп отырамыз дегенде, аяғымыз қатты үсіп кеткен кездерін басымыздан өткердік. Карточкалық жүйе бойынша еңбек еткендерге жарма, ұн беретін, ал өзімізде Қырымнан алып келген жүгеріміз әлі де бар болатын. Соларды қорек етіп, күн кештік, бұл бір өте қиын кезеңдер еді. 1946 жылы анамыз дүниеден өтті. Бізге қарасатын адамның болмауының кесірінен ауру жұқтырып, тифпен ауырып қалдық, бұл баракта бит көп тарап кеткен кез болатын. Басымыз қатты ауырып, денсаулығымыз нашарлаған кезде бізді үлкен ағамыз ауруханаға орналастырды. Ауруханада тамақ жетіспеді, сол жерде қызметте жүрген қазақ әйел бізге кеше қонақтан қалған асты алып келетін. Бұл әрине күнде емес, анда – санда болған оқиға, бірақ естен кетпейтін оқиға болатын. Дәрілер іштік, әйтеуір өлімнен аман қалдық. Біздің комендантқа қатты ауырып, көзімізше қайтыс болып кетті. Үлкен ағамыз жұмыстан берген тамақты бізге әкеліп беріп, барынша аш қалдырмаудың қамын ойлап жүретін, жағдайымыз мүшкіл болып қалды. 1946 жылы бізді ағамыз балалар үйіне тапсырды, оған біреу ақыл берді ма екен, әлде өзі солай шешті ме онысын білмеймін. Оқу жылы бітуіне аз кун қалған уақытта біз Өрлік деп аталатын жердегі балалар үйіне бардық. Осы балалар үйіне келген кезімнен бастап мектепте білім алып, сауатымды аштым. Оған дейін киімнің жетіспеуі салдарынан мектеп қабырғасын көрмеген болатынмын. Осы жерден төрт сыныптық білім алдым. Балалар үйінде бір күні балалар саны 200 балаға жеткен кезі болды. Әр түрлі ұлттың балалары, оларды жасына қарай топтарға бөліп қойған, орта топ, кіші топ, үлкендер тобы. Күн жылы кезде балалар барлығымыз далаға шығып жүгіру, секіру ойындарын көп ойнайтынбыз. Қазір есімде қалып отырғаны «қабан» деп аталатын ойын түрі еді. Екі топқа бөлініп осы ойынды көп ойнайтынбыз, жасырынбаққа ұқсайтын ойын еді. Білім алған мектебіміздің ішінде мұғалімдердің ұйымдастыруымен хор үйірмесі құрылып, онда жергілікті жердің балаларымен қатар біздер яғни, балалар үйінің тәрбиеленушілері де хорда ән айттық. Жергілікті халықтың арасында, балалар арасында да бізді «жер аударылғандар» деп қараған кезеңі болған емес. Барлығымыз тепе-теңдікте өмір сүрдік. Балалар үйінің тәрбиешілерінің көбі қазақ әйелдері, кіші топтарда орыс әйелдер тәрбиеші болды, олар біздің өліп қалуымызға жол бермей, киімдеріміз бен тамағымызды уақытылы дайындап беріп отырды. Бір есте қалғаны тәрбиешілер жиі ауысып отыратын, мүмкін оларды жалақысы қанағаттандырмады ма, әйтеуір тұрақсыз еді. Ұлты қазақ Шамшиденов деген тәрбиеші болды, ол бұрынғы әскери адам екен. Мектеп бітіріп, 1954 жылы Гурьев қаласына келіп жұмысқа тұрдым, ағамды тауып алдым, ол отбасын құрған екен, олармен берге тұрып, жұмыс жасадым. 1941 жылы туылған інім балалар үйінде қалды, ал екінші ағам әскер қатарына қабылданды деп естідік. Әкеміз жайлы сұрастырып көргенімізде 10 жылға бас бостандығынан айрылғанан кейін ол 1945 жылы қайтыс болғандығы жайлы хабар алдық. 1958 жылы отбасымды құрып, ұзақ жылдар еңбек еттік. Дүниеге екі қызым келді, жұмыс орнымнан пәтер берді, сөйтіп жалғасып кеттік. Біз көрген қиыншылықты ендігі ұрпаққа бермесін деп тілеймін!» [1].

Саясаттың құрабанына айналған қарапайым адамдар барыншы күресіп, бастарына кездескен осы қиыншылықты жеңіп, өз отандарына аман сау оралғандары да аз болмады. Қиындық жасанды болғандығы сондай адамдар төгісіз жағдайларда кездесті. Акаев Сетамин Ахметұлы Атырау облысындағы «Вайнах» шешен-ингуш ұлттық-мәдени орталығының төрағасы. II дәрежелі «Достық» орденінің иегері.

«Шешендер үшін 1944 жылды 23 ақпаны қаралы күн болды. Бұл кезде елімізде кеңес әскерінің күнін тойлап жатса, шешендерді таңмен ұйқысынан оятып, жер аударды. Осы жылдың қысы өте қатты суық

қыс болды. Жастарды үйінен далаға әскерлер қуып шығып, қарттарды төсектерінде жатқан күйде өлтіріп кетті. Тізеден келетін қарға омбыққан, жартылай киінген адамдарды бекетерге қарай жөнелтіп жатты. Вогонға 60-70 адамнан тиіп жолға аттандырып жіберді, темір жол бекеттеріне тоқтаған мезгілде, вогон ішінде өлгендердің мүрдесін жол бойы лақтырып тастап отырды. Жер аударылған шешендердің 80 пайызы Қазақстанаға, 20 пайызы қырғыз даласына жіберілді. Түгелдей ұлтты қырып тастауға арналған саясат жергілікті халықтың бауырмалдылығы арқасында жүзеге аспай қалды. Қазір біз өстік, өндік, құдайға шүкіршілік санымыз көбейді. «Адам жегіштер келіпті жоламаңдар!» деп халықты шешендерден үркітіп қойыпты, адамдардың тоңып қалғанын көрген қарттар адамгершілік танытып оларды өздеріне тартты. Кішкетай жер төлелері екі бөлмелі болса, соның бір бөлмесін босатып беріп, қолдарынан келгенше жәрдем берді. «Олар адам жемейді екен, олар бес уақыт намаз оқиды екен» деген сөздер айтылып, бізге деген көзқарас өзгерді. Мүмкін біздің дініміз ортақ мұсылман болғандықтан ба, әйтеуір қолдау көрсетті. Жергілікті халықпен сіңісіп, араласып, құдандалы болып, тілімізді үйреніп алдық. Менің өмірлік жолдасым, жарымның ұлты қазақ. Ондай отбасылар саны аз емес. Шешенстанға елге оралған қариялардың арасында әлі де қазақ тілінде сайрап тұрған шешендер көп. Ол қарттар қазақтарға өте риза, қазақтар десе бүйректері бұрып тұратыны анық. Сіздің бабаларыңыз өздері аш болса да соңғы асымен бөлісіп, балаларының аузынан жырып беріп, күн кешкенін ешқашан ұмытпайды, ұрпақтарға қазақтардың бауырмалдылығы жайлы үнемі айтып отырады» [2].

Келесі сұхбат беруге келіскен Ткач Софья Матвеевна 1932 жылы 28 тамызда Астрахань облысында дүниеге келген. Ата-анасының жұмыс бабына байланысты Гурьев облысына көшіп келген. Софья Матвеевна жер аударылған немесе тұтқын емес, олардың жанұясы соғыстың қатал жылдарында шаңырақтарының астына әр түрлі ұлттарды қамқорлықтарына алып, бір отбасы болып өмір сүрген отбасынан шыққан еврей қызы.

«Біз соғыс жылдарында Гурьев қаласының Советский деп аталған көшесінің бойында тұрдық. Отбасымызда төрт бала болды. Төртіншісі қыз бала Неля, ол 1942 жылы Гурьевте дүниеге келді. Соғыстағылар үшін бес жыл бойы жүннен киім тігу ісімен айналыстық. Ол үшін ақы алмайтынбыз, бізге жалақы орныны жүн беріп есептесетін еді. Сол жүннен өзімізге киім тоқып алатын болды. Анамыз Доссор мұнай кәсіпшілігінде еңбек еткен. Киевтен, Ленинградтан білім алған өте сауатты адам болатын. Есепке мұқият болғаны сондай қортынды құжаттарды Ленинградқа тікелей жіберетін, кәсіпшіліктің есеп-қисабын бір өзі ғана жасап отыратын. Үлкен, жалпақ әрі ұзын қағаздараға есебін жазған кезде біз ол бөлмеге кірмей, шуламай отыратынбыз. Әкеміз әмбебеп шаштараз болып еңбек етті. Әжеміз балаларға қараумен айналысатын, дүкендерде нанды өлшеп балалараға 300 грамм, ересектерге 400 грамм беретін, сонымен қоса бір бөшке мұнай беретін. Мұнайды отқа жағып, үйімізді мұнаймен жылытатынбыз, ол кезеңдерде аз ғана уақыт ұйықтайтын едік.

Кеңес одағының барлық аймақтарынан жер аударылып келген ұлттар біздің ауламызда тұрды. Бес – алты отбасы әлі есімде, әкесі, шешесі, балалары барлығы аулада шулап жүретін. Біздің үйіміз де үлкен болды, ауламызда үлкен, есік алдында жазға ас үй болатын, оғанда адамдар орналасты. Киевтен, Ленинградтан, Бесарабиядан жер аударылғандармен бір шаңырақтың астында тұрдық. Ұлты армян, кәрес, балкар, украиндер, латыштар тұрды. Олардың барлығы келген бойда еңбекке араласып кетті, екі аяғын сылтып басатын мүгедек жігіт болды. Тек солар ғана жұмысқа бараған жоқ, қалғандарының барлығы күндіз де, түнде де еңбек етті. Олар соғыс біткеше бізбен тұрды. Аштықтан бізді құтқарған Жайықтың балығы. Кәрестер күріш өсірді, қазақтар тары өсіру ісімен кеңінен айналысатын. Талон бойынша әр отбасына 3 метр жібек мата берілетін болды. Сол жібек матаны әжеміз базардан сатып, немерелеріне тамақтар сатып алып келетін. Балалардың барлығы мектепке барып, білім алатын болды, сабақтан тыс қалған бала болмады. Ауладағы балалардың барлығы шеттерінен өнерлі еді. Жаз мезгілінде есік алдында жиналып өнерлерін ортаға салатын. Бесарабиядан келген ұлдар скрипкада ойнайтын болды. Олар скрипкада ойнаған кезде барлығымыз сүйсініп тындайтынбыз. Сонымен қатар театрға барып өнер көрсететуге талпынған балалар да бар болатын. Соғыс аяқталған кезде де жер аударылып жатқандар саны аз болмады. Ауламызға Украинадан бір отбасы келді. Военкоматтан оларға темір кереуеттер, төсек орындар, азық-түліктер берді. Соғыс жылдары американдықтарда сый сияпаттар жіберетін, мысалы туфли, маған польто берді, алдында кішкене қалтасы бар халаттар әлі менің есімде. Ең кіші сіңлім тамақ жоқтықтан асқазаны ауырып, қатты әлсіреп қалды. Ауруханаларда ауруға шалдыққандарды орналастыратын орын да, дәрі-дәрмектің жетіспеуі басты мәселелердің бірі болатын. Дәрігерлер санының аздығынан ауруларға бағыт пен кеңес беретін мамандар болмады, дәрігерлердің өздері аурудан қайтыс болып жатты. Балаларға арнап тамақ беретін болды, онда айран, сүт, сорпа, ботқа сында тағам түрлері еді. Осылай

кішкене балаларға арнап бес жыл тамақ беріп шықты. Балкарлардың өзіндік ұлттық мерекелерін атап өтетін мезгілі болды, шешендер де өте көңілді халық екен, би билеудің шеберлері өнерлерін көрсететін, татарлардың да той өткіз дәстүрінің бір ерекше мереке екендігін байқадық.

1946 жылы менің жасым он беске келгенде бізді кәрес совхозына шегіртке жинауға ала жаз бойына жіберді. Шегірткені химиялық умен улап қоятын, сол удың арасында мұрынымызға орамал таңып алып шегірткелерді қуу жұмыстарымен айналыстық.

Менің көп жылдан бері араласатын досым бар, оның аты Женя, ол да жераударылғандардың бірі. Ол Өзбекстандағы балалар үйінің паналағандардың бірі. Бізге осы жылдан бастап европалық қордан соғыс жылдарында қиыншылық көрген еврейлерге көмек көрсету істерімен айналысып, азық-түлікке арналған деп карточка арқылы ақша жібереді. Женяның психологиясы ешкімнен көмек керек етпейтіндей, өз күшіне ғана сенетіндей мінез қалыптасқан. Соғыс біткеніне қанша уақыт болса да ол мұндай ұйымдарға әлі де күдікпен қарайды. Оның ойынша, «көптеген құжаттарға қол қойғызу барысында олар үйімді тартып алулары мүмкін» деген ойлайды. Ол екеуіміз қайдан таныс болдық десеңіз, екеуіміз де он төрт, он бес жастағы бойжеткен қыздар шаштаразда жұмыстас болдық. Ол қазақ жеріне Ташкент арқылы келген екен. Оның әкесі Белоруссияда полковник қызметін атқарған әскери болатын. Әкесін 1937 жылы қамауға алған, ал ағасы ауруға ұшырап, екі аяғынан айрылып қалған. Төрт баламен қалған анасы жолда қайтыс болады. Әжесі шеттей балаларды балалар үйіне тапсырып, кейін көп ұзамай өзі де қайтыс болады. Женя балалар үйінен шығып кетіп, көшедегі бір ағаштың түбінде ұзақ отырады, бір әйел оны көріп қалып, аяп, оған көмектесіп, құжаттын жасақтап, оны еңбек ету жасына жететіндей етіп үш-төрт жас қосып, құжаттарына жазып береді. Ол өзінің балалар үйінен шыққандығын айтқан соң оған мамандық алуға көмектеседі, фабрика-зауыттық оқыту мектебіне оқуға орналастырады. Артынан шаштараз ретінде әскери бөлімше арқылы осы жерге жұмысқа тұрғызады. Оның анасы еврей, әкесі орыс ұлтынан болған. Екеуіміз шаштараздан таныстық, өте жас кезімізден бірге келеміз. Досымның толық аты Фоминова Евгения Ивановна. Ол Атыраудағы еврейлердің «Алия» мәдени орталығына үнемі келіп тұрады» [3].

Софья Матвеевнаның сөзін мына мұрағат деректері қосымша толықтырады. Жер аударылғандарды «жұмыс орнымен, сауда нүктелерімен басқалармен бірдей деңгейде қамтамасыз етілуі қажет» болғанымен, оларды азық-түлікпен және тұрмыстық заттармен қамтамасыздандыру деңгейі халықтың басқа категорияларымен салыстырғанда анағұрлым төмен болды, «арнайы көшірілгендерге карточкалық жүйемен нан бөлу қалыпты мөлшерде жүргізілмегені» жайлы да деректер сақталған. 1945 жылдың қаңтар айынан бастап шілдеге дейін адам басына 100-50 грамнан ғана ұн мен жарма таратылса, шілде айында ұн орнына адам басына 4,5 кг тағамдық дән бөлінген [4].

Адамзаттың әділет күресі мен жарқын өмірге ұмтылысының нәтижесінде, заман ағымының әрі қарай аяқ басуы, олардың еріксіз келген орында шегерілмей, атамекендеріне оралуы немесе тұрақтап қалған жерлерінде, олардың осы елдің азаматтары ретінде қайта қалыптасуына септігін тигізді. Сондай еңбек етуден жалықпаған жанның бірі Иван Георгиевич Чебышев. Ол 1936 жылы дүниеге келген, ұлты балкар. «Қырымнан 1944 жылы отбасымызбен бірге Құлсарыға жер аударылдық. Алты күн бойы тауар таситын вогонмен жол жүріп келдік. Жолда сорпа, ботқа сияқты тамақтар берді. Вогон ішінде ешқандай жағдай жасалмаған. Бекеттерге келіп тоқтаған кезде ақшасы барлар түсіп, тамақ сатып алды. Құлсарыға келген жерімізде үлкен баракқа жеткізілдік, екі сатылы кереуеттер орнатылған барак әлі көз алдымда. Санитарлық жағдайы өте төмен деңгейде болды. 1945 жылы бізге ауыл шаруашылығымен айналысуға ұсыныс жасалды да, Бақсай ауданының № 16 ауылына жіберілдік. Ал әжемді Ескене деп аталатын жерге еңбек етуге жіберген, анам ол жерде әжеміздің жағдайының нашарлаған естіп, әжемді қасымызға қайтарып алды. № 16 ауылда ауыл шаруашылық өнімдерін егу ісімен шұғылдандық, сол кезде менің жасым сегізде болатын, мен Жайық өзеніне балық аулап, ау салу ісін үйреніп алдым. Балық көп болатын, әсіресе ауымызға табан, көксерке балықтары түсетін. Балықты кепкен күйінде, тұздалған күйінде пайдаланатын болдық. Мөлшер бойынша бізге отбасымыздағы төрт адамға бір қалаш нан беретін. Ауды немесе балықты басқа тамақ түріне ауыстыру, айырбастауды көп жасадық. Мысалы ауды жергілікті халыққа сабынға ауыстырып алатыным есіме түсіп отыр. Көршілеріміздің барлығы балкарлар болатын, бірақ біз оларды көп танымайтынбыз, өйткені анамыз қазақ жеріне жер аудармастан бұрын тұрған жерімізден Керчь қаласына жақын аймаққа қарай көшіп кетуімізді жоспарлап, кейін жүзеге асырды, себебі біз тұрып жатқан аймақ өте қауіпті жер болатын, ол жерде үнемі зымырандардың дауысы естіліп тұратын, сол аймақты біресе орыстар, біресе немістер басып алып тұрды. Арбаға заттарымызды тиіп Керчке 12 километр жақын жерге қарай көшіп кеттік, бұл жерден бәрімізді қазақ даласына жер аударды. Анамыздың жоспары жүзеге аспай қалған жағдайда, біз егерде көшпей сол жерде қалып қойғанда бізді Сібірге жер аударар еді, себебі сол жердегі бұрынғы көршілерімізді жоспар бойынша Сібірдің Кемеров

облысына жер аударды. Жақын қарындастарымыз сол Сібірге қарай жер ауып кеткен болатын. Жаңа көршілеріміз бізді шеттеткен жоқ, барлығы құшақ жая қарсы алды, әсіресе қарттар тарапынан жылылық лебі сезіліп тұрды. 1947 жылы Жаманқалаға көштік. Сол жерден жасым өсіп кетсе де 1 сыныпқа қабылдандым. Мектеп үйімізден 3 километр қашықтықта орналасқан болатын, сол мектепке күнде жаяу барып келетін едім. Сол кезеңде кең таралған аурудың бір түрі малярия мені де шарпымай кетпеді. Үздіксіз бас ауруы, жаныңды қоярға жер таптырмайтын, денеңнің барлығы қалшылдап мектепке бара жатқан жолда жерге құлап, бір сағаттай жатып қалатынымын, кейін еш нәрсе болмағандай ауру тарап, сабаққа кете беретінмін. Дәрігерлер оған қарсы «акрихин» атты сары кішкентай дәрі беретін. Оның ауруды басуы үшін едәуір көмегі бар еді. Мектепте сабақ жазатын қағаз болмай қалатын кезеңдері жиі кездесетін оқиға еді. Сонымен қатар киім мен аяқ киімнің болмауы себебінен оқушылар сабаққа келе алмай қалатын. Сабақтан босаған уақытта үй шаруасына көмектесіп, отын жарып, балық аулап отбасыма көмектесіп жүретін болдым. Анам мен әжем жұмыс жасаған жоқ, апам еңбек ететін болды. Ағам кеңес әскерінің қатарынан шақырылып, теңіз флотында әскери борышын атқарды. 1949 жылы әскерден оралып, біздің қалаға көшуімізге ықпал етті. 16 шаршы метр жерде мен, анам, екі апам өмір сүрдік, өте жіңішке дәлізі бар пәтер әлі есімде. Апамның бірі киімді жақсы тігетін өнері бар болатын, соның арқасында киіміміз үнемі бүтін болды. Адамдар тапқан жалақымыз тамаққа жетсе екен, киімге жетсе екен деген мақсатпен еңбек етті, ол кезеңде дүние және мүлік жинау туралы мүлде ойламайтын. Ауданға, облысқа жұмыстарыңмен бару үшін басшының рұқсатымен ғана қозғалатынбыз. Барлық бауырларым қасымызда болған соң ба, әйтеуір ешқайда барудың ерекше қажеті болмады. Әрбір адам өлместің қамы үшін өмір сүрді. 7 сыныптық білім алып, артынан техникумға оқуға түстім. Кеңес әскерінің қатарында борышымды өтеп келген соң, Мәскеу институтынан электро-техника факультетін тәмамдадым. Оқуды бітіріп келген мезгілде Мұнай өңдеу зауытында, артынан Химиялық зауытта еңбек еттім. 1962 жылы отбасын құрып, үш ұлдың әкесі болдым, қазір немерелерімнің атасымын. Сол жерде еңбек ете жүріп пәтерлі болдым. Химиялық зауытта 45 жыл үзбестен еңбек еттім. Қырымға бұрын өмір сүрген жерімізге барсам, тек топырақ үйінділері ғана қалыпты. Қазақстан біздің екінші отанымызға айналды» [5].

Иван Георгиевич сөзін мына мұрағат деректері арқылы толықтыруға болады. Соғыс аяқталған жылдары аяқ киімдермен жылы киім-кешекпен, қамтамасыз ету де өте төменгі деңгейде болды, мысалы: мектеп жасындағы 4350 баланың 1595-і ғана мектепте білім алса, қалғандары киім мен аяқ киімдерінің жоқтығынан мектепке бара алмаған [6].

Өңгімелескен адамдар өмірлерінде жақсы жетістіктерге қол жеткізген адамдар. Алдарыннан кездескен қиындықты жеңе біліп, еңбек сүйгіштігінің нәтижесінде өмірлерін мәнді етіп өткізген. Әр салада өздерін көрсете білген жандар, істерінің маманы болып, еңбектері елеусіз қалмай, отбасыларының ақылшысы мен панасына айналып отыр. Үлкен тарихта айтыла бермейтін күнделікті өмірдің өзіне тән тұстарын суреттеп, кіші тарихқа қажетті мәселелерді сөз етті.

1. *Экспедиция материалдарынан. Кихаев Петр Дмитриевичпен сұхбат Атырау қаласы 15 тамыз 2012 ж.*
2. *Экспедиция материалдарынан. Акаев Сетамин Ахметовичпен сұхбат Атырау қаласы 16 тамыз 2012 ж.*
3. *Экспедиция материалдарынан. Ткач Софья Матвеевнамен сұхбат Атырау қаласы 17 тамыз 2012 ж.*
4. *ҚОММ. қ.18.т.1. і.843. п.103.*
5. *Экспедиция материалдарынан. Чебышев Иван Георгиевичпен сұхбат Атырау қаласы 18 тамыз 2012 ж.*
6. *ҚРОММ. қ.1109. т.2с. і.34. б.4. п. 214.*

Summary

During Stalin reprisals representatives from different levels of populations and whole nations was moved to Kazakhstan from different regions of ex-Soviet Union. Communists accused them in cooperation with fascist Germany that is why these people were under a special mode till the middle of 1950.

Резюме

Представители разных слоев населения, а также целых народов и этнических групп переехали из разных регионов бывшего СССР в Казахстан во время сталинских репрессий. Коммунисты обвиняют их в сотрудничестве с фашистской Германией и почти до середины 1950 года эти люди находились под специальным режимом.

ДЛЯ ЗАМЕТОК

